ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE
„L'Ukraine", revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Київі)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1929
вересень

КИЇВ

Загального числа
книга 36

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Літописі Українського Друку“ та „Картковому репертуарі“ Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
В. об. неодмінного секретаря Академії Наук, акад. **О. Корчак-Чепурківський.**

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня,
Київ, Сінний майдан № 14,
З. № 3482—1700—11 арк.
1929.

ВІКТОР НОВИЦЬКИЙ.

Державне минуле України як предмет науки.

Староукраїнську державність в її розвитку можна досліджувати або через установлення та узагальнення фактів, що стосуються до неї—це є завдання історії (фактичної), або через правниче зведення (юридичне зформулювання) тих же фактів,—це є завдання історії права. Тому то визначення послідовних змін державности та громадських підвалин її являють собою загальні збудівельні (конструктивні) основи обох історичних галузів. Український історик-правник мусить додержуватись історизму ще й тому, що тоді як українська історична наука глибоко оброблена й дуже успішно посунулася вперед, зайнявши видатне місце в широких колах міжнародньої науки,—історія права тільки но починає утворюватися. Нашим завданням є, зосередившись на питанні про державність староукраїнську X — XVI вв., накреслити ті основні положення, які молода наука історії українського права мусила б, на нашу думку, цілком використати з царини історії, щоб стояти на рівні досягнень цієї науки.

Питання про державу найстарших часів нашої історії, що його дуже широко обговорювали представники декількох наукових поколінь, природньо займає визначне місце в нашій історіографії. Це цілком зрозуміло, бо державність є майже відправна точка староукраїнської історії,—у всякому разі ця державність—порівнюючи освітлене в стародавніх пам'ятках, міцне й довгочасне явище. Тому й наукова думка ніяк не могла обминути хоч і давно минулої ба науково корисної інституції. Великий перегляд цієї колективної праці поколінь, який зробив акад. М. С. Грушевський, призвів у наш час майже до загального визнання о р г а н і ч н о відокремленого українського національного історичного процесу, чому, за словами цього вченого, «головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народа, суспільности» [1]). В даному разі акад. М. С. Грушевський мав на увазі не тільки но широкі соціяльні установи, понад якими й виникає будівля державности, що так добре ще й раніш уявляла собі історична наука,—перш за все саме недержавний стан України пізнішого часу спонукав до такого практично радикального ставлення питання про окрему історію недержавного народу. Проте, охоплюючи єдиний український історичний процес за власне позадержавними принципами—народности й суспільности,—для внутрішнього ходу цього історичного процесу М. С. Грушевський залишив цілком державно-правні рямці періодизації: «Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII в., потім Литовсько-Польський XIV—XVI в.» [2]). Це цілком зрозуміло, тому що така періодиза-

[1]) М. С. Грушевський, Звичайна схема „русской" історії й справа раціонального укладу історії Східнього Словянства, „Статьи по Славяновѣдѣнію, под ред. В. И. Ламанскаго", в. 1, с. 302.

[2]) Там же, с. 299. Порівн. з національно-державницькою концепцією Стеф. Томашівського — Українська Історія. Нарис І. Старинні і середні віки, Львів 1919, сс. 154, 8°. Див. рецензію Ів. Кревецького, „Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка", CXXXIV—CXXXV, сс. 161—170 і 181—184, де рецензент зазначає: „Особливо б'є в очи аж надто вже різке підчеркнення в Томашівського „варяго-руськости" Київської Держави IX—XIII і „*Першої* Української Держави" XIII—XIV в.в.", ibid., пр. на с. 183.

ція виникає органічно з тих змін першорядного значіння, а саме—організованих центрів народнього життя, які й являють з себе найбільшого маштабу етапи історичної долі нашого народу. Справді, цей перехід Київського періоду в Галицько-Волинський, який перш за все рішуче одриває од загально-російської концепції давньої нашої історії,—цей перехід і треба розглядати як справжню еволюцію державности староукраїнської. Отже цю еволюцію мусимо взяти за основу при дослідженні староукраїнської державности. Це безумовно той minimum історизму, без якого не може бути історії права. Історія права, що бере завданням юридичне зформулювання громадсько-державного життя, без цього історизму легко може перетворитись у власне лише схематизований розвиток правничих форм. Щоб забезпечити самій конструкції староукраїнської державности повноту історизму, а це безперечно річ потрібна,—треба щоб правнича форма охоплювала увесь той індивідуальний, своєрідний процес національного розвитку, який втілювався в державності. Не якась схема, ба сама історія наша мусить бути визнана за основу науки історії українського права.

Останніми роками спеціяльно науці історії українського права присвячено отакі праці.—Року 1923-го в Празі надруковано працю професора тамошнього українського університету Ростислава Лащенка—Лекції по історії українського права, частина перша: Княжа доба. І. Література. ІІ. Памятники права. ІІІ. Історія державного права. Року 1924-го—частина друга тої ж таки праці: Литовсько-Польська доба. Випуск перший: Памятники права [1]). В ті ж приблизно часи, може й трохи пізніше студенти львівського університету видали літографським способом — Огляд історії українського права по записках за викладами проф. др. М. Чубатого: Історія джерел та державного права. Ч. І. Земська доба. Ч. ІІ. Литовсько-Руська доба [2]). Оце формальне відокремлення історії українського права, як бачимо, зв'язане безпосередньо з викладанням цієї науки з університетської катедри. Пожвавлення інтересу до загальної конструкції історії українського права примітне й у нас, у Києві. Принциповій постановці цього питання присвячено статті: Л. О. Окиншевича, Наука історії українського права. Право державне, «Україна», 1927 р., № 1 [3]); О. О. Малиновського, Про складання курсу історії права українського народу, «Праці комісії для вивчування історії західньо-руського та вкраїнського права (при Соц.-Ек. Від. Україн. Акад. Наук)», вип. ІІІ.

Як відомо, є три системи викладу історії права: 1) розглядання окремо зовнішньої історії—щодо складання пам'яток, та внутрішньої—що до утворення й розвитку саме юридичних норм і інститутів, 2) розглядання історії права за добами, та 3) — за інституціями. Перший спосіб у наш час майже не вживається. На другому ми зупинимось трохи далі більш докладно, тому що він найбільш уживається. Почнемо з третього способу—викладу історії права за інституціями, якого додержується з наших українських істориків-правників лише О. О. Малиновський. «На мою думку, пише О. О. Малиновський, найдоцільніша система—викладати історію українського права по інституціях, чи галузях права, а не за добами, чи періодами». Ця думка виникає безсумнівно з попередньої думки О. О. Малиновського: «Минула доля українського народу так склалася, що різні частини його мали свою історію. Отож, викладаючи курс історії українського права взагалі, треба звернути

[1]) Рецензії на лекції проф. Лащенка див. в „Працях комісії зах.-руськ. та вкраїн. права", вип II, на першу частину — С. Г. Борисенка (сс. 274—276), на другу — Л. О. Окиншевича (сс. 276—277). [2]) М. Чубатий зробив власноручне спостереження, що в цьому рукопису є „багато помилок не лише в укладі, але й в самих думках".

[3]) Див. його ж рецензію: В. Заїкин, Головні моменти української державности. „Трибуна України", кн. III (ч. 5—7, 1923), „Праці комісії зах.-руськ. та вкраїн. права". вип. II, сс. 295—296.

увагу на історичні особливості окремих частин українського народу, що мала кожна свій поділ історії права». Розуміється, при неможливості встановити загальну періодизацію національної історії права може б і варт зупинитись на такому способі наукової обробки нашого предмету. Як видко автор висловлюється за систематику за інституціями не стільки принципово, скільки виходячи з своєрідности українського історичного процесу, що складається з декількох партикулярних історій, яких ніяк не можна охопити загальною періодизацією. Наше завдання з'ясувати лише найліпший спосіб дослідження староукраїнської державности, не виходячи власне з програми й самого О. О. Малиновського—виучування за інституціями, оскільки ми простежуємо лише одну інституцію [1]). Проте ми не можемо обминути й широкої постановки питання. Дозволимо собі звернути увагу на те, що немає жадної історії якогонебудь великого народу, яка не мала б, крім загальних або крім головних періодів свого розвитку, — паралельні, порівнюючи невеликі або й незначні течії історичного життя, що іноді заходять далеко осторонь, іноді знов зливаються, тощо. Справді історія та історія права Англії, Франції, Німеччини, Великоросії, Польщі та інш.—на те свідки [2]). Таким чином ми більш усього не погоджуємося не стільки з самою системою, яку пропонує О. О. Малиновський, скільки перш за все з мотивом її визнання. Особливість української історії не є настільки виключна, щоб не можна було вирішити питання щодо неї й принципово. Державність—майже початок нашої української історії, і в усякому разі то є основа історії права. За головними течіями цієї державности й треба простежити розвиток інших правних інституцій, що виникають часто й на основі державности. З другого боку, мова про владу, про законодавство потребує найщільнішого зв'язку з тими самими правничими пам'ятками, які утворили або визнали відповідні державні органи, чим так чи інакше характеризується правничий світогляд доби [3]). В цьому власне й полягає найвиразніший спосіб історичного викладу права. Викладання ж історії права за інституціями, хоч би з відповідною періодизацією,—відриває нас не тільки від певного почуття епохи, ба й від історичного ґрунту взагалі,—це власне перехід до суто-схематичного викладу розвитку права. Той же партикуляризм, який О. О. Малиновський кладе в основу історичної обробки українського права, проведений до кінця, а від цього, слідуючи за автором, не можна відмовитись,—веде нас до такого ускладнення й без того нелегкого завдання скласти історію українського права, що в наслідок цього може й охопимо всі подробиці нашої історії, проте історії права все більш загрожувало б перетворення в історію звичаєвого права, яке власне зв'язане насамперед з тим таки партикуляризмом. Здається, того й бажає О. О. Малиновський, який ставить майже за основне завдання історії права—виявлення звичаєвого права. Навряд чи доцільно надавати спеціяльним завданням звичаєвого права такого поширеного значіння. Тим самим не можна так розпорошувати українську історію, як то намічає О. О. Малиновський. Зокрема це не потрібно зовсім і навіть шкідливо для історії української державности найдавніших часів [4]).

---

[1]) Як далі ми зазначаємо, — державність є основа історії права. [2]) До речі це не арґумент, що ні Слобідська Україна ні Кубань не знали найдавніших доб, як то каже О. О. Малиновський (op. cit, c. 383). Справді те ж саме спостереження можна прикласти щодо Польської України та Дону для історії російського права. [3]) Розуміється, треба мати на увазі й колізії законодавця з народнім правом—тут ще більш проступає неподільність питань усіх галузів права з державою та необхідність розглядати їх укупі. [4]) „Літописи — пам'ятки старовинного звичаєвого права", — цілком правильно каже О. О. Малиновський. Проте цього не можна сказати про весь зміст Літопису. Поруч з цим не можна нехтувати літописної Руської Землі IX—XII в.в., яка являє собою першу всеукраїнську державу.

Всі інші вищезазначені історики українського права—Р. Лащенко, М. Чубатий, Л. О. Окиншевич—додержуються системи вивчування історії українського права за добами. Всі вони визнають за першу добу «Княжу» або «Земську» [1]). Отже цілком правильно Р. Лащенко визнає такий свій поділ на періоди за «безумовно штучний», до якого він, за його словами, звертається, «додержуючись загально прийнятих істориками права взагалі методів ділити історію права даного народу на відповідні періоди». Автор не нагадує, відкіля він бере свою періодизацію. Він задовольняється загальною вказівкою на необхідність такої періодизації. Не можна не погодитися з Р. Лащенком щодо штучности «Княжої» доби в його періодизації особливо тому, що це власне дуже невдалий спосіб пристосування загально-російської концепції, за якою Київський період перейшов у Володимиро-Московський. Справді, «Княжа» доба цілком зрозуміле оформлення першого, Київського, періоду в загально-російській концепції—це перші кроки на шляху до монархічного принципу, який перетворюється потім в царський, та кінець кінцем в імператорський періоди. Чи варт нам повторювати не тільки но штучне ба й тенденційне оформлення нашої державної давнини? Проте здавалося б залишається ще одна можливість виправдати встановлення єдиної доби для X—XIV вв. під назвою «Княжої». Це безперечна наявність великої сили князів, як чинників тогочасної державности. Але князі в тій же мірі відграють ролю й з початку литовського панування на Україні. Отже наявність князів не характеризує лише найдавнішого періоду. Одночасно—і це головне—князювання не є порівнюючи остільки характерне явище й для X—XIV вв., щоб через нього надавати оформлення для великої доби нашої державности. Справді, М. С. Грушевський дуже виразно підкреслив нашарування династичної ідеології московських часів в уявленню значення староукраїнської княжої влади й навів багато прикладів, які спростовують виключний характер цієї влади [2]). Наявність мужів-бояр, влада яких в окремих волостях нічим не відрізняється од князівської, їх великий вплив на загально-земський апарат,—все це остаточно спонукає нас відмовитись від нічим не виправданого окнязювання найдавнішої доби нашої державности загалом. Таке загальне окнязювання цієї доби у Л. О. Окиншевича зовсім не відповідає тим найскладнішим вимогам, які автор ставить перед наукою історії українського права щодо економічної її бази та порівняльної методи. Тим більше, що сам Л. О. Окиншевич вважає літературу «історії древнього періоду «руського» права» лише «за матеріял для історії українського державного права Княжої доби» [3]). Не можна після такого визнання за російською історією права лише ролі матеріялу, брати з цього матеріялу його як таки систематику. Таку непослідовність не виправдає ані чітке відокремленння «від Удільного періоду московської історії (XIII—XV ст.)», ані обмеження староукраїнськими землями, що робить Л. О. Окиншевич.

Історію українського державного права ніяк не можна поставити таким способом на певний ґрунт. Для цього треба перш за все використати цілком доведену фактично формулу М. С. Грушевського про перехід київської державности виключно в галицько-волинську. Отже це відокремлення київського й галицько-волинського угруповань власне не дає ніякої підстави для скупчування їх в одну добу. Єдину цілком штучну «Князівську добу» мусить замінити аналіза двох державностей староукраїнських—київської X—XII (та почасти XIII-го) вв. та галицько-волинської XII—XIV віків. Як бачимо, ці державності хронологічно

[1]) Її ж таки для своєї програми історії українського права за інституціями власне визнає О. О. Малиновський (op. cit., с. 387).

[2]) Напр., Істор. Укр.-Руси, III, 2 вид., сс. 227, 231. [3]) Op. cit., с. 107.

заходять трохи одна на одну. XII століття, хоч може й не все, треба вважати за переходову добу одночасного існування двох державних концентрів, київського й галицько-волинського. Проте головні моменти розквіту оцих двох стародавніх держав чітко намічують і дві доби.

Зовнішня, так би мовити, морфологічна відокремленість Київської й Галицько-Волинської Держав поглиблюється й зміцнюється ще через безперечну зміну внутрішнього соціяльно-політичного складу. Коли старо-українська Руська Земля з містом Києвом на чолі вся збудована на засадах земських ще доісторичного походження та через родову князівську корпорацію панує деякий час над іншими східньо-слов'янськими городами-землями на півночі й сході,—Галицько-Волинська Держава являє собою систему, збудовану на відокремленості земель одної від одної, об'єднаних лише через комендацію, з поширенням також в литовських та польських землях, з князем-королем на чолі всієї системи. Таким чином, вважаючи Київську Державу за земську, не можна не визнати в Галицько-Волинській Державі певних рис феодального характеру [1]).

М. Чубатий вважає перший період за земський за зовнішньою ознакою—наявністю декількох українських земель. У нас же зазначається як земський саме внутрішній устрій Київської Держави,—цього об'єднання майже всіх староукраїнських областей. Для нас повстає лише питання, коли й як сталося відокремлення українських земель, що призвело кінець-кінцем до розкладу держави. Розуміється, ніяк не можна погодитися з Р. Лащенком, який говорить про початок цього відокремлення з часу Володимира Великого наприкінці X в., з моменту власне посадження синів цього князя в різних городах, переважно п о з а-у к р а ї н с ь к и х. Тут велике непорозуміння—не можна змішувати двох неоднакових явищ. Не можна, казати, наприклад, про відокремлення неукраїнського города—землі Новгорода, коли наявність цієї відокремленості безсумнівна ще й до того ж Володимира (що почасти визнає й Р. Лащенко), бо вона полягала головне в самому громадсько-міському устрою північної республіки, що мала зв'язок з Києвом лише через князя-посадника. Не можна бачити також в самому факті посадження Святослава в Деревах—суто-української області—якесь відокремлення області від Київської Держави [2]). Тому гадаємо, що можна вважати за початок відокремлення українських земель, як то каже М. Чубатий, слідуючи за М. С. Грушевським, власне за намічення цього відокремлення, як гадаємо ми,—розбір городів староукраїнських по смерті Ярослава. Проте, на наш погляд, це відокремлення не набуло ще державного характеру, бо залишилася єдність нашої староукраїнської Руської Землі, виразниками якої були снеми, вже за участю князів-отчинників [3]). Як би там не було, а й сам Р. Лащенко констатує, що лише «коло $^1/_2$ XII в. вже ясно відзначився поділ на окремі землі з цілою системою волостей в кожній групі володіння» [4]). Здавалося б, лише з цього часу за Р. Лащенком можна почати розмову про окремі землі на старій Україні. Кінець-кінцем виходить, що оце характерне для цілої доби явище виникає лише поволі, майже в другій половині.

Поруч з фактами роздроблення першої староукраїнської держави—Руської Землі, як ми вже казали нераз,—бачимо зростання нової держави, західньо-української. Отже ніяк не можна вважати, як те робить Р. Лащенко, що єдине об'єднання староукраїнських земель була їх загальна конфедерація. Тут очевидячки повторюються зауваження росій-

[1]) Розуміється можна вбачати деякі початкові риси феодалізму й в Київській Державі, проте це лише тенденції, а не устрій. [2]) Ці приклади наводимо ми, щоб більш підкреслити державноправну особливість староукраїнської Руської Землі од інших східньо-слов'янських земель. [3]) Див. мої „Снеми" в „Працях коміс. зах.-руськ. та вкраїн. права", III, с. 17 низ., 38 верх., 57 серед. [4]) Op. cit., с. 125.

ського професора А. Н. Філіпова, на якого, до речі, посилається Л. О. Окиншевич [1]). Погляд А. Н. Філіпова цілком зрозумілий. Обговорюючи теорію М. Костомарова про федеративні начала, що мали тенденцію об'єднати все Східнє Слов'янство, московський професор спостерігає, беручи у цьому ж таки маштабі основну діяльність князів, «їх з'їзди, суди, договори», що ця діяльність «більш підходить до типу конфедерації...» Таке спостереження А. Н. Філіпова безсумнівно має більш-менш певний ґрунт у тих взаємовідносинах, які, охоплюючи все Східнє Слов'янство, мають діло власне з такими великими державними одиницями, городами-землями, як ось Київ, Новгород, Ростов-Суздаль та інш. Мова йде про те, що «постійної загальносоюзної влади» для всього Східнього Слов'янства не було [2]). Хіба ж це дає підставу визнати ті ж самі риси в конфедераційному напрямку на терені Старої України, як внутрішній її устрій? Для наявности конфедерації всіх староукраїнських земель треба було б, щоб Галич не являв би собою довгий час, за словами М. С. Грушевського, «замкненого політичного тіла», щоб всі члени цієї конфедерації були рівні, чого ні в якому разі не можна сказати про Волинь, що входила було до Київської Держави, за влучним виразом М. С. Грушевського, як сателіт, земля підлегла. Історичний ґрунт конфедерації — окремість земель, а не поділ єдиної землі, як те сталося зі староукраїнською Руською Землею за заповітом Ярослава Мудрого року 1054-го.

Наука історії українського права нехтує «діярхією»—наявністю лише двох органів влади: князя та громади з бояр і людей,—яку цілком довів М. С. Грушевський, визначивши її за організаційну основу земського устрою старої України. Треба зокрема підкреслити ту безсумнівну відміну, яку, на нашу думку, являє з себе конструкція М. С. Грушевського, порівнюючи з теорією В. І. Сергієвича, загально прийнятою в науці історії російського права, який у своїй праці «Вѣче и князь» більш висовував поняття «народ» і хоч зазначив наявність «двох ворожих (соціяльних) таборів», «партій»,—не звернув досить уваги на безсумнівно керівну ролю боярства взагалі й на старій Україні зокрема. Ця складна форма староукраїнської міско-земської громади відповідала, розуміється, саме соціяльному складові країни. З цього виникає безперечний висновок, що той боярський елемент, який пересувався по волостях із князем, не тільки не міг увійти в склад міської громади, ба й та рада, що з нього була при князі, князівська рада,—не могла конкурувати з земським боярством в його керівній ролі в міско-земській громаді. В оцих двох явищах—керівній ролі земського боярства в міско-земській громаді та в формальному сполученні княжого боярства зі своїм князем,—в оцих двох явищах, на нашу думку, власне відбивається частково не закінчений ще процес об'єднання обох вищих верств тодішньої суспільности в єдину аристократію. Здавалося б, що представники молодої науки історії українського права мусили звернути пильну увагу на добре обґрунтовану теорію М. С. Грушевського й на ту дуже важливу відміну, яку ця теорія має, порівнюючи з «діярхією» В. І. Сергієвича.

Тим часом, ідучи за загальною східньо-слов'янською схемою, «князь, рада боярська, віче», яку вперше накреслив В. Б. Антонович, а потім остаточно зформулював М. Ф. Буданов, забезпечивши їй все більше вживання в загально-російській концепції історії права,—наші українські історики-правники ще більше відірвалися тим самим од суто-українського історичного ґрунту. Розглянемо ближче, що являє з себе система «князь, рада боярська, віче». Перш за все це, розуміється, змагання встановити загальні риси, властиві всім східньо-слов'ян-

[1]) Op. cit., с. 110.
[2]) А. Н. Филиппов, Учебникъ исторіи русскаго права, ч. I, изд. 4, с. 183.

ським землям. Ці загальні риси виявляються в тому, що аж до кінця XII століття князь, рада й віче зустрічаються по всіх східньо-слов'янських землях, як несталі й конкуруючі елементи, що лише згодом в трьох політичних центрах—Новгороді, Суздалі й Галичі перетворилися в справжню форму влади з перемогою одного елементу над іншими двома. При цьому в північно-західніх землях оформувався демократизм, себто віче стало за форму влади, в північно-східніх—монархізм, князь став понад радою боярською та вічем, в південно-західніх, власне західньо-українських—аристократія, з її органом—радою боярською. Мова про елементи цілком зрозуміла в штучній російській концепції з її дуже складним завданням знайти риси властиві всім східньо-слов'янським землям, об'єднавши їх загальною конструкцією. Коли ж цю одволіклу (абстрактну) по суті схему, з її безмежного східньо-слов'янського узагальнення прикласти до окремих політичних угруповань Східнього Слов'янства,—упевнимось в суто формальних визначеннях цієї теорії. За ними не виявлено досить панування вищих верств суспільности у всіх трьох східньо-слов'янських угрупованнях. Справді демократією в Новгороді по суті керували місцеві бояри. Монархічна форма в Суздалі, як відомо, дуже активно й одностайно підтримувалася справжньою радою боярською—«Боярською Думою». Про це явище з його дальшим розвитком дуже докладно говорить сам теоретик діярхії — народ і князь — В. І. Сергієвич. Отже В. І. Сергієвич визнає все значіння «Боярської Думи», проте не бачить в ній формально визначеного виразника влади, за якого можна вважати лише князя, згодом царя. Тим більш, за М. С. Грушевським, як ми вже зазначали, не можна було надавати значіння державної установи боярським радам, котрих ще до недавнього часу прихильники їх зверхности в Київській Державі називали й московським ім'ям—«дума». З погляду історичного та й юридично-конструктивного виходило якесь непорозуміння — московська продукція історично й ідеологічно, «Боярська Дума», що й в самій Москві не встигла відразу як слід зформувати своє існування й лише згодом більш-менш дійшла до цього,—вся ця складна чужинна історична продукція дальшого часу, для старої України виростає в прихильників системи трьох елементів у зверхню владу! Хіба можна лише тому, що на старій Україні були бояри й «думали» з князями,—надавати цим «радам» риси безсумнівно ретроспективно-московського характеру? Нам здається, що завдання історично-правничого дослідження національних інституцій вимагає більш самостійних способів обробки матеріялу. Для цього треба перш за все рішуче відмовитись від таких конструкцій, що, не стоячи на ґрунті українського історичного процесу, як відокремленого явища, ніяк не можуть бути пристосовані до української старовини. Більш-менш доречна спроба об'єднати складну східньо-слов'янську давнину єдиною юридичною формулою не може бути так просто перенесена на терен старої України.

Звертаємо особливу увагу й на те, що в нашій молодій науці історії українського права можна констатувати не тільки наявність впливів загально-російської конструкції, — одночасно впадає в очі нехтування тими справжніми особливостями української правничої старовини, які не тільки ню властиві лише старій Україні, ба й відтінюють дуже важливий для історії права момент: відповідність політичної форми соціяльній суті. Справді, коли вже шукати органу аристократії в Київській Державі, не можемо не зупинитись на тих князівських та боярських «спільних засіданнях», на які звернув увагу М. Ф. Буданов. Такий орган аристократії на старій Україні цілком відповідає тому своєрідному процесу об'єднання князівського й громадського елементів цієї аристократії, який між іншим виявився в формі зем-

ської адміністрації—тисячництва, інститута міцно поширеного лише на старій Україні. Входження цих провінціялів у склад «Боярської Думи» М. Ф. Буданов визнав за явище властиве лише «Південній Русі»—Україні [1]). Підкреслюємо, що це був, як ми певні в тому, провінціялізм у вседержавному маштабі староукраїнської Руської Землі, а не Київщини, Чернігівщини та інш. зокрема. Отже в радній дружині Володимира Мономаха 1113 року з тисяцьких приймають участь не тільки київський та білогородський,—бачимо там також переяславського, а можливо й сіверських тисяцьких («Ольгова мужа» й т. д. див. «Снеми», с. 49). М. Ф. Буданов визнавав також в снемі на Долобську 1103 р. «спільне засідання рад боярських», що складалися з князів київського та переяславського з їх радами. Тим часом низку інших снемів, як от Любецький 1097-го, Городецький 1097-го, Вітичівський 1100 років, М. Ф. Буданов вважає за княжі з'їзди, не дивлячись на те, що в оцих з'їздах найактивнішу участь брали знов таки мужі-бояри. Чому справді цілком одноманітні з'їзди визнавати одного разу за спільні засідання князів з своїми боярськими радами, другого разу—вбачати лише князів, нехтуючи мужів-бояр? Ми певні в тому, що така невитриманість конструкції пояснюється лише вимогами загально-російського пляну викладання історії права. В плян огляду історії загально-російського права не входило та й не могло входити розглядання всіх цих з'їздів, власне снемів, з мужів-бояр та князів, як індивідуального явища властивого лише староукраїнській Руській Землі. В даному разі науці українського права перешкоджає ще й визнана нею «конфедерація», про яку вже говорилося вище.

Загальне визначення галицько-волинської державности ми вже зробили; ми підкреслили необхідність особливого розглядання цієї державности, як дуже важливої доби нашого минулого. Зміна державностей, зокрема хід скупчування (процес концентрації) нової держави, розуміється, не є просте народження молодих соціяльно-політичних сил після смерти старої держави. З початку майбутній «Галич» це є власне дві окремі волості: Перемиська й Теребовельська, що входять в склад староукраїнської Руської Землі. Наприкінці XI століття починається фронда князів цих двох волостей—Ростиславичів проти київської державности. Для XII століття можна констатувати вже наявність остаточної відокремленості Перемишля й Теребовля, та безсумнівно територіяльний зріст (більш колонізаційний) цього нового політичного організму навколо об'єднуючого осередку (центру)—Галича [2]). У XIII столітті територіяльний зріст набуває характеру справжнього скупчування (концентрації) навколо цього князівства-королівства низки досить значних князівств. Для середини XIII століття можна накреслити вже більш-менш закінчений устрій цієї складної Української Держави. Розуміється, в цьому періоді найліпший, найвиразніший матеріял для історично-правничої будівлі (конструкції), й тому історики права мусять, на нашу думку, звернути на нього пильну увагу. Тим часом такий захоплений національним почуттям історик права, як от Р. Лащенко, присвячує галицько-волинській державності дуже невеликого артикула, розміром 5 сторінок на всі 146 сторінок «Княжої доби». Здавалося б, при огляді історії українського права слід узгляднити все, що дають дійсно національні особливості цього права в його розвитку. Тому обминати галицько-

[1]) М. Ф. Буданов, Рада Вел. Кн. Литовск., в „Записках Соц.-Ек. Від. Укр. Акад. Наук", т. IV, с. 210. Порів. Линниченко И. А., Черты изъ исторіи сословій в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в., Москва, 1894, с. 13, про те що раду боярську в Галичині при Юрії-Болеславі, складали не всі бояри, як то було на Москві, а „лишь воеводы главнѣйшихъ городовъ".

[2]) „Хоч зав'язав Галицько-Волинську Державу князь волинський, але підставою її стала Галичина". М. С. Грушевський, Іст. Укр. Р., т. III, с. 1.

волинську державність в її основних рисах ніяк не можна. Тим часом Р. Лащенко, зосередившись на змаганнях галицького боярства, на татарській гегемонії, на демократичних тенденціях українських мас,— зовсім не зацікавлений саме державним устроєм Західньої України XIII—XIV вв. Коли б автор став на цей шлях з'ясування конкретного складу Галицько-Волинської Держави, характеру її,— він, очевидно, не обмежився б такими, наприклад, загальними зауваженнями, що нібито «чогось бракувало для дальшого розвитку галицької державности» та не посилався б лише на «внутрішні» та на «зовнішні причини» за трафаретом прагматичної історії [1]). Сама природа галицько-волинської державности, самозамкненість складових її частин, зовнішній характер їх об'єднання, боярська адміністрація, що, на нашу думку, робило з галицько-волинського політичного угрупування феодальну державу,- все це обминає наш автор. На жаль, Р. Лащенко, розглядаючи утворення литовської державности за дуже корисною монографією В. Б. Антоновича — «Очеркъ исторіи Великаго Княжества Литовскаго до половины XV столѣтія», Кіевъ, 1878 г.,—зовсім ігнорує той факт, що деякий час «Князівство Литовське переходило на становище аннекса Галицько-Волинської Держави» [2]). Р. Лащенко, який з таким захопленням шукає впливів українства на литовське право, до речі, навіть перебільшуючи ці впливи, не мусив би обминати цього об'єктивного свідоцтва з української державної старовини, хоч воно стосується до явища не довгочасного й не міцного. Певна річ, що на викладі староукраїнської державности у Р. Лащенка відбивається той спосіб штучної періодизації, який в вигляді несталої «Княжої доби» розпорошує яскраве індивідуальне буття галицько-волинської державности.

М. Чубатий ще менш уваги звертає на цю другу староукраїнську державу. Він лише мимохідь зупиняється на деяких моментах з часів галицької державности. Розглядаючи устрій її з київською державністю укупі, він властиво зовсім не відтіює ні хронологічних, ні територіяльних меж цих двох староукраїнських держав. Автор обмежується лише, наприклад, отакого рода зауваженнями: «В половині XII в. закроюється нових два союзи, де відбивається етнографічний чинник (Суздальський Союз і Галицька Держава, яка стає ядром союзу, до якого прибуває і Київ). До найбільшої консолідації приходить українська держава в Галицькому Королівстві Данила» (op. cit., c. 49). На питанні, що саме являла собою ця друга держава староукраїнська, М. Чубатий і зовсім не зупиняється. Він чомусь знов таки звертається до більш-менш докладного розглядання устрою Київської Держави (cit., cc. 89—106). Виходить нібито так, що за головного виразника «земської (Княжої) доби» треба вважати Київську Державу. Тоді чому б не виділити Західньо-Українську Державу й більш докладно не розглянути її особливості? Для такого висновку дає ще більшу підставу сам М. Чубатий, який дуже докладно розглядає так званий «tempus juris ruthenicalis» в Галичині— переходову добу з 1340 року, для публічного права до 1434 року, для приватнього до 1506 року (op. cit., cc. 107—108, 149—180). Коли «tempus juris ruthenicalis» в значній мірі дає можливість ознайомитись не тільки з цією дуже цікавою добою повільного спольщення самого устрою Галичини, ба разом освітлює ретроспективно саме минуле, на ґрунті якого й виникло «jus ruthenicalis»,—ми певні в тому, що слід би було виділити оцей цікавий огляд з розділу про Литовсько-Руську добу, куди його цілком штучно прилучив М. Чубатий, до спеціяльного розділу про окрему Галицько-Волинську добу, якої, як ми підкреслили вище, бракує в «Лекціях» [3]).

[1]) Op. cit., c. 133. [2]) М. С. Грушевський, Іст. Укр.-Руси, т. III, 2 вид., cc. 93—94.
[3]) Порив. його ж „Держав.-правне становище україн. земель литовськ. державы", „Зап. Наук. Т-ва", 134 і 144, де М. Чубатий цілком зрозуміло не розглядає Галичини.

Наведемо деякі дані, що, за словами М. Чубатого, характеризують tempus juris ruthenicalis. В роках 1340—49 встановлено було condominium—спільне володіння—між Польщею та Угорщиною, що за врядника свого на Галичині вважали старосту Дмитра Детька (capitaneus terrae Russiae), в цей час внутрішніх змін не було. Потім Галичина була особистою власністю Казимира, за Людовика вона стає леном Угорської Корони [1]). Складовою частиною Польської Корони Галичина стає з року 1387-го як звичайна провінція. Проте лише з 1434 р. заведено було в Галичині адміністрацію й суд вповні на польський лад. М. Чубатий не раз підкреслює, що на цій переходовій добі відбивалася частенько стара система галицько-волинської державности [2]). Найуважніше зупиняється наш автор на огляді «всіх станів і груп населення Галичини temporis juris ruthenicalis, бо у сім ряді питань найчастіше стрічаємося зі старими інститутами нашого права...» Тому то й ми розглянемо більш докладно цю частину «Лекцій» М. Чубатого.

Щодо боярства М. Чубатий наводить як дві стародавніх його верстви—«велиції бояре» та «бояре-рядовичі» потрохи перетерплюють зміни під впливом політичних заходів польської державної влади. Розуміється, найлекше становляться «панами» «велиції бояре», тоді як багатьом рядовичам доводиться переходити до нижчих верстов [3]). Проте цікаво відзначити, що вплив польщизни виявляється не стільки засвоєнням загального шляхетського права—jus hereditarium, алодії [4]). На Галичині через польську шляхетську колонізацію витворюється нове й для Польщі, «зненавиджене польській шляхті» право феодальне. Полягає воно в запровадженню jus militare фактично без сполучення його з «jus hereditarium», так що добра надаються «на умовах точно-означеної військової служби з обов'язком сталого перебування в Галичині та з обов'язком підлягати судам генерального старости у Львові». Але єдлинським привілеєм року 1430-го заводиться й тут «одноцільне шляхетське право», хоч у формі «надання дібр на записану суму», що являє з себе знов таки зовсім новий інститут. Надаючи землю, король становиться немов довжником, розуміється, на остільки незначну суму, що бажаючи повернути собі маєтність, може легко це зробити через повернення свого боргу [5]). Такі повернення викликали в тій чи іншій мірі опір галицької шляхти.

Щодо нижчих верстов—людности села, в Галичині ще залишився інститут невільників, хоч під впливом фактичної рівностайности з селянством, що було вільним, невільництво зм'якшувалося, а під впливом польського права з року 1349-го невільництво «доживає у сім переходовім часі послідні свої дні». З напівневільної людности М. Чубатий наводить три верстви. Калані-рільники, які, безумовно, прив'язані до землі та платять землевласникам чинш. Проте калані можуть бути свідками на суді та посідати власне майно. Звільнені від державних податків каланні перебувають в порівнюючи доброму матеріяльному стані. Ординці, оселі яких крім того «тішаться повною самоуправою», підлягають суду лише королівських урядників. Обов'язки ординців—давати королеві підводу, пасти королівські стада та інш.; все наближає їх до «путних бояр» у В. Кн. Литовському. Сотні люди,—які прив'язані не так до своєї землі, з якої живуть, як до свого обов'язку, який роблять на поблизький за-

[1]) Порів. Линниченко И. А., Черты изъ исторіи сословій въ Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в., Москва, 1894, с. 6. [2]) Порівн. М. С. Грушевський, Істор. Укр. Руси, V, с. 22, що „часи руського права були в дійсності часами розкладу й вигасання руського права".

[3]) Порівн. Dr. Izydor Szaraniewicz, Rys wewnętrznych stosunków Galicji wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku, Lwów, 1869, c. 71.

[4]) Линниченко, op. cit., с. 26 — ще jura ducalia.

[5]) Порів. Линниченко, op. cit., сс. 41—43.

мок[1]). Про вільних селян М. Чубатий пише: «Західньо-Українська Держава передала завойовникам вповні вільного селянина необмеженого ніякими обов'язками, хіба зглядом держави». Вплив польського права, що з самого початку польської окупації Галичини почав відбиватися на стані селянства, призвів тут «відразу засадничі зміни у правничім становищі селян». Селянин став, подібно польському «кмету», людиною залежною від пана й почасти прикріпленою до землі. Чинш, панщина-робота на пана, підлягання домініяльному судові пана,—ці всі засади польського права наш селянин пізнав відразу. Оці нові kmethones або villani діляться на чиншових—tributarii, та службових—serviles. Економічно відрізняються посідачі дворищ—kmethones areales, possesionati від impossesionati, які живуть при них. Особові права ще в деякій мірі відбивають в собі норми попереднього часу (головщина, віра), проте самий титул цих прав змінюється—закон охороняє селянина вже частинно в інтересах пана, який до того є його заступник в суді. Щодо маєткових прав селянина, то хоч відразу він перестає бути власником ґрунту, проте поволі, шляхом нового осаджування, селянин становиться лише уживачем; цей процес закінчується в XV в., коли ми зустрічаємо лише селян, залежних від панів. «Оселі на руськім праві—це є оселі з таким устроєм, які вони мали за нашої Княжої доби, себто з устроєм вервним». Таких осель на руськім праві ще багато в XV в., «хоч всі вони засуджені на це, щоби скорше чи пізніше опинитися на німецькому, а деколи волоському праві. Громади руського права вважаються вже пережитком і цим для історика українського права якраз інтересні, бо це дає нам можливість пізнати інститути зникаючого українського права на галицькій землі» (копні суди, обчі люди). Оселі на волоськім праві можливо військового походження. Мають вони значну самоуправу, хоч меншу від осель руського права. «Німецьке право вводжено передовсім в новооселені громади, хоч переводжено на німецьке право також громади руського права». Німецькому праву властиве спадкове війтівство за повною оплатою. Не було ніякої самоуправи. Щодо міщанства, то «всюди по містах були побіч інших і німецькі колонії-громади; тепер війта німецької громади-колонії роблено війтом цілого міста, а німецьке право поширювано на цілу міську громаду». Руська людність підлягала замковому урядові.

Станові репрезентації на Галицькій Україні—вічові з'їзди шляхти по землях—можливо виникли й раніш приходу польської влади. Цим з'їздам підлягали передовсім судові справи, почасти й законодавчі. По 1434 р. введено соймики всього руського воєводства. Щодо адміністрації М. Чубатий констатує, що «подвійна», земська й королівська система попередньої доби зникає—є лише єдина адміністрація. Тисяцькі перетворюються у воєвод[2]), які, поруч з старостами й каштелянами, підлягають

[1]) В літературі прийнято утотожнювати каланів із ординцями — Линниченко, op. cit., с. 100 (Wojciech Hejnosz, Jus Ruthenicale, Studya nad hist. prawa polsk. за редакц. Бальцера, t. XII, zeszyt 1, сс. 76 і 101, посилаючись на сс. 95 і 98 Линнич., вважає, що останній нібито відрізняє каланів і ординців) та М. С. Грушевський, Іст. Укр.-Р., V, с. 146, — які об'єднують каланів та ординців загальним визначенням Illiberi. Hejnosz (op. cit., с. 74), згоджуючись з М. С. Грушевським, вважає каланів-ординців лише за місцеві визначення. Спільна їх назва за документами—homines nostri (regales), с. 80. Не дивлячись на те, що Hejnosz визнає їх за illiberi (с. 89), — він полемізує з М. С. Грушевським щодо *походження* цих illiberi. Hejnosz, в своїй остаточній формуловці, вбачає джерело каланів-ординців „в давньому міско-князівському устрою руської держави" (с. 100) і визнає їх за „наслідок давніх службових стосунків" (с. 107). Проте власне це є лише загальна гадка без певних обґрунтовань. Треба ще додати, що дуже цікавий огляд про homines regii та про служків, servitores, які, за теорією Hejnosz'a, мусять являти собою відзеркалення зазначеної вже генези каланів-ординців, в загальних рисах теж відомий ще з праці Линниченка, як і сотні люди, що їх Hejnosz вважає за вільних (с. 71, 73), всупереч Линниченкові (107), та спостереженням М. С. Грушевського (op. cit., с. 147, 148), — всі ці питання обминає М. Чубатий. [2]) Порівн. Линниченко, op. cit., с. 14.

генеральному старості. Цю «централізацію» викликав до життя саме «непевний стан сеї країни», чому для нового правительства був потрібен такий «одинокий муж довір'я» [1]). Року 1434-го введено польську адміністрацію—«обмежено компетенцію львівського генерального старости лиш на львівську землю», у Львові ж посаджено єдиного на всю Галичину воєводу руського. Суди були лише публічні старостинські, «що вповні відповідали судам нашого посадника з 1-ої доби». Суд був колеґіяльний—в ньому брали участь також суддя й асесори. Громадські суди були міські й сільські (копні). Домініяльні суди прийшли з Польщі.

Введення огляду tempus juris ruthenicalis в Галичині XIV—XV вв. не тільки подає багато цікавого щодо цієї взагалі мало освітленої доби,—воно дає разом змогу зробити певні ретроспективні екскурси і в попередні часи суверенної галицької державности. Тому об'єднання оцих двох органічно зв'язаних один з одним етапів соціяльно-політичного устрою в Галичині було б дуже корисне для виявлення цього устрою в більш менш повній мірі. Самий спосіб викладу огляда tempus juris ruthenicalis, що робить М. Чубатий, говорить за пристосування цього огляду до окремого розділу про галицько-волинську державність. У всякому разі, додержуючись М. Чубатого з деякими додатками та застереженнями, маємо можливість хоч в загальних рисах реконструювати галицьку державність до найглибших соціяльно-політичних її підвалин. Розуміється, ще багато треба зробити, щоб монографічно-досконально виявити цю цікаву добу. Може в майбутньому деякі погляди в подробицях доведеться й змінити. Зокрема не можемо не висловити деякого сумніву щодо взагалі «вповні вільного селянина» в Галичині аж до часів польської окупації [2]): навряд, щоб проіснувала до тих же часів «подвійна» адміністрація попередньої доби,—тут знов таки відбивається прийнята у М. Чубатого періодизація, де розглядаються київське й галицько-волинське угруповання вкупі, при цьому за основним змістом Київської доби. Проте для загального огляду розвитку нашої державности дані XII—XIII вв. укупі з сьогочасними відомостями про tempus juris ruthenicalis, накреслюючи чітку Галицьку добу,—можуть задовольнити всі вимоги історично-правничого збудування (конструкції). Отже тому ми певні, що маємо не менш підстави приєднати до Галицької доби часи підупаду й розкладу її державности в XIV—XV вв., як то ми пропонуємо для XII в., коли ця державність тільки но починає концентруватись. В обох випадках ми заходимо трохи й в сусідні доби—в Київську для XII-го й почасти для XIII вв., а також в добу литовського та польського панування XIV-го й дальших віків. Тут ми йдемо шляхом, який накреслює нам історія: ми намагаємось не тільки уявити собі західньо-українську державність за часів пишного розцвіту її суверенности, але й простежити, як перші непевні кроки до її утворення так і останні кволі часи її вмирання. Нам скажуть, що власне за самі часи tempus juris ruthenicalis складалися нові підвалини суспільства, утворювалися нові форми політичного життя — в цьому дійсно не можна не упевнитись при огляді нових нашарувань цієї доби. Проте, оскільки це переважно уніфікація польської державности, її можна цілком ігнорувати. Оскільки ж мова йде про вічові боярські з'їзди, як явище походження можливо й староукраїнського,—воно дійсно зв'язує почасти це явище з широкою практикою соймикування дальших часів. На цьому можна безперечно спиратись, обговорюючи місцеве походження староукраїнських земських соймів (переважно на Волині). Все ж таки це не дає само по собі підстави для зв'язування всього tempus juris ruthenicalis з дальшими часами.

---

[1]) Порівн. Линниченко, op. cit., с. 25.

[2]) Див. напр, М. С. Грушевський, Істор. Укр.-Р., т. V, Львів, 1905, сс. 152—153 про неодноманітність селянства,

Цілком приєднуючись до думки М. Чубатого, що головне завдання історії українського права є простежити розвій правоутворення самого народу, українське національне право, ми певні в тому, що цього принципу треба твердо додержуватись при плянуванню загального огляду державности зокрема. Зацікавленість чужинним правом мусить бути не тільки в міру того, оскільки воно «обов'язувало на Україні»,—чужинне право є порівнюючи другорядне явище, особливо коли воно не встигло в дальшому розвитку призвичаїтись. Тим більш той державний центр, з якого йдуть чужинні правничі впливи на Україну, в загальному огляді історії українського права може бути за предмет уваги в дуже обмеженому вигляді, а головне не повинен затінювати другорядних з погляду цього центру, проте для історії українського права першорядних, національно-правничих явищ своєї країни. Тут ми розуміємо те трактування доби литовського панування, яке ми зустрічаємо в наших істориків правників, зокрема в М. Чубатого та Р. Лащенка. Справді, коли польське право більш-менш одностайно визначається за чужинне, — литовське право викликає в М. Чубатого надмірну для огляду історії українського права увагу, не кажучи вже про Р. Лащенка, який ладен, про що ми зазначили вже, перебільшувати українські впливи на литовське право. Роля українства в складі, навіть в складанні Литовської Держави,—проблема дальших монографічних досліджень. Покищо можемо напевне сказати одно: Галицько-Волинська Україна у середині XIII століття стала була організаційним центром у скупчуванні також литовських (з білоруськими) земель, проте це було явище не довгочасне й треба гадати без певних наслідків. Кінець-кінцем довгочасним і міцним організаційним центром литовських земель стали землі неукраїнські. Та може й значна кількість Українців, що так чи інакше входила в склад організаційного центру держави, брала участь принаймні в спільному врядуванні,—все ж таки керувалася загальними директивами Великого Князівства Литовського. Вважаючи литовську державність в її загальному обсязі лише за предмет спеціяльного дослідження, а головні риси її, оскільки вони висвітлюють українське право—за стислий вступ до останнього у відповідну добу, ввесь центр ваги дослідження й викладання дальшого розвитку староукраїнської державности, поза Галицько-Волинською добою безпосередньо, ми вважали б за найдоцільніше перенести й на староукраїнський ґрунт.

Той розбір Галицько-Волинської Держави, що остаточно визначився наприкінці XIV століття, між Польщею та Литвою, відбився не однаково на долі відповідних частин Західньої України. Тоді як Галичина поволі перетворювалась в справжню польську провінцію й увесь характер цікавого tempus juris ruthenicalis спонукає нас долучити його до доби галицько-волинської державности через перевагу ретроспективних рис щодо суто-українських правних явищ,—Волинь та інші українські землі Правобережжя являють собою низку відокремлених земель, що цілком припускає вважати за властиву цій добі XV—XVI вв. земську автономію. Земські соймики є виразниками цієї автономности. Особливо підкреслюємо, що вважаючи цю добу за час литовського панування, ми не можемо не вбачати, що Волинь та інші землі Правобережжя являють собою не тільки осередки певного національно-українського самовизначення, ба останнє набуло досить виразних форм державности, хоч і не суверенної. Доба волинсько-правобережної автономії є таким чином на нашу думку третя стадія в розвитку української державности. Ця велика частина колишньої Західньо-Української Держави може й відійшла від великодержавних принципів, проте безсумнівно являє дуже міцну форму державно-правного партикуляризму. Такий партикуляризм мусить звернути пильну увагу істориків українського права. Партикуляризм Во-

лині XIV—XVI вв. має свої глибокі коріння в минулому цієї самобутньої країни. Справді, низка відомостів свідчить про наявність на Волині з найдавніших часів міцної соціяльно-політичної громадськости, що природньо призводило до так добре відомого з літопису обстоювання Волинню своєї окремішности. Підлеглість Волині Києву явище не постійне й не міцне. В складі Західньо-Української Держави Волинь, принаймні в особі її князів, власне не змінює своєї позиції відокремленої країни. Отже бачимо, що це об'єднання набуває, як то ми зазначали вже, лише зовнішнього, феодального характеру. Після розкладу Західньо-Української Держави Волинь поволі з'єднується з Литовською Державою.

З початку Любартовичі на Волині, Олелькович на Київщині, являючи з себе місцеві земські династії, стоять поміж литовським великим князем і своєю землею. Тим чи іншим способом суверен прилучає кожну з цих земель до своєї влади безпосередньо. Проте залишаються окремі дрібні князівства, як от наприклад Острозьке на Волині; згодом ці князівства мають лише титулярне значіння й в державно-правному розумінню вся маса земянства безпосередньо підлягає суверенові. Тому, що це підлягання найщільніше звязане з санкціонованою окремістю земського права Волині,—остання не тільки не зберігає свою внутрішню самобутність, ба розгортає в широкому історичному маштабі всю міць національного самовизначення й правничого майже державноправного оформування. Волинські соймики, Волинський Статут становляться за зразок для інших правобережних земель. Волинський партикуляризм XIV—XVI століть майже переріс в справжній національний концентрум,—цьому перешкоджав власне лише брак всієї повноти суверенности. Оці тенденції концентризму мають для нас, розуміється, другорядне значіння,—пильної нашої уваги заслуговує саме партикуляризм. Як соціяльно-політичні умови, так і заходи суверенної влади призводили до утворення поволі державних станів, через які кінець-кінцем зміцнювався процес інкорпорації шляхом з'єднання з відповідними станами інших земель Великого Князівства. Проте повної завершености цей процес зазнав вже за часів польського панування. Намічена тут переходова доба од феодалізму до станового устрою, в умовах земського партикуляризму являє собою безсумнівно найцікавіший для історії права матеріял.

Накреслимо загальні висновки, до яких призводять нас наші зауваження щодо способів дослідження староукраїнської державности. Методи історика та історика права при всій різниці їх головних завдань не тільки повинні мати єдину фактичну основу,—в нетрях староукраїнської давнини вони потребують найщільнішої взаємности. Власне історик права, розглядаючи стародавній державний устрій на Україні, не може не бути істориком. Коли в наші часи треба визнати за конче потрібне формальне відокремлення історії права від історії, це не означає, розуміється, відходу від історизму,—навпаки особливо щодо старовини це визначає підсилення історизму в правничій конструкції. Справді, в історикові права не можна вважати просто юриста, який за певною схемою подає юридичне зформулювання всіх проявів громадськости в її минулому. За ідеал історично-правничої конструкції треба визнати вироблення юридичної формули в найщільнішому звязку з посуванням історичного життя. В такому разі юридична формула не буде лише якоюсь мертвою схемою догматичних пошукувань, але найпотрібнішою методою для з'ясування історичних явищ.

Покладаючи в основу історії українського права розвиток української державности, ми зупиняємось, розуміється, лише на тих явищах, що в даний момент фіксували найвищий вираз національно-політичного самовизначення. Про Київську добу власне нам не доводиться особливо піклуватися, бо їй присвячено досить місця в українській історично-правни-

чій літературі. Всі наші зауваження щодо цієї доби зосереджуються виключно на з'ясуванню, оскільки прийнята в цій літературі за загальноросійською концепцією «Княжа доба», та вплив цієї концепції на окремих питаннях,—призводять до неприйнятних висновків. Київську Державу заступає Галицько-Волинська, яка починає своє існування ще за часів першої. Проте вже коло середини XII в. впадає на очі безперервне зміцнення Галицького Князівства та занепад Києва,—наче б то справді, крім особливих внутрішніх причин, властивих для загибелі одного й зросту другого політичних організмів, до спадкоємця переходить жива традиція національного об'єднання. Справді, в час, коли Західньо-Українська Держава була єдиним великим об'єднанням української нації,—Чернігово-Сіверщина й почасти Київщина все більш роздроблялись, являючи собою цілу низку місцевих партикуляризмів. Розуміється, лише в галицько-волинському об'єднанні можна вбачати справжню державність. Тому то вся увага історика-правника мусить звернутись головне до цього об'єднання.

Проте й на розклад цього об'єднання мусить звернути свою увагу історик-правник. Тоді як tempus juris ruthenicalis висвітлює ретроспективно внутрішній устрій Галичини попередніх часів,—волинський партикуляризм являє собою повний розцвіт внутрішніх правничих форм, що робить з нього д а л ь ш и й е т а п національно-політичного розвитку.

Таким чином, вивчаючи староукраїнську державність, треба розглядати власне три форми її: київську X—XII вв., галицько-волинську XII—XIV вв. й волинсько-правобережну XIV—XVI вв. Тут ми маємо не тільки но морфологічний накрес староукраїнської державности в її розвитку, але й зміну за відповідними добами самого внутрішнього устрою,—од земського через феодалізм до державних станів.

В добу нашого державного партикуляризму заходить інша доба. В час повної польської анексії Галича, на старій українниці Галицько-Волинської Держави, власне більш-менш скупчуючись до старих місць, де був центр першої староукраїнської Держави, Київської,—повстають козацькі вольності, що згодом перетворюються в справжню національно-українську державність. М. Чубатий цілком доцільно визнає окрему добу в історії української державности—козацьку. Тут він, а з ним і інші історики права цілком стоять на історичному ґрунті й додержуються національного принципу в пляні огляду. Для історії українського права вивчування Козацької Держави, її коріннів соціяльних та політичних, бурхливого її повстання, мирного її скорочення та вмирання на Лівобережжі,—все це являє собою предмет виключного значіння. Можна цікавитися тим, що в той же час робилося й по інших українських землях,—проте не там бився тоді пульс вищого національного самовизначення.

Козацька доба кладе край старим формам, старим соціяльним відносинам, являючи собою глибоке національно-соціяльне перетворення самих основ української державности. З погляду цієї доби розглянута староукраїнська державна давнина висвітлюється як певний цикл історичного життя. У цій історичній межі ми й закінчуємо наш огляд.

АКАД. МИХАЙЛО ВОЗНЯК.

Виправа Запорожців на Перекоп у 1608 р.

За діярієм Петра Скарґи занотував краківський єзуїт Вєлевіцький у своєму латинському щоденнику між подіями жовтня 1608 р. також звістку про те, що коло того часу козаки «дивною хитрістю здобули, розграбили й спалили» Перекоп [1]). Цю припадкову звістку про осінню виправу Запорожців у 1608 р. на Перекоп подав акад. М. Грушевський у сьомому тому своєї «Історії України-Руси» [2]).

Маю змогу сказати дещо більше про згадану виправу Запорожців на підставі рукопису Музею Чорторийських у Кракові ч. 1577, спровадженого до наукової робітні Національного Музею у Львові, за що складаю тут щиру подяку управам обох Музеїв. На сс. 179—185 згаданого рукопису подане латинське оповідання під заг. «Victoriae Kozakorum Nisoviorum de Tartaris Tauricanis in anno 1608 narratio Herburthi» (Оповідання Гербурта про побіду низових козаків над таврійськими Татарами в 1608 році). Рукопис походить із XVII—XVIII вв. На жаль, оповідання Гербурта—це дуже попсована копія, роблена з ориґіналу чи з копії, де копіст оповідання в краківському рукопису не міг часто добре відчитати якогось слова, головно скороченого. Другого рукописного тексту оповідання Гербурта досі не вдалося мені відшукати, а краківський текст вимагає ґрунтовної відбудови. Тому заки буде можливість опублікувати відбудоване в цілості оповідання Гербурта в латинському ориґіналі, оповім тут за Гербуртом по-українському про тему його оповідання.

Та наперед кілька слів про автора оповідання. Згаданий як автор оповідання Гербурт це Іван Щасний Гербурт, добромильський, вишенський і мостиський староста, відомий оборонець нашого народу. Свою любов до історії виявив він між іншим у своїй видавничій діяльності в Добромилі, видаючи твори польських істориків. Його оповідання про виправу Запорожців на Перекоп у 1608 р. велить дослідникам шукати за дальшими його історичними писаннями. Що автором цього оповідання був саме Іван Щасний Гербурт, про це не може бути сумніву, бо його «Zdanie o narodzie Ruskim, spisane podczas konfederacyi Moskiewskiej» 1613 р., надруковане в книзі Вячеслава Липинського «Z dziejów Ukrainy» (сс. 92—96), згадує при кінці, що «jest nas słowiańskich narodów różnych ośmnaście a в оповіданні говорить автор також про вісімнадцять слов'янських народів (octodecim universae nationes Slavonicae). Що латинське оповідання про перекопську виправу Запорожців сучасне й написане 1608 р., на це показують слова в ньому про те, що його дія відбулася в «теперішньому році» (praesenti anno). Отже Гербурт писав це оповідання, сидячи «на вежі в Кракові», де відсиджував дволітню кару як один із провідників повстання й, здержаний примусово від політичної діяльности, виладовував свою енерґію в пильній літературній праці до часу свого виходу з в'язниці в лютому 1609 р.

---

[1]) Scriptores rerum Polonicarum, т. X, Краків, 1886, с. 280. На цю тему читаємо тут дослівно таке: „Sub idem tempus nostrates Kosaci Perekopum, Tartaricam civitatem, mira astutia expugnarunt, spoliarunt et exusserunt, quod P. Skarga in suo diario annotat. [2]) М. Грушевський, Історія української козаччини, т. I. До року 1625. (Історія України-Руси, т. VII), Київ, 1909, с. 326.

Своє оповідання починає Гербурт мотивуванням потреби коротко згадати про дуже простору державу Русь (amplissimi regni Russiae mentionem praelevem hic facere debeo). Про її простір і силу пишуть не тільки польські історики, але й грецькі, а саме Зонара й Гедрозій. Наслідком цього навіть ті, що середньо познайомлені з історією, знають, що грецьким імператорам у часі їх великого розцвіту так давалися в знаки володарі Руси, що не раз, присилувані зірвати мир, зміцнювали його заміжжям своєї доньки. Від них перейняли й віру. А коли злучилися з Польщею, то заважила тут головно любов до волі (libertatis dulcedinem in causa fuisse). В тій Русі живе цвіт дуже хоробрих людей на островах, що їх творить Дніпро. Автор виводить іменння козаків від Козарів, зараховуючи їх до слов'янських племен, винищених зубом часу. Острови, що на них живуть козаки, віддалені менше-більше дві милі від Чорного моря. Козаки «в безупинних битвах із Турками й Скитами шукають не тільки життя, але й засобів на прожиток», бо не одержують ніякої плати від якогось пануючого, хоча й признають польського короля над собою. Дванадцять миль віддалені вони від Таврійського Херсонесу чи то Перекопу. Споконвіку звикли козаки нападати на сумежні турецькі місцевості, «але тепер, зрісши щодо числа й набувши кращого знання воєнної справи, звичайно обминають ці побережжя, що вже досить нанепокоїли їх, а звичайно висідають на побережжях Тракії недалеко від самого Царгорода й усе змішують вогнем і мечем».

У наслідок щастя, що не опускало їх протягом кількох літ, постановили козаки піднятися якогось надзвичайного чину, «в місяці липні теперішнього року». До цього дала їм привід непогамована самохвальба таврійського пануючого Салятмет Ґірея, що сталочи наслідником свого брата Казіґерея, який був у ласках турецького цісаря, явно заприсягся перед одним безбожником, що він або зараз при своєму вступленні знищить цілком козаків, або непокоїтиме Польщу раз-по-разу кожного року й посилатиме щороку турецькому цісареві велику силу полонених на веслування. Коли Запорожці довідалися про цю безсоромну й необережну погрозу, пильно слідили зблизька, що робитиме й де перебуватиме цей новий тиран. Коли ж дізналися, що він у Козлові відбирає присягу від своїх підданих, три тисячі найкращих вояків сідають на чайки. Та як сливе всі добрі наміри натрапляють на труднощі при своєму виконанні, так і запорозькому задумові зайшла в дорозі перешкода при самому гирлі Дніпра. Бо не тільки що не могли поплинути ліворуч до Таврії, але страшна буря кидала їх протягом чотирнадцятьох днів праворуч у ту сторону, що звернена до Азії.

Коли втишилася буря, зібралися Запорожці на острові Тендрі коло перекопської шийки, припускали, що проминула найкраща нагода схопити таврійського володаря, бо його немає так довго у Козлові, хоча він там був до того часу, тому задумали здобути якесь місто на півострові Криму. Отже присягами й постійними розмовами втверджують себе, щоб викинути з голови всяку журу про життя й те, що в ньому найдорожче, а думати тільки про побіду й воювати за неї. А хоча не могли знати, де позволить їм висісти море з своїми непригожими берегами, одначе, наскільки могли орієнтуватися, поплили в напрямку перекопської шийки. Де можна було б висісти, постановили там напасти на найближче місто. А мав півострів такі міста, що рівнялися німецьким і італійським, а з них найближче, недалеко від побережжя, лежали Перекоп, заложений для охорони півострова, й Кафа або Теодосія. Поміж ними лежав Козлов, а недалеко Бакчисарай.

Постановивши напасти на одно з найближчих міст, приготовляють і приладжують те, що вважали потрібним, щоб по-геройському побідити або впасти (ad fortissime aut vincendum aut cadendum), скачуть із острова

й під захистом ночі щасливо дістаються на найближчий перекопський берег. А що Запорожці висіли саме на цей берег, причиною цього було те, що тут спека зробила з моря болото й бродячи по лоно в ньому можна було не без великого труду дістатися на суху землю.

Повні веселости вступають Запорожці на землю, що її дотикалися хіба полонені з нашої землі. Коротко промовляє до них їх полководець Михайло Найманович і нагадує їм хоробрість, геройські діла та славу, що над неї немає нічого солодшого для войовників. «Правда, той Найманович це чоловік, що не може покликатися на дії своїх предків, може з браку письменности в тій частині Польщі, але його самого щодо його хоробрости можна порівняти не тільки з найхоробрішими мужами, але певне й з найдавнішими героями». Задля свого незвичайного досвіду в воєнних справах товаришило йому рідке щастя. Протягом п'ятьох літ, хоч не рік за роком, здобував він перемоги в безупинних дуже завзятих битвах. А була звичка в Запорожців, що на полководця собі вибирали такого, що в ньому звертали увагу й на все інше потрібне для воєнної справи, й передовсім на щасливість, бо споконвіку прийнялася в них думка, що вроджене щастя їх полководців товаришило щасливим успіхам усього війська. А не повелося щось полководцям, Запорожці звільняли їх. А що Найманович так довго виходив побідно з битв із варварами, виходить, що рідке щастя товаришило йому [1]).

Коли в опівночі (conticinio) вже все розставили Запорожці систематично й у військовому ладі, лишивши при чайках сторожу з своїх, рушають наперед у тихому поході, скривши, наскільки можна було, прапори й бубни. Ледви показалася рання зірничка, спостерігають місто Перекоп, досить укріплене природою й штукою, отже уставляють військо в бойові ряди, підіймають військові прапори, розвивають короговки, б'ють у бубни й грають у сурелі та нагло валять на місто. А що це спало несподівано на мешканців Перекопу, мало хто звертає увагу на оборону міста, інші піклуються життям, дітьми й своїм маєтком, одні яничари в числі тисяча чотириста, полискуючи блискучою зброєю, уставляються перед містом, а до них прибігає з міста щораз більше Турків і Скитів, себто Татар, як також християнських мешканців, занепокоєних про свій маєток. А саме про таврійських Скитів говорить автор як про головну підпору всієї турецької могучости. Їх то перед усіма іншими держав турецький цісар для забезпечення Криму. Оборонці міста уставилися на підвищеному місці й довіряючи положенню й своїй хоробрості, були готові до бою. Заскочений Найманович упоминає козаків, щоб ішли наперед рідшими рядами й позволили яничарам наперед повипукати свої гармати. І дійсно, козаки зразу ощадно стріляють, опісля випускають хмару куль, набігають на яничарів із найбільшою загарливістю й б'ються з ними так завзято, що тільки дуже мало яничарів дісталося до міста. Напираючи на

---

[1]) Ось слова латинського оповідання про Михайла Найматовича: „Paucissimis adfatus illos Michael Naymanovicius, dux illorum, virtutem et res praeclare gestas gloriamque, qua nihil dulcius viris bellicosis, in memoriam revocat. Iste Naymanovicius vir quidem est, qui maiorum suorum res gestas ciere non potest forte propter litterarum in illa parte Poloniae inopiam, sed ipse virtute sua non modo viris fortissimis, sed certe antiquissimis heroibus conferendus. Nam propter singularem rerum illius militiae peritiam raram felicitatem illi benignum numen largitum est. Quinque non continuos annos in continuis et vehementissimis proeliis feliciter rebus istorum praeerat. Perantiquo enim more istius militiae eligere solent haec fortissima pectora ducem rebus suis, in quo cum omnia alia ad res bellicas gerendas considerant, tum maxime felicitatem. Nam ex antiquo et inveterato more existimant ducum suorum felicitatem innatam sequi universi exercitus prosperos successus. At quam pie existimant, hoc loco iudicium ferre non est meum. Itaque pro rebus ex animi sententia gestis eligere duces et, si quid contrarium accidat, illos exauctorare pro lege habent. Hunc vero Naymanovicium oportet esse rara felicitate praeditum, quod tam diu in contrariis cum barbaris proeliis nullam senserit asperiorem aversae a se (benevolentiae) volubilis Dei faciem (cc. 181—182).

їх зади, козаки входять до міста, наповненого всякими родами багатств, а сливе зовсім вільного від оборонців.

Тому, що мало було роботи в місті, підходять козаки під замок, муром відділений від міста. Було двох начальників у замку: один Скит-Татарин, а другий Турок. У мурі була брама й тут розставили вони сили, якими розпоряджали. Одначе коли Запорожці не гаючи часу підсунули більші воєнні гармати з твердинь міста й, розваливши мур, увійшли до середини, вбивають майже всіх войовників і натовп, розтинають начальника-Скита, Турка схоплюють живого й визволяють велике число християн як своєї нації, так і різних націй. Бо Скити мають у звичці держати рабів головно на продаж, щоб легше торгувати з іншими варварами.

Вже не було чим займатися в місті й замку. По всьому півострові пішов страх перед несподіваною небезпекою. Козаки забирають усякі дорогоцінності й бурять місто. Більше ніж п'ятдесят воєнних знарядів із патроновим порохом, що їх там знайшли, підставляють під твердині й більші будівлі та запалюють їх при помочі мотузочків до запалювання, а самі виходять із міста й у половині милі з стошістдесятьма гарматами (tormentis), що їх забрали з міста й замку, задержуються, щоб цьому новому тиранові, якщо він бажав би пригадати собі своє слово чи то безсоромність, дати нагоду воювати. Та даремне ждали на нього Запорожці два дні, тому прибувають на побережжя, де полишили свої чайки, й тут знову повні доброї надії й відваги стоять напоготові. Але коли й тут він не показувався, всідають на чайки й при погожому вітрі припливають на острови, де мають свої оселі.

Зайво було б тут оповідати, з якою розкішшю доповідали вони про свої подвиги тим козакам, що лишилися для сторожування на островах, з одного боку та з другого, з якою радістю їх тут прийнято. Та Запорожці, не вдоволившися перекопськими подвигами, задумують збурити турецький замок Очаків і чотирнадцятого дня по першій перемозі нападають на Очаків, здобувають його, входять до середини, висікають і цілком бурять. Майже всі яничари, тисяча двісті, вийшли й забрали простолюд із собою.

Навівши низку прикладів, як Турки завдячували свої побіди Скитам-Татарам, підкреслює Гербурт почесну ролю Запорожців, що здержували їх від переходу через Дніпро. Мала їх горстка, але завдяки своїй хоробрості здержувала дуже часто досить велику силу варварів від переходу через Дніпро, бодай ніколи не позволила їм перейти через нього без небезпеки й шкоди для себе.

КАТЕРИНА ЛАЗАРЕВСЬКА.

Заможній двір на Стародубщині у першій половині XVIII в.

(До історії будівництва на Україні).

Після того як Богдан Хмельницький вигнав з України Поляків, влада опинилася в руках козацької старшини. Крім давньої української шляхти, що мала привилеї від королів польських, і якої тепер залишилися одиниці, ця козацька старшина вийшла з-поміж військових товаришів, які виділилися або через особисті здібності, або ж через щасливий випадок.

І тому, в перші часи після революції, побут та житлове оточення цієї старшини не відрізнялися від побуту та житла заможнішого населення, козацтва та міщанства, від якого вона тільки що відділялася.

Але довго так тривати не могло. Старшина, що набирала зверхности, як кляса, поклопоталася, щоб і економічно забезпечити себе; вона набувала маєтності наданнями гетманськими, куплею, тощо, здобуваючи тим самим і засоби на виконання культурних потреб та примх, що виникали в міру того, як з'являлися засоби, щоб їх задовольняти; це зміняло побут та оточення старшини.

Оселя, житлове оточення, що нас цікавить зараз, належало до тих ділянок життя, в яких зміни відбувалися особливо мляво. Це зрозуміло, бо будівлі річ складна й дорога, будувалися вони на довгий час, так що обслуговували й два покоління. Вимагали вони й певної техніки, а техніка, набута уже поколіннями, не легко міняється,—робити спроби на такій складній й дорогій речі, як будинок, не кожний умів і зважувався. І тому будинки, в яких жила старшина, ще довго, у другій половині XVII в., а часто й в першій половині XVIII в., зберігали архаїчний тип, тип простої хати.

Оскільки житло вищої верстви на Україні в той час було просте, видно з описів гетьманського «хоромного строенія» в Гадячі 1734 р. [1]). Житловий будинок має тип звичайної хати, де обидві половини—чисті світлиці з кімнатами. Кількість вікон (4 в світлиці) показує, що вони були навіть не великі. Тільки зовнішні прикраси: ґанки навкруги, віконниці, чердаки над рундуками, та те, що вони стояли над коморами,—мусило відрізняти їх від хати заможнього козака. Гетьманські «хороми» в Глухові, описані 1727 р., мають той же простий тип [2]).

Коли гетьмани жили в таких будинках, то зрозуміло, що й старшинське житло, про яке далі буде говоритися докладно, не було складніше.

Такі будинки на той час здавалися видатними, коли їх порівняти до житла посполитих: останнє бувало таким простим, що мало тільки хату без сіней і двора [3]). Звичайно, що жили в такому убогому житлі не від невмілости поставити щось краще, а від бідноти. Зазначимо таку про-

---

[1]) М. Судієнко, Матеріялы для отечественной исторіи, т. I. Кіевъ, 1853, сс. 104—110.
[2]) Ibid,, с. 4, А. Лазаревскій, Гетьманскіе дома въ Глуховѣ, „Кіевская Старина". 1894, т. 1, с. 160 і 166. [3]) Опис сл. Оленівки („Всенар. Бібліот. України, рукоп. збірка Ол. Лазаревського. ч. 12. Говоримо тільки про дерев'яні будівлі й тому не згадуємо ще простіші житла як мазка, тощо).

стішу хату, як вихідний пункт, з якого вона розвивалася далі в двохкамерну хату (з сіньми) й нарешті трьохкамерну [1]), яка була основою житла тодішнього заможнього населення.

Заможня старшина кінця XVII в. та початку XVIII уже незадовольнялася такою простотою свого житла, її життя багатшало, розкішнішало й вимагало ширших та кращих «хором»; були й засоби виконати такі вимоги. Почали шукати нових форм для своїх будинків, але різких змін на початку не робилося, нових форм, власне, не було, а були тільки деякі поліпшення попереднього типу житла, а саме трьохкамерної хати. Поширювали житлову площу, перетворюючи комору при хаті на житло, або прибудовуючи до неї ще приміщення, чи з'єднуючи кілька хат в один будинок. Крім того, житлові приміщення почали ділити на більшу кількість камер. На цій стадії розвитку легко пізнати основний плян трьохкамерної хати, хоча він і змінюється, як змінявся вже й зовнішній вигляд будинку.

Такі розширені хати вже не задовольняли старшину, яка з другої чверти XVIII в. все частіш стала навідуватися до Петербургу й запозичати звідтіля різні новини та розкоші, задля яких старосвіцька батьківська хата здавалася тісною й убогою. Почали ставити будинки на багато камер [2]): пляни таких будинків виладновувалися з дальшого розвитку тієї ж хати. Запозичалися вони й з чужих країв [3]).

Вищим типом житлового будинку на Україні XVIII в. були ті палаци, що їх ставили за проєктами відомих чужоземних архітектів, великі пани та царські фаворити [4]).

Такі намічаються стадії розвитку й змін житлового будинку на Україні в другій половині XVII в. та XVIII в. Рівнобіжно із змінами, що відбувалися в самих житлових будинках, розвивалися і дворові будівлі, більшала їх кількість та з'являлися нові типи їх на нові призначення.

Про дерев'яні будинки другої половини XVII в. та першої XVIII в. збереглося у нас мало відомостів. Самих будинків до нашого часу звичайно не збереглося, а описи не дають всього того, що хотілося б знати. Не говорячи про техніку будування, на яку здебільшого є тільки натяки, не завжди з певністю можна визначити плян будинків та зовнішній вигляд їх. Одначе, розглядаючи кілька описів з певної місцевости й певного часу, можна в деякій мірі уявити головні характерні риси будинків і зміни, що поступово відбувалися. Спробуємо тут розглянути розвиток житлового будинку, а разом і всіх дворових будівель у лісовій північній частині України, приблизно на території Стародубського полку, з тої стадії, коли хата почала набувати нових рис, які перетворили їх на панський будинок, що припадає переважно на першу половину XVIII в.

В документах XVII—XVIII вв. вживаються для дворів [5]) старшинських назви «жилий» двір, «приїзджий», «владѣльческий», «дворецъ». «Жилий» двір це була оселя, де мешкав сам господар, або його будовано для цієї мети. Приїжджий двір, як вказує сама назва, був місцем для приїзду господаря в тих маєтках, де він не жив. «Дворецъ», «владѣльческий» двір—це осередок господарства в маєтках, де не було «жилого»

---

[1]) Себто вона складалася з хати, сіней і комори (ibid). [2]) Див. „Дневникъ Ханенка", сс. 148, 187, 218, також „Описанне старой Малороссіи", 1, сс. 135, 166, 178, 241, 335 тощо. [3]) Ibid, сс. 135, 404 („Въ Топали дом Румянцова на итальянскій манеръ на 10 покоевъ"). [4]) Коли проєкти запозичалися, то тут не могло бути поступового розвитку, а наступала раптова зміна, але місцеві впливи могли бути і в таких випадках. Див. А. Лазаревскій, Гетьманскіе дома въ Глуховѣ, „К. Ст.",1894, 1, сс. 160—166). [5]) Вживаємо назву „двір" тому, що так найчастіш зветься садиба в документах XVII—XVIII в. До останього часу на Чернігівщині збереглася назва двора для панської садиби.

двора; те ж саме означало «хутір», тільки в менших розмірах. Треба додати, що ці назви, як і сама мета існування окремих дворів, часто міпялися й плуталися, або заступали одне одного; держазця маючи кілька дворів, міг міняти місце свого життя, а двірець міг заміняти приїзджий двір і навпаки. Тому ми, виясняючи розвиток «жилого» двора, користуємося описами різних родів дворів [1]).

Зазначимо описи дворів, що служать нам головним матеріялом. Наводяться вони тут в порядку поступового розвитку будівель, головне житлового будинку, незалежно від хронології, бо й пізніше збудований двір міг бути менш розвиненим щодо форм будівництва і навпаки [2]). Проте і дати описів не є датами їх будування, здебільшого описи зроблені набагато пізніше.

1. Двір попівський в с. Машеві (велике село Шептаківської сотні) 1743 р. Це двір доброго господаря на селі, що мав будівлі на всі призначення. Але крім більшої кількости будівель, він ще своїм розвитком не різниться від двору заможнього козака чи міщанина [3]).

2. Попівський двір в Стародубі 1739 р. Детальний опис двору заможнього священика Спаської стародубської церкви. Будівлі в нім ще прості [4]).

3. Володільницький двір в слободі Оленівці, Новоміської сотні, полкового обозного стародубського Скоруши. Коротенький опис осередку господарського на селі, в якому було тільки найпотрібніше [5]).

4. Житловий двір у Стародубі 1719 р. Кому він належав, в описі не зазначено, але видко, що заможньому стародубському мешканцеві [6]).

5. Шматківський хутір, Почепівської волости, 1776 р. Хоча дата пізня, але типом будівель він підходить до зазначених дворів попереднього часу, а можливо, що й збудований він був багато раніш вказаного року, коли він належав Розумовському [7]).

6. Житловий двір в Стародубі Станіслава Полубинського, городового атамана, 1754 р. В цьому дворі конструкція будівель складніша, поскільки можна зрозуміти з короткої й зіпсованої копії опису [8]).

---

[1]) Пануюча кляса мала у великій кількості ще шинкові двори, в яких шинкували горілкою, та харчові—те, що тепер заїзди. [2]) Так само на цей час на який найбільше припадають описи наших дворів могла ставити старшина двори і в стадії меншого або більшого розвитку дворових будівель. [3]) Опис взято з рукописів, що залишилися після небіжчика В. Л. Модзалевського,—Описание села Машева. Далі в тексті він зазначається скороченням — Маш. Цього описа надруковано при кінці цієї статті. [4]) Цей опис взято із справи Євдокії Бороздівни, з рукоп. збірки В. Модзалевського. Скорочення: Спас. Його надруковано при кінці цієї статті. Користуємося описами двох попівських дворів, тому що на той час духовенство не утворювало замкненої касти. У сільські священики йшли і козаки і посполиті (між іншим див. „Кіевская Старина“, 1901, IXXIV, сс. 78—82). А вище та міське духовенство часто виходило з старшинських родин (як Ракушка-Романовський, Романовичі, Берло, Герники, Домонтович, Горленки, Бутовичі й багато ще інших), так що й побут їх не міг відрізнятися від побуту старшинського.

[5]) Дати не зазначені, але ця слобода була оселена Дем'яном Скорупою 1713 р., мабуть незабаром там був заснований і двір. Опис цей можливо був зроблений, коли після смерти Дем'яна Оленівка перейшла до його сина Григорія Скорупи 1753 р. (А. Лазаревскій, Опис. Ст. Малороссіи, 1, 82). Оригінал в Рук. Від. В. Б. У., збірка Ол. Лазаревського, Акты фамилiи Скоруп, № 12. Скорочення: Олен.

[6]) Описа знайдено в рукописах Ол. Лазаревського, рукою якого зроблена ця копія, як зазначено, з документів Борисоглібського Чернігівського манастиря № 312. Скорочення: Стар. ого над руковано при кінці цієї статті.

[7]) „Копія з коп ї“ цього опису знаходиться в Рук. Від. В. Б. У., збірка Ол. Лазаревського, Малор'оссійскій Сборникъ, № 41 (9). Скорочення: Шмат.

[8]) Ст. Полубинський помер 1709 р. (Оп. Стар. Малороссіи, 1. с. 400); мабуть збудовано цього двора на початку XVIII в або у самому кінці XVII в. В 1754 р. цей двір у спустошеному стані перейшов до Григорія Скорупи. Надруковано цього описа в „Кіевской Старинѣ“, 1887 р. октябрь, с. 336. Скорочення: Полуб.

7. Житловий двір Івана Мануйловича, генерального осавула, має складніший тип вищого розвитку будинку [1]).

8. Двір в с. Шептаках, 1750 р. [2]).

9. Двір в м. Ропську, 1742 р. [3]).

Ці два гетьманські господарські осередки описані досить докладно і своїми будівлями досить складні. Крім того, на такі великі господарства з великою кількістю галузів потрібно було різних устаткувань, які розміщалися або коло дворів, або в окремих дворах, що знаходилися недалеко від головного. Такий виробничий характер міняв тип двору, але окремі будівлі в нім цікаві нам, як зразки дальшого розвитку головне житлового будинку тої стадії, яку ми роздивляємося [4]).

Згадані двори, досить різноманітні, об'єднує спільна риса поступового розвитку житлового будинку трьохкамерної хати,—в кількокамерний будинок.

Зміни під впливом цього розвитку ще незначні, й приміщення для житла, навіть найскладнішої форми з наших дворів, ще дуже просте, щоб не сказати примітивне, хоча воно починає набувати деяких культурних рис—більшу кількість вікон, ділення на більшу кількість камер, два входи, вихідник, тощо.

Відбувалися зміни і в дворових будівлях-схованках; коли в не дуже заможнього господаря їх була обмежена кількість, найпотрібніші тільки [5]), то заможній старшині їх треба було багато; вони витрачали зайві гроші, щоб набувати предмети розкоші, речі нещоденного вжитку, що зберегалися, як мертвий капітал, і на ці речі треба було чимало схованок, треба було й робити їх міцнішими, такими, щоб не боялися вони ні злодіїв, ні вогню. Ото у дворі й побільшується кількість будівель і ставляться вони кріпкими, навіть мурують кам'яниці з залізними ґратами. Так само щодо варева, харчів і питва вимоги більшали, потребувалися різних типів схованки, щоб в них запаси не псувалися.

Потрібний був кращий захист і для коней та худоби, бо що далі, то набували кращих порід, які потребували і більшого догляду. Поволі життя у заможньому дворі ускладнялося, ускладнялися й дворові будівлі, більшала й їх кількість. Двори заможньої старшини набували дворових будівель різних типів, навіть з усякими відмінами.

Потрібного матеріялу на будування—дерева—на Стародубщині було досить. Ще у XVIII в. на території Стародубського полку збереглися величезні ліси й кущі найрізноманітніших порід дерева [6]). Крім цього місцевого лісового матеріялу, багато спускали його Десною з Росії: з Трубчевську, Брянську до Новгородсіверська, де була велика торгівля лісом [7]). Не зважаючи на велику кількість лісу, він високо цінився на той час і старшина охоче захоплювала лісові ґрунти разом з іншими [8]).

---

[1]) Дати не зазначено, але осавулою Мануйлович був з 1736 до 1740 р., коли він помер. Можливо, що цього описа зроблено після його смерти. Села, де знаходився цей двір, теж не зазначено. По тому, що цей двір досить складний і по деяких будівлях у дворі (напр. скарбець) можно думати, що в цьому дворі жив сам господар. А село, в якому жив Мануйлович і записав своїй жінці, це був Ромашків, новгородської сотні (Оп. Стар. Малороссіи, 11, 224), то можливо що цей двір і був у Ромашкові. Оригінал опису в Рук. Від. В. Б. У., збірка Ол. Лазаревського, Малороссійскій Сборникъ, № 41 (12). Скорочення: Мануйл. Цього описа надруковано при кінці.

[2]) Оригінал в Рук. Від. В. Б. У., збірка Ол. Лазаревського, Малороссійскій Сборникъ, № 41(8). Скорочення: Шепт. [3]) Оригінал в Рук. Від. В. Б. У., збірка Ол. Лазаревського, Малороссійскій Сборникъ, № 41(3). Скорочення: Ропськ.

[4]) Крім опису цих дворів гетьманських користуємося ми й описами дрібніших дворів гетьманських, що є в описах Шептаківської волости та Ропської і м. Баклані, (Рук. Від. В Б. У., збірка Ол. Лазаревського, Малороссійскій Сборникъ, № 41(3).

[5]) Міщанський двір в Стародубі наприкінці XVII в. мав в собі тільки такі будівлі: „хата, свѣтелка, імбар, комора, ділювання, баня та ворота" (Акт. кн. Старод. магістрата 1693 р., с. 3). [6]) Оп. Стар. Малоссіи, I сс. 110, 324. [7]) Ibid., с. 213.

[8]) Ibid., сс. 52, 53, 240—243, 362, 367.

А ще вище цінилася деревня, виготовлена на будівлі, що вимагала чимало людської праці, так що іноді й у заможніх господарів дерево заміняли дешевшим матеріялом: лісою, соломою, тощо [1]). Але такі випадки рідкі. У старшини тогочасної була змога ставити такі будівлі в своїому дворі, що не тільки на їх вік ставали, а ще й залишалися дітям та внукам. Добрим будинком пишалися, й тому на нього витрачали багато коштів та сил. В тому, щоб будинок був довготривалий, велику ролю грає добре висушене дерево. Тому добрий господар запасався заздалегідь деревом, чи то рубав своє, чи купував, а то, часто, визичав або прохав дерева потрібного ґатунку у сусідів близьких і далеких. Потрібні частини будівель розшукувалися в далеких місцевостях, а були такі місцевості, що славилися умінням заготовляти спеціяльні частини [2]). Таким робом набувалися бруси соснові й дубові, бервіння, кругляк сосновий, шули, тертиці двоцальні й трьохцальні, лотоки, лати, вільчики, обаполки, драньдвосаженну та полуторну, тин, липові та дубові дошки, тощо. Дещо привозилося готове, оброблене в лісі, дещо обробляли дома, але й в тому, й в другому випадкові треба було довезти до двору; це була річ не дешева й не легка, й тому старшина старалася, щоб це зробили підданці дурно, як «роботизну» [3]), іноді, коли це не вдавалося, приходилося й наймати [4]).

Коли деревня була готова, себто, крім обробки ще й вилежалася у дворі [5]), треба було подбати й про майстрів-теслів та сніцарів. Простіші будинки ставилися найближчими майстрами-теслями, а заможня старшина розшукувала досвідчених фахівців; бували майстрі такі вмілі, що їх особливо намагалися заполучити [6]).

В простіших будинках теслі робили й дрібнішу роботу: вікна, двері тощо. Різниця в роботі мусила бути помітна, бо в описах зазначається, коли двері та вікна «простої» роботи, себто тесельської, й коли «сніцарської роботи», себто особливо тонкої. Сніцарі робили й вищу роботу, так, напр., «перильця», «баляси», але таких фахівців було не багато й їх приходилося спеціяльно розшукувати [7]).

---

[1]) Ще у першій половині XVII в. (1638 р.) у таких заможніх панів, як Борозни у Горську були стайні з ліси („Кіевская Ст.“, 1889 р., XII кн.. сс. 622, 628). В заможніх дворах крили соломою деякі дворові будівлі (Шепт., Шматк., Машев. дв.) робили повітки з тину (Шмат).

[2]) Напр. у лищиницьких посполитих — драньДневникъ Ханенка.

[3]) Валькевичу від гетьмана Апостола „опредѣлено два сельца въ послушаніе для перевезенія только на хоромное строеніе дерева“ 1728 р. Судієнко, Матеріялы для отеч. ист.. 1, 78. — „На привозку брусовъ сосновыхъ 200, да дубовъ 20 з Лищицъ велено отправить людей з Пятовска и другихъ деревень свободно войсковых“, 1732 р. Дневникъ Ханенка, с. 38.

[4]) Ibid. сс. 24, 25, 28, 29, 32, 34, 38, 39, 125, 140, 166, 221. Деякі вказівки на ціни за деревню маємо в щоденнику Ханенка. Ціни ці не сталі, мабуть часто вони залежали від сторонніх впливів, від того у кого купувалося (напевне що піданні мусили оддавати дешевше), а також від якости матеріялу, напр., за 10 липових дощок— 17 к., за 12 липових дощок—29 к. (Дн. Хан., сс. 39,119). За 9 тертиць—72 к., за 17 тертиць — 63 к. (Ibid. 175, 24). Драньдвохсаженна, копа — 15 к., полуторка, копа — 10 к. (Ibid. 24). Драні 5 коп. — 6 зол., тину 13 коп.—5 зол.) справа Озерського з отцями Печерськими за ґрунти Куровські. Рукоп. збірка Лазаревського, № 6, с. 80). Але здебільшого деревня не просто купувалася, а добувалася побічними засобами і тому ціни важко встановити.

[5]) Оскільки розуміли цінність витриманого дерева видно з того, що купували старі будівлі: „хату старую за копу купил у жителки перегонской подданной своей“ (Дн. Хан., II). А то й свої розбирали й вживали на нові будівлі „отправлени подводи в Курковичи... для разобрания тамъ большой свѣтлицы“ (Ibid., с. 194).

[6]) Яків Гетманич прохає Михайла Рубця прислати йому тесельного майстра (1686 р.) Оп. Стар. Малороссіи, 1,26. Ханенко прохає Івана Гамалію прислати сніцаря який мешкав у його погарськ. дворі, щоб той зробив йому віконниці. Дн. Ханенка, сс. 27, 113, 175, 177, 224, 225.

[7]) Ханенко за таким фахівцем звертався на Мглинщину до сотника мглинського Есмонтовського, щоб той „подрядилъ виточить липовых балясъ 150 до будинку нашого го-

Те саме, що сказано про роботу дерев'яних частин будинку, можна сказати й про роботу частин будинку з інших матеріялів. Так само розшукували цеглу та ганчарів у Новгородсіверську, Кролевцю тощо [1]), щоб складати печі, і шклярів—щоб вмазувати шибки, слюсарів—щоб робити або приправляти замки до дверей [2]).

Розглянемо докладніше типи окремих будівель, та й ті зміни, що відбувалися в них.

Будинки, що безпосередньо служили господарям та їх челяді, в яких вони мешкали, були такі: житловий будинок, хата-пекарня, кухня, літні світлиці, та для санітарних потреб: лазня і вихідник.

Головні будівлі у дворі: «світлиці» [3]), «будинки», «покої», себто житловий будинок звертав найбільшу увагу господаря, найцікавіший він своїм розвитком і для нас.

Як вже говорилося, заможня старшина в першій половині XVIII в. мешкала часто в будинку, що нічим не відрізнявся від звичайної хати: світлиця, а через сіни—пекарня, себто: одна—чиста половина, друга—з варистою піччю, щоб варити й пекти, як вказує сама назва (Машк., Спас., Стар.).

Зміни, що відбувалися в такому будинку в першій половині XVIII в., викликані культурними потребами, були такі: в світлиці почали одгороджувати місце для спання—піл, і так утворилася спальня, що зветься в описах кімнатою [4]) (Спас., Стар., Стар. дв.). Поширивши площу житлового будинку, огороджували іноді і дві кімнати (Ропськ., Олен.).

Відбувся важливий крок вперед, коли пекарню [5]), де варилося й пеклося для господарів, челяді та ще й для свійських тварин, відділили від житлового будинку. Це відокремлення зразу побільшувало житлову площу, а разом надавало будинкові охайнішого й культурнішого вигляду. Поширювали й далі житлову площу не тільки поширюванням будинку, але її прибудовами. Прибудовували «хрестову світлицю» (Шепт.) [6]). Прибудовували й вздовж за світлицею ще світлицю з сіньми (Мануйл.). Або прибудовували позад одної з світлиць світлицю з сіньми (Ропськ.), і тоді будинок мав уже два виходи (Мануйл.). Надбудовували теплу світлицю на горі, над світлицями (Ропськ.) [7]).

Основа хати—світлиці сполучаються з сіньми таким робом в різних комбінаціях і утворюють будинок на кілька окремих камер, які зде-

---

родиского". Дн. Ханенко, 169. Були сніцарі й вищої вмілости—напр., в Машевській церкві над престолом було різне „небо", що зробив місцевий сніцар (1743 р. — Маш.). Таких сніцарів у м. Стародубі було 4; 2 їх учні, й 2 по селах стародубської протопопії. О. Соловій, До історії української живописи на початку XVIII в., „Україна", 1917 р., I—II, сс. 114—113. Інтересно що по містах Стародубського полку не було цехів майстрів, що працювали над деревом. Оп. Стар. Малороссіи, 1, сс. 135, 209, 241, 304.

[1]) Оп. Стар. Малороссіи, 1, с. 135. Дн. Ханенка, сс. 40, 177, 182, 139, 157, 166, 447, 471, 473, 499, 201.

[2]) Ibid., сс. 115, 188. З щоденника Ханенка у записах зроблених, коли він ставив свій городинський будинок можемо докладно бачити заходи, що робилися, щоб поставити будинок на Стародубщині. Але ми мало користуємося ними тому, що його будинок складнішого типу, ніж ті які ми розглядаємо тут. Через це й всі заходи, що робилися, були складнішими від тих, що потрібні були для простіших будинків, хоча загальний характер безперечно був той самий. Тому не наводимо й цін за роботу, які платилися, як можна згадати за роботу вищу ніж та, що потрібна була на будинки, які ми описуємо. [3]) Світлицею звалася „світла" хата, така що мала „красні", світлі" вікна і піч з вихідною трубою. [4]) З таким значінням і ми вживаємо це слово.

[5]) Пекарнею, або хатою-пекарнею зветься по тогочасних документах хата, що мала варисту піч. Назви будівель тут вживаються ті, що й в наших матеріялах, в яких помічається північна мова й вплив російської мови.

[6]) Авторові доводилося чути в дитинстві в Конотопському повіті, що хрестовою світлицею звали світлицю прибудовану до сіней проти входу знадвору, в такому випадку плян ставав подібним до хреста, особливо коли перед сіньми був рундук.

[7]) Ці світлиці мали при собі кімнати. На цей час світлиці без кімнат майже не вживалися в заможніх будинках.

більшого звуться просто світлицями та кімнатами; тому що світлиць в одному будинку вже кілька, то вони починають набувати певного призначення. Поки що виділяються тільки «столові» світлиці.

Крім житлових камер, в будинку бували прибудовані або надбудовані камери для інших потреб. В сінях одгорожували камеру—чулан, також і в світлиці або кімнаті—чулан, вихідник, який іноді прибудовували за кожною кімнатою, так що їх бувало три в одному будинку [1]). Прибудовували «прибочок ушпарний», комірки.

Щодо матеріялу, то світлиці, здебільшого, ставили соснові, рідше липові (Олен.); завжди вони були рублені: брусовані або з бервіння. Покриті були дранню «вподовжъ над жолобами» (Стар.) «подъ гвоздь деревянній», рідше—тертицями «подъ гвоздь желѣзный» (Ропськ.) [2]), іноді гонтою (Полуб., Ропськ.).

Світлиці і кімнати коло них були вимощені або тертицями (Спаськ., Стар., Шепт.), або рідше—цеглою (Шепт.). Сіни теж були мощені тертицями або цеглою.

Кількість вікон залежала од великости площі житлових камер. У невеликих світлицях було по 3 вікні (Спас.). У прилеглих до них кімнатах—по 1 вікну. Але коли світлиці стали будувати більшими [3]), то й вікон бувало до 7-ми в світлиці і по 3 в кімнатах (Шепт.). Шибки у вікнах вживалися тільки шкляні, «круглі прості», або «аркушові» [4]). Оправляли шибки або в «олово» (Стар., Палуб.), або (і вже частіше) в «дерево». Вікна дерев'яні робили ґратами, з «ушаками», «красние» («косящатие», «свѣтлие») [5]), себто з лутками. Такі вікна мали іноді й віконниці—«оконници», «обакончини», «затвори» [6]), які робилися простіші «на колах деревяних» (Шмат.), а то й «на круках и петлях желѣзних» (Ропськ.), або «на завѣсах желѣзних» (Спаськ.), іноді й «білого заліза» (Палуб.). Двері в будинках робилися часто ще дерев'яні прості, соснові, на дерев'яному п'ятнику; але вже нерідко й сніцарської роботи (Спаськ., Палуб.), липові, бо з липи лекше робити речі, що вимагають тонкої обробки [7]). Такі двері відчинялися «на завѣсах желѣзних» (Спаськ., Шмат), або «круках и петлях желѣзних» (Шепт.). Робили ці завіси «большой руки бѣлого желѣза» (Палуб.) на прикрасу. Зачинялися двері на клямку й защіпку залізні (Шмот., Шепт.), на засови залізні (Шмот.), не рідко бували й нутряні замки (Спаськ., Стар., Мануйл.).

Грубки в світлицях ставили завжди кахльові («муравлені», «образцеві», «покащані»), білі чи зелені, інших кольорів в таких простеньких будинках не зустрічається. До кахльових грубок світличних в сінях бував цегельний комін [8]). «Труби» вихідні на горищі були теж цеглеві. У прибудованій світлиці бувала й кругла грубка посередині світлиці (Шепт.). В горішній світлиці теж робилися «круглі пічки (Ропськ.).

---

[1]) Вихідник був тільки в будинках більше розвинених (Шепт., Репськ., Мануйл.).

[2]) Згадуються в Ропському дворі сіни „з двома кришами", і далі „на верху теж свѣтлиц над обѣими кришами двѣж свѣтлицы". Можливо що це був дах з перекриттям. [3]) Столова хата у Федора Ширая мала довк. $13^1/_2$ арш. довж. і шир.— 11 арш., а вишиною була 6 арш. Дн. Хан, 43, 1732 р.

[4]) Аркушовий—розміром паперового аркуша. Це була певна міра, що часто згадується і для інших предметів, напр., „ікона аркушова". Круглі шиби могли бути квадратовими які і тепер в народній мові звуться круглими. Але вживалися і справді круглі: на офорті Шевченка „Судна рада", а також на його картині „Родина під хатою" нарисовані круглі шибки, дві круглих і дві квадратових в одному вікні. „Свѣтъ огня блѣднѣлъ въ круглихъ оболонкахъ темной старинной церкви". Шевченко, Прогулка съ удов. и не без морали, „Кіевская Старина", 1887, XVIII п. 314 с.

[5]) „Красное окно—косящанное" (Словарь Даля). — „Косящаное окно съ косяками, колодками въ отличіе отъ окна волокового" (ibid). „Косякъ часть закладной оконницы и дверной рамы, которая стесывается наискось" (Ibid).

[6]) Окончинами й оконницами в документах тогочасних звуться або шкляні шибки у вікнах, або віконниці дерев'яні. [7]) Дубові двері не згадуються. [8]) В сінях ставилася й „кухня цегельна" — мабуть пічка в якій можна було куховарити (Ропськ.).

В печах бували «заслонки» залізні (Шепт.), перед печами — «бляхи» залізні.

Навкруги світлиць ґанки бували ще рідко. У дворі Полубинського були «ґанки навкруги, под одну кровлю ґонтами побитие». А при вході у сінці бував рундук («присінки», «крилщо») [1]). Про вигляд такого рундука не маємо вказівок, крім того, що на ньому бував «чердак» з вікнами шкляними (вісім вікон—Шепт.).

Такі «чердачки», літні світлиці, у той час на Стародубщині бували мало не завжди по заможніх дворах (Мануйл., Полуб., Спаськ., Ропськ., Шепт.). Виставляли їх або над рундуком, як було сказано, або над самими світлицями («двѣ свѣтлицы лѣтніе без печей с окончини стеклянними 17».—Ропськ.); до таких світличок вхід був мабуть по середині світлички, а навкруги були вікна. Бували вони й з дверима, коли будувалися разом з теплою світлицею або чуланом і творили зачатки другого поверху (Ропськ.) [2]). Вікна в таких «чердачках» бували як шкляні «красние», так і «рѣшетчатие», з дерева без шкла (Мануйл.); іноді в тому самому «чердачку» були і шкляні і з дерев'яних ґраток. В такому «чердачку» стояли дерев'яні лави і поміст був дерев'яний.

Такі самі «чердачки» ставили й на воротях: «чердачок новій с тертицъ, до него сходи доромъ вставлени, в томъ чердачку одна лавочка липовая и двери липовие ж, на завѣсах желѣзних з засовкою и защепкою желѣзними ж, окно в нем на улицу з простих шиб, новое, другое—меншое на дворѣ аркушовое» (Спаськ.). Бували й іншого типу: «лѣтняя свѣтлица, в ней одинадцать окон с окончинами в деревѣ, дверей на круках и петлях желѣзних двое покрита гонтом» (Ропськ).

Такі «чердаки», що їх ставили на горі якоїсь будівлі, мабуть зберігалися з того часу, коли вони правили за дозорчі пункти. Особливо це можна думати про світлички над ворітьми, коли за ворота треба було виглядати, чи немає якої небезпеки. Двори, про які ми говоримо, знаходилися серед поселення, поміж будинками, які перешкоджали визирати з чердачків у далечінь, але вони зберігалися і, мабуть, набули іншого значіння—місця розваги, з їх вікон можна було дивитися на дорогу, бо двір було обведено високою огорожею, а житловий будинок завжди стояв серед двору. Ставилися такі світлички над льодовнею з іншою метою: це було місце, де літом можна було сховатися від спеки, якої на ті часи так боялися. Ставилися вони з перильцями, мабуть, навкруги ями з льодом, «двери одни, 4 окна шкляние, две лавки» (Мануйл.). В Шептаках була над льодовнею «свѣтлица лѣтняя соснового дерева с скляними окнами, шесть окон и двери, навкруги ганки» (Шепт.). Іноді таке літнє приміщення ставили окремо у дворі без вікон, щоб мухи влітку не заважали: «имбарець, двери сосновіи на пятнику, и в том имбарце скамя липовая, зовсѣмъ вдлину коло трехъ аршин, в ширину же мало больше аршина» (Спаськ.), очевидно, цей ослон призначався для відпочинку. Для цієї ж мети прибудовували над світлицею «чулан» (Ропськ.).

Повернемося до житлового будинку. Із зробленого опису видно, що відміни відбувалися не тільки в тому, що змінявся плян та внутрішній розподіл камер, але вони відбивалися й на зовнішньому вигляді. Більша кількість вікон, горішні світлички та чердачки, ґанки навкруги,—все це відрізняло будинок від простої хати й надавало вигляд хоча невеличкого, але панського будинку, а цього мабуть і добивалася старшина, яка намагалася показати своє шляхетство.

---

[1]) У будинку Мануйловича згадуються сіни з вікнами, що були зроблені ґратками, без шкла — теж на зразок ґанку.

[2]) Згадуються тут і „перильця“, але неясно де саме вони були. Можливо, що коло цих горішніх світлиць був ґанок — балькон.

Побільшити будинок так, щоб великість житлової площі задовольняла, очевидно, ще не вміли, й тому, щоб мати потрібну площу, іноді ставили два й більше житлових будинки з двох, трьох світлиць в одному дворі (Ропськ.).

Треба одмітити, що крім перетворення житлового будинку під впливом економічних моментів, впливало ще й залозичення чужих форм, хоча цей момент, може, на цій стадії ще був не досить сильний. Вказівкою на це може бути двір Полубинського, який, можливо, був Поляк [1]). Цей двір один з найдавніших з-поміж описаних нами. Він був збудований не пізніше самого початку XVIII в., але мав культурні деталі, що інші двори набували їх тільки пізніш. Можливо, що вони були занесені з Польщі. Чужі форми мусили вносити й чужі майстрі, що нерідко працювали у старшини, Росіяни [2]), а то й майстер «шведскоії нації» [3]). Але це питання потрібує окремої розвідки.

Як вже говорилося, хати-пекарні на цей час ставили здебільшого окремо від світлиць. Іноді крім пекарні [4]), ставили ще й кухню (Стар., Палуб., Мануйл.). І та, й друга були рублені хати, по бідніших дворах навіть з «кругляку соснового витесаного извнутри», з сіньми; по другий бік сінець бувала або світличка з кімнатою (Шепт., Мануйл.), або лазня, та комора (Палуб.). Пекарня бувала ще з чорною піччу, яка вимагала волокових вікон [5]), себто «без виходної труби» (Шепт.). Але здебільшого складали печі з «виходною трубою» (Шмат.); бувало й дві пічки: грубка, щоб обігрівати, й вариста («куховарська», «пекарня»), щоб варити (Шепт., Спаськ., Ропськ.).

В хаті-пекарні варили для челяді і свійських тварин, в кухні на господарів; в обох мешкала челядь. Можливо, що кухня з'явилася у дворі не стілько для потреби, щоб варити кращі страви господарям, скільки для побільшення приміщення для челяді, якої кількість мусила більшати разом з набуванням нових звичок, що перетворювали недавніх товаришів військових на панів. На це вказують і назви хат пекарнями, у дворі—«людская изба», «молодецкая», «парубочая» хати.

Лазня була майже необхідною приналежністю хоч трохи заможнішого двору на Стародубщині. В бідніших дворах ставили маленьку лазеньку (Спаськ.), а по більших дворах велику (Палуб.) брусовану, або з соснового кругляку, з сіньцями. Бувала лазня з чорною піччю і волоковими вікнами (Шепт.), а іноді мала білу піч з «вихідною трубою кирпичною» (Стор.).

Холодні дворові будівлі, в яких ховали рухоме майно та містили свійських тварин, теж будували міцно, на довгі роки. Часто їх ставили рублені, з бервіння, брусовані, або з кругляку (комори, амбари, стайні), іноді навіть на помості. Простіші будівлі робили «в столби» або «шули заметани» [6]) (шопи, сараї). Рідко робили з тертиць «у шпари» (комора (прибічок-чулан, сарай). Ще рідше «загорожували» з тину повітки, які тоді були «на сохах», або ворок «плетневий»—на худобу (Шепт.). Дерева

---

[1]) Polubiński—herbu Jastrzybiec,— відома польська фамілія, а також і ім'я Станіслав — вказує на польське походження. Kaspzar Niesiecky, Herbarz polski, Lipsk, 1841, t. VII, 340. [2]) Дневник Ханенка, с. 187. [3]) Ibid., с. 137.

[4]) Пекарнею зветься в документах хата, що має варисту піч.

[5]) „Волоковое окно четверти въ полторы съ волокомъ задвижнымъ извнутри, ставнемъ, иногда и для вытяжки дыма съ курной избы". (Словарь Даля). В останньому випадку очевидно воно само совалося,

[6]) На рогах будівлі, а іноді й по середині стіни становлять шули, що мають поздовжні поглиблення, в які вкладаються кінці брусів, кругляків, тощо, які й піддержують і утворюють таким чином будівлю. На таку будівлю потрібні коротші, а тому і дешевші бервіння, або бруси, Ставилися амбари „шестинніе" (Шмат.) — „в шист стѣнъ" (1730 р. „Искъ бунчукового тов. Григ. Скоруппы от Лук. Григорихи жителки Стародубской, на талярей 20". В. Б. У., рук. збірка О. Лазаревського, № 12). Можливо що шість стін робилося замість 4-х, щоб вживати коротших брусів.

на ці будівлі вживали здебільшого соснового, рідче ярового, а на простіші будівлі мішали «різне дерево». Осика вживалася на «жерді на плетні».

Ті частини будівель, що знаходилися в землі,—погреба, льохи, льодовні, ями на пашню, обставлялися дубовим деревом або робилися з нього; зрідка робили ці частини з дубового тину (Шепт.). На погреби й льохи вживали ще й міцнішого матеріялу, а саме—цегли, з якої робили й скарбці.

Покривали дворові будівлі здебільшого дранню «в жолобки», рідше ґонтою й тертицями, а ще рідше соломою.

Двері в будівлях дворових простіших робилися на п'ятнику дерев'яному, а в кращих і на завісах залізних. Замикалися вони на дерев'яний кіл, або на защіпку залізну, засовку з защіпкою, рідко й на замок; іноді на дверях був і залізний ланцюг.

В бідніших дворах маленьких прибудов — «прибічки», «чулани», «приклеті», «прикоморки»—було досить, щоб ховати майно господарське. Але коли у заможньої старшини набиралося багато всяких речей, то треба було й більших схованок, і таких бувало чимало під різними назвами у дворі. Назви ці не завжди певно вказують на призначення будівлі, іноді будівлі під одною назвою мали різні призначення й навпаки: будівлі для однакового призначення мали різні назви. Будівлі під назвою амбар мали досить різноманітні призначення. Робилися вони «на поклажу», себто схованку хатніх і господарських речей, так званий «кладовий амбар». Бували вони й з вікнами—можливо, тоді заміняли літні світлиці. Амбар на більші речі—з воротьми широкими, щоб в'їзджати просто в них, в які все можна внести, для «разной поклажи».

По тих речах, що переховувалися в «кладовому амбари», він здається не різнився від комори, бо колишнього призначення комори для переховування одягу в цей час не дотримувалося, в ній переховували різноманітні господарські речі [1]). Комора мала й ще одне давне призначення, літнього приміщення, про що вже говорилося, і таке призначення міг мати й амбар (Спаськ.). Ще ставилися амбари «хлібні, зсипні», на зсипання пашні, й тоді в них робили засіки; в менших дворах в кладовому ж амбарі ставили бочки з збіжжям (Шматк.), а спеціяльного хлібного амбара могло не бути. В такому великому господарському осередку, як Шептаки, коло хлібного амбара була й «комора, называемая важниця», але підчас опису в ній ваги не було.

Згадані будівлі-схованки будувалися кріпко, але старшині, яка що далі, то більше збирала цінних речей та грошей, здавалися не досить міцними, й стали вони будувати кам'яниці для схованки: «скарбці», «скарбнички». Їх робили маленькими в якійсь мурованій будівлі: «шія входна (в погреб) мурована з кирпичу, в шіи избоку змурована скарбничка» (Шепт.). Робили скарбець і окремою будівлею, мурований, «двери залізні, а на вікнах залізні ґрати» (Мануйл.).

Робили кам'яні схованки з залізними дверима й під землею—льохи (Мануйл.), склепи. У дворі Полубинського було 2 льохи у 30 сажнів завдовжки. В льохах ховали вино й всяке питво, а також і цінні речі [2]).

В землі ж робили схованки для харчів та варева, погреби. Погреб робили влазний, коли це була яма, в яку треба було лізти, або вхідний, «походний», коли вхід «шія» поступово понижаючись приводив у самий погреб. Часто їх перегороджували на дві половини, що мали двері; робили погреби й мурованні (Мануйл.). В погребах робили льохи, склепи, про які говорилося.

---

[1]) „Co dziś garderoba, to przedtym komora". Gloger, Enciykopedya Staropolska, IV, cc. 63.

[2]) „Реєстр речей по небожчику Микиті Потаповичу бурмістру стародуб.", де говориться, що ці речі були заховані в склепу, „Кіевская Старина", 1887 р., с. 336.

Щоб краще зберігати харчі, у цей час почали робити льодовні, а над льодовнею завжди ставили якусь будівлю, щоб літом краще лід зберігався, ставили або холодні світлички, або комору (Шепт.), або «имбар» (Полуб.). Спеціяльні возовні («шопи») бували не по всіх дворах. В бідніших їх заміняли повітки на сохах, під'їздні «сараї» (Шмат., Спаськ.), себто такі, що не мали четвертої стінки, а дах піддержувався сохами, без стелі. При возовні бувала коморка на дьоготь, «дьогтярня» (Шепт.). На коней, тварину, дорогу й потрібну майже завжди в заможньому дворі, була добра стайня, з окремими стійлами (на 17 коней. Шепт.), над нею бував сінник, а поміст був вимощений тертицями. Прибудовували коло стайні комору для зсипання вівса. Для худоби ставилися менш солідні будівлі: повітки, сараї [1]), «ворок з плетня». У великих дворах коло конюшні бувала кузня, а коло кузні «станок, де коней кують на чотирох стовбах, покритий дранью» (Шепт.); до стінки були прироблені шлеї, що одягалися на коней, щоб стояли тихо [2]).

Що заможніше робився господар, то більше мусив він дбати й про огорожу двора. Двір заможнього на той час було обведено обов'язково доброю дерев'яною огорожею («дильованням», «палями», «заметом в столби», «забором»». У Мануйловича огорожа мала 22 «звена», себто планиці. Вхід у двір, ворота, звертали особливу увагу господаря; вони мали бути міцними, але разом мусили задовольняти естетичні почуття. Ворота були завжди двійчасті («створчаті», «притворчасті»), на залізнім п'ятнику, на горі покриті дранню «под вильчик», або ґонтою, бували й чердачки на них, про які говорилося; зачинялися засовом залізним; коло них завжди була хвіртка з клямкою, або засовкою залізною, іноді й на залізнім ланцюгу (Шепт.); ворота бували прикрашені різьбою (Шепт.).

Уже згадувалося, що до житлових світлиць прибудовували всякі прибічки, комори, тощо. Так само стіни й стелю дворових будівель охоче використовували на прибудови та надбудови, мабуть економили на цьому деревню. Над льодовнею ставилася комора або світличка літня. Іноді над коморою ще ставився і чулан (Полуб.). Або над амбаром ставилася комора з ґанками (Шепт.), на вороці — дві клеті (Шматк.), на стайні—сінник (Палуб.), тощо. Ставили й «в одну линѣю», себто прибудовували одну до одної кілька будівель: до стайні—шопу, або—сарай, возовню, дегтярню (Шепт., Ропськ.); до комори прибудовували «приклѣть» (Маш.).

Часто коло цих будівель бували ґанки, присінки, піддашшя: «комора с присенками», «амбар з трема поддашами» (Шепт.), «комора на имбарѣ—округъ ганки» (Палуб.), тощо [3]).

Перераховані тут дворові будинки можна вважати за необхідні для двору нашого типу. Але по дворах ставились будівлі на спеціяльну мету, що виходила поза межі дворового господарства. До таких належать спеціяльні будівлі на гумні; в простіших господарствах гумно знаходилося коло двору, але пізніше в той час його вже ставили й окремо [4]). Таким робом його не можна вважати за необхідну приналежність житлового двору. Будівлі, що стояли на гумні, були: клуня [5]), іноді «з надкриллями», пуня та овин, устаткування конче потрібне на Стародубщині, де хліб не доходить на полі й тому його треба досушувати.

На току, або іноді і в дворі ще бували викопані ями, в яких збері-

---

[1]) Сараї могли служити й для інших потреб, напр., „схованками на всяку поклажу", заміняти возовню, тощо. [2]) Дн. Хан., с. 130.

[3]) Такі будівлі мусили бути подібними до комори в Потоках, що намалював Шевченко. „Кіевская Старина", 1891, декабрь.

[4]) Коли заможні житлові двори дуже поширилися й ускладнилися, то гумно стали переносити і в господарські осередки.

[5]) Клуню, яку ставлять на сохах без стелі робили спеціяльні майстрі-клунники. Дн. Маркевича, III, с. 305.

гали пашню [1]); в заможніх дворах їх обставляли дубовим лісом (Шепт.) і всипали пашню мірою (від 340 четвертів до 503-х).

Господарство тогочасне було натуральне—потрібні продукти й речі, оскільки можливо виробляли у себе в дворі. Виробничий характер почасти мають і будівлі на гумні, принаймні деякі з них, як напр. овин. з'явилися у розвинених дворах і ще спеціяльні будівлі для виробничої мети, як от: винокурні (Машк., Шепт.), броварні, (Шепт), солодовні [2]), віскобійні (Шепт.), тощо. Ці будівлі не входять в обсяг нашого завдання.

Двір, що мав уже стільки будівель, мусив займати чималу площу. Маємо в Оленівці єдиний певний розмір не дуже розвиненого двору 25 та $24^1/_2$ сажнів. Будинки були розкидані у дворі [3]) та поділяли двір на закутки, задворки, в яких бували невеличкі городи, коло будинку бував «заходень чили садок» [4]), тощо; їх городили ліскою від худоби. Бував коло двора й більший сад (Стар., Ропськ.); в Оленівці сад був 42 на $17^1/_2$ саж. різного дерева. Коли не ставало місця коло двору в Стародубі, то сад бував і окремо: під валом «в садку 20 дерев», поміж деревами — грядки (Спаськ.); на Заріччі [5]), тощо. Дерева здебільшого були вишневі, або «овочні дерева», яблуні та груші (Спаськ., Опис., Шепт.).

Не раз згадувалося, що будинки були річчю дорогою; почасти це доводить та складна робота, що мала одбутися, поки поставити їх. Щоб довести це, наведемо суми, які платилися за пусті пляци й за двори з «хоромнимъ строениемъ». Більший дворовий пляц в самому Стародубі в кінці XVII, поч. XVIII в. купувала або продавала старшина за 200, 300 й 500 кіп. [6]). Були й дешеві, очевидно менші, купували їх у простих міщан по 60 кіп, 34 копи [7]). Двори зо всім «хоромним строенням» коло церкви Петра и Павла в Стародубі—500 зол., в «самомъ Стародубы» — 200 зол., на «Красной улицѣ»—200 зол., на «Кривой улицѣ»—500 зол. [8]). А «Тимофей Олексієвич на передмісті на Чернігівській улиці заплатив 800 зол.» [9]).

На карбованці ціни в першій половині XVIII в. були такі: Ханенко купив двір у Музики «з хоромним строением» в Стародубі на 40 руб. (1732 р.) [10]). Іван Модзалевський продав двір свій за 100 руб. (1729 р.) [11]). Григорій Силевич продав двір в Стародубі за 210 руб. (1730)[12]). Іван Плотний продав двір «близь вала» за 150 руб. (1744 р.) [13]). Як видно, гроші платилися за двори на той час немалі.

Розглянувши детально всі будинки, що були по заможніх дворах на першу половину XVIII в., можна сказати, що дворові будівлі-схованки досягали вищого розвитку, ніж житловий будинок. Ще більше впадає у вічі невисокий розвиток на той час житлового будинку, порівнюючи з іншими ділянками матеріяльної культури, коли звернути увагу на речі хатнього вжитку, які у цей час досягли досить високого культурного рівня. Коли порівняти речі хатнього вжитку, що їх ми знаємо з числен-

---

[1]) „Кіевская Старина", 1887, X, с. 336. „Записки Черн. Стат. Комитета", кн. II, с. 77,

[2]) Коло солодовні завжди був колодязь з дубовими цямринами (Шепт.). Інтересно, що по описаних дворах ніде немає колодязя, очевидно, що мати свій окремий колодязь на цей час було розкішно, а користувалися водою з річок і ставків, до яких і тулилися коли обирали місце для житла. А громадські колодязі були: в Стародубі братський колодязь 1729 р. (Модзалевскій, Родословникъ, III, с. 779).

[3]) Російский офіційний опис 1833 р. звертає увагу на цю особливість Стародубщини, яка Росіянам мусила впадати у вічі: „въ Стародубской округѣ селенія обстроены дурно.. без всякого плана, каждый дворъ хуторком, жилая изба посереднѣ, а кругомъ холодные постройки, рѣдкая изба выходит окнами на улицу", „Черн. Губ. Вѣд.", 1854 р., № 3. [4]) „Зап. Черн. Ст. Ком." II, сс. 214, 731.

[5]) Галецький купив сад з городом по Заріччі за 35 р. 1726 р. Модзалевскій, Родословникъ, IV, с. 250, Ibid, сс. 55, 73. Актовая кн. Старод. 1693 р., с. 60.

[6]) Акт. кн. Старод. 1693 р., 9. Модзалевскій, Родословникъ, IV, с. 76.

[7]) Ibid, с. 79. [8]) Акт. кн Старод. 1693 р., сс. 34, 9, 36, 79. [9]) Ibid, с. 96. [10]) Дн. Хан., с. 40. [11]) Модз., Род., III, с. 780. [12]) Ibid., IV, с. 615. [13]) Ibid., IV, с. 77.

них реєстрів за другу половину XV в. та першу XVIII в. [1]) які належали тій самій старшині, що мешкала в описаних будинках, речі різноманітні, то це місце мешкання здається занадто убогим. Наведемо докладніш зразок такого порівнання з детального опису попівського двору у Стародубі (1739 р.).

В реєстрах, які щойно згадувалися, трапляється чимало речей, вивезених з чужих країн, продукції чужої культури, яка могла бути вища за українську; будинки ж були виробами своєї місцевої культури. Тому щоб порівняти житло й хатні речі в ньому, беремо будинок, в якому ці речі були теж місцевого виробу, зроблені мабуть стародубськими ж ремісниками.

Будинок цей мав у собі світлицю з двома вікнами, кімнату при ній з одним вікном, через сіни пекарня з коморою,—себто це була звичайна хата.

А в ній, крім звичайних лав і столів, знаходилися такі речі: шафка на завішення рушника, рукомийка з трубою на воду, столик шахматний, розмальований овочами, ліжко липове сніцарське, дві полиці мальовані на посуд, шафа мальована з двома дверцями «в рамках сницарских, над нею Делиба з Бахусом», дзеркало в рямках з «вырѣзанними персонками». І нарешті 6 великих ікон різноманітної й складної композиції, деякі в сніцарських рамах, деякі в простих мальованих. Всі ці речі вказують на високі як на той час культурні та естетичні вимоги, на економічні можливості їх виконувати, яким нібито не відповідає простенька хатка.

Цю різницю почали відчувати й самі господарі цих будинків і прикладали багато клопоту в другій чверті XVIII в., щоб будувати складніші будинки, які відповідали б тим потребам, що входили що дальше, то більше в життя.

Двір попа Хведора Громакова в с. Машеві 1743 р.

Ворота в шулах дощатие с форткою, прикрити под вилчик. Дворъ дилованемъ огороженъ, в ономъ дворѣ свѣтлица з двома комнатами; противъ свѣтлици пекарня изъ сѣнцами и ґанкомъ. Баня брусованая з сѣнми. В ономъ дворѣ винокурня з сажем изо всѣй винокурной надлежащей посудиной. Погреб походной з лядовнею, на одной лядовнѣ комора рубленая круглого дерева соснового. Імбар з двома дверцами круглого дерева соснового. Комора с круглого дерева соснового с приклѣттю. Імбаръ с круглого дерева соснового з засѣкамъ. Сараюв два покритих соломою. Возовня прикрита соломою. Сарай ведле воротъ покритъ драню. За свѣтлицею сад, огородъ за виныцею... К оному двору против другий дворникъ. В ономъ свѣтлица, пекарня и инбар с круглого дерева соснового, и стайня, кузня рубленая. Огородовъ большихъ два, на одномъ огородѣ овина и клуня из закриллямъ, а в концѣ току пуня. (З рукописів Модзалевського—„Описаніе села Машева 1743 р.“).

Дворъ и что в дворѣ вещей у ощенника Спского стародубовского 1739 года 17 мая.

Дворъ в самомъ городѣ Стародубѣ, стоячи от межи, з единой сторони от мещанина Никити Ципкина, з другой улиця, против двора іерея Василя Булавки. В томъ дворѣ свѣтлица с комнатою брусованою вимощена тертицами, через сѣнци брусовани жъ, в шулахъ, вимощеныхъ тертицями жъ, изба с кругляковъ звнутри витесаних с коморою из тертицъ. — В той свѣтлицѣ вишъпомянутой образъ преображенія гспдня с многими стыми, ово кресты носящими, ово вѣнци берущими, ово с палмами в руках держащими и с хоров аггловъ; на полотнѣ, в должину 3-х аршин, в ширину двохъ аршинъ; около него рями сницарскіе; на стѣнѣ передней прибыто. — Другий образъ подля к дверамъ комнатным, прчстыя бцы, Ісуса на правой рукѣ держачой

[1]) Напр. такі реєстри речей стародубської старшини: „Вѣновная запись виданная бунчуковим тов. Михайломъ Есимонтовскимъ Григорію Скорупѣ при женитьбѣ на дочери его Маринѣ, 1744 г.“ (Сулимовскій Архивъ, с. 218) — „Реєстр худобы забранной чрезъ Гаврилу Ивановича гр. Рагузинского у Ивана Бороздни, 1726 г.“ („Записки Черниг. статист. ком., кн. II, сс. 26—28). Бытовая малорусская обстановка въ документах XVII—XVIII вв. („Кіевская Старина“, 1887 р., октябрь, сс. 336—390), і багато інших.

и скипетръ в оной же имѣючой: на полотнѣ с рямами простими маліонованими; в длину з рамами полтора аршина, в ширину же з рамами аршинъ. — Третій образ свтителя Николая на блятѣ древяномъ в рамах сницарскихъ маліованихъ, аркушовий. На другой стѣнѣ от входу по лѣвой сторонѣ образъ бци Баликинской, на полотнѣ без рамъ, в длину аршина и двох четвертей, в ширину же аршинъ. Над окномъ образ спасителя благославляючий, на блясцѣ жестяной аркушовий, в рамах сницарскихъ, шумихою сребреною наведеный. На ушаку окономъ зеркало мѣрою чверти локтевой, в рамахъ сницарскихъ, на версѣ вырѣзанними персонками. На той же стѣни между окнами образъ бци на лонѣ Іисуса держачи, з чотирма агглами, на полотнѣ, в длину двохъ аршин, в ширину жъ полтора аршина, без рам. За тимъ образомъ за окномъ другим спалеръ старий, в длину двох аршин, в ширину пол аршина.

На третей стѣнѣ дверной образъ Хреста страждущого, в лѣвой руцѣ трость держачого аггли же коло него порфиру красную держачи, а внизу гвозди, молоток и протчии инструменти в расляти бывшіе; на полотнѣ без рамъ, в длину двохъ аршинъ без четверти, в ширину же аршинъ с чверкою. На той же стѣнѣ от печи шафка деревянная, зелоно и жолто маліована для завѣшена ручника. Поблизу тоеи же печи рукомойка малая оловяная, з шрубком на води спущанне, къ стѣнѣ прибита.

К четвертой стѣнѣ от печи шафа маліована цеглясто зводами з двума дверцами в рамкахъ сницарскихъ, над нею Деліба з Бахусомъ.

У пецѣ (?) двѣ парѣ чашокъ чайныхъ. Перечница оловяна з трубкомъ.

Пѣчъ кахліовая зеленая еще добрая, с трубою кирпичною. В дверахъ свѣтличныхъ внутренній замокъ спорченій, лавки двѣ липовіе и малая третая подля порога липовая ж. Ослон липовий в длину трохъ аршинъ с четвертю, в ширину ж пол аршина, без паренча: добрий стол липовий в длину полтрета аршина, в ширину аршин. Другий ослонъ липовий же старий. Столик другий маліованій посродѣнѣ з шахматами, а по краям з овощами, в длину мало болшъ аршина, в ширину ж мало болш аршина.

Внутр свѣтлицѣ вещей: лохань мѣдная средномѣрная, корецъ мѣдний старій, в окнахъ двохъ свѣтличних оболонъ шиб аркушових. До комнати двери липовіи сницарскіи, на завѣсах желѣзных, з замкомъ внутрнимъ. Унутръ комнати ложко липовое сницарское, на которомъ подушка без наволочки и перина, так же и коцъ стручастий, болший, притертий, над тим ложкомъ завѣса гарусная в трехъ полкахъ, темнозеленая, притертая. Панва мѣдная на трохъ ножкахъ желѣзнихъ з ручкою желѣзною, звнутръ давно побѣляна. На полицѣ маліованой мисокъ глиняних поливаних десятъ, на другой полицѣ нижней двѣ чашки глиняних московской роботи, чайникъ глиняний, рукомойка глиняна, под полицею на лавѣ яндолка глиняна московской же роботи. Под лавою сковородъ три желѣзних. Лихтарик мосенжний с пяти прутиками подвижние, в с[р]едкѣ шруб спорченій. Кукшинчик на уксус глиняній московской работи. На другой лавѣ коробочекъ двѣ любяних, в одной талѣрокъ деревяныхъ употребляемыхъ двадцать сѣмъ, у другой ложокъ простихъ деревянихъ сорокъ восѣмъ. На жердочцѣ от двери килимъ старий простій в длину двох саженъ. Окно в ней одно с простих шиб кратками здѣланное. А оконци свѣтличніи двѣ и комнатное на завѣсках желѣзных. В той помянутой против свѣтлици хатѣ пѣчъ кахлевая простая грубная и пѣч пѣкарня с трубою кирпичною, при той печи заслонка желѣзная и бляха от труби желѣзная ж, окна три простого стекла, а четвертое в коморкѣ також простое, оконници хатніе три и коморочное четвертое на завѣсах желѣзних. Лави липовие и судникъ с коникомъ липовие ж. Полици двѣ сосновіе. Помостъ тертичній старий. От комнати свѣтличной поблизу лазня малая з сѣнцами с тертиць, съ трубою кирпичною, дверѣ до лазнѣ и до сѣнець на завѣсах желѣзних. От избы пекарной к воротамъ погреб входній тином дубовим обставленій, сверхъ же дубовими бруссям тесаним покритий. Над тимъ погребом от угла хаты замету от улицѣ одна пленица. За заметомъ ворота притвурчестіи з фортою, форта на завѣсахъ желѣзних с клямкою кручкомъ, з засовкою желѣзними. Над воротами чердачокъ новій с тертиц, а до него сходи доромъ вставлены, в томъ чердачку одна лавочка липовая и двери липовіе ж на завѣсах железних з засовочкою и защепкою железними ж. Окно в немъ на улицу з простих шиб, новое, другое меншое на дворъ, аркушовое. За воротами и чердачкомъ от улицѣ, коморка с кругляков яворних, в той коморкѣ риховъ железных колеснихъ восѣм, два звена желѣзных от колес же, бляха желѣзная от печи, прутов от печи полатных нѣсколько, кадубов два, дѣжечки порожніе, и двери в ней сосновіи старіи на завѣскахъ желѣзних без замка вну[т]рнего, знать, бывшого, с прибоями двома желѣзними. За тою коморкою имбарецъ в едномъ положеню, двери сосъновие, старіе на пятнику; в томъ амбарцѣ скамя липовая зовсѣм в длину мало не трехъ аршин, в ширину же болше аршина. За тимъ имбарцем пленица одна замету з другой стороны улицы с кругляковъ хвойных, от которой повѣтка виведенна, порожная. За тою повѣткою стайня соснового дерева брусованого, уже зветшалая, стайня ж порожная ж. За стайнею меж лазенкою повѣтка на сохах, в той повѣткѣ санѣ лубяное московской роботи.

За городомъ под валомъ садокъ невеликій, в том садку по сторонам деревецъ з двадцятъ, а посреднѣ градки на огородину, обведенний з двох сторонъ ово тиномъ дубовим ово тертицями, не в шулях, но в коліях. Межуетъ з едной сторони, с лѣвой,

от берега рѣки двор бунчукового товариша Григорія Скорупи, з другой правой сторони от пустого пляця Тишка Кравця. (З рукописів Модзалевського — „Справа Евдокії Бороздновни 1739 р.“).

Двір у Стародубі 1719 р.

Первѣе ворота з форткою под ґонтами, з улицы в дворъ входя по лѣвой сторонѣ шофа чили возовня, подля шопы стайня з бервѣня рубленная под жолобомъ, имбарцы два четвероугольные под жолобками двери на завѣсахъ з чинами желѣзными; за имбарцами задворокъ до самого цминтаря и форта на цминтарѣ двери на завѣсахъ з завалками желѣзними; погреб з ліохомъ и иструбъ в немъ дубовий; отъ погреба свѣтлиця бервѣнная з брусованою комнатою; окна в олово роблены; пред окнами огородчикъ и в немъ вишнѣ посажденны; огородчикъ лѣскою огороженъ. Напротив другая свѣтлиця без комнаты, окна в олово оправны, накритіе драню вподовжъ под жолобами, пѣчъ кахліовая зеленая, столик круглий и ослонъ; у дверях обоихъ свѣтличныхъ замкѣ нутряные желѣзніе, прибочокъ з тылу за первою свѣтлицею ушпарний, дверей до его нѣтъ з сѣнецъ. Двери з тылу в садъ на завѣскахъ и з завалками желѣзными. За будинкомъ в тилу кухня ушпарная, дверцѣ заевыя в кратву робленные деревяніе з желѣзними завѣсками, в сѣнцяхъ стоитъ и ослон; за будинкомъ садъ обширний... Хата пѣкарня з сѣнцами бервенними и в сѣнцях зхована перегородка, тут же к воротамъ имбаръ шистѣнный с большими воротами, ослонъ с поренчемъ, задникъ з поренчемъ, пѣчъ кафліовая зелена...

Докум. Борисоглѣбск. монастира, № 312[1]). (З паперів Ол. Лазаревського).

Гетьманський двір в м. Ропску 1742 р.

Во оном местечкѣ в земляном окопаномъ замкѣ дворъ панской; огороженъ заметомъ в столбы, ворота двойные резные с калиткою на нихъ лѣтная свѣтлица, в ней одинадцат оконъ с окончини в деревѣ, дверей на крукахъ и петлях железных двое, покрытъ ґонтомъ. В томъ дворѣ насерединѣ хоромы панские, в нихъ больших свѣтлицъ три, комнаты четыре, в нихъ святых образов писаны на полотнѣ три, столовъ липовыхъ три, печей зеленых обращовыхъ три. Между светлицами сеней двои; в томъ числѣ одни сѣни з двума крышами; з других сѣней одинъ чуланъ и нужникъ. В тех же свѣтлицахъ одинъ шкапъ столярной роботы, оконъ красныхъ с окончинами стекляними двадцат з деревяними затворами на круках и петлях железныхъ; на верхъ тѣхъ свѣтлицъ над обеими крышами двѣ свѣтлицы лѣтни без печей; в нихъ оконъ красныхъ с окончинами стекляними семнадцать, в оных во всѣхъ свѣтлицахъ и в комнатахъ и в сѣняхъ дверей на круках и петляхъ желѣзнихъ восемнадцать, всѣ они строения соснового, а все оное покрито тертицами с гвоздем желѣзнымъ. Да особая свѣтлица, в ней пѣчъ бѣлая кахлевая, противъ той свѣтлици, баня: между ними сени; в нихъ оконъ краснихъ пять со стеклами; в сѣнях каминъ кирпичной; при тех сѣнях крылцо и нужникъ; в онихъ хоромах дверей на крукахъ желѣзныхъ шесть; строение соснового дерева, покрыто драню. Близъ воротъ трое свѣтлицъ подъ одною связю; при нихъ двѣ комнаты соснового лесу; в нихъ святыхъ образовъ пять. намалеваны на полотнѣ, в томъ числѣ спаситель з богоматерю и предтечею, — один: богородица — три; Іоан Лѣствичникъ — один; столъ липовый с килимомъ; двои оконъ краснихъ, с стекляними окончинами в деревѣ шестнадцатъ, затворами деревяними и на крукахъ и петляхъ железныхъ печей три, в томъ числѣ двѣ зеленых обращовых, одна бѣлая кахлевая между тѣми свѣтлицами двои сеней; при нихъ крылцо, в одних сеняхъ кухня кирпичная; в другихъ сеняхъ два чулана и ледовня рубленая. На тыхъ свѣтлицахъ наверху двѣж свѣтлици, в одной груба зелена кругла, кахлева другая свѣтлиця лѣтная без груби, в них оконъ красних з стекляними окончины в дереве десять; при тѣхъ светлицах три нужника; в оних свѣтлицах і сенях и во всѣх хоромахъ двери на круках и петлях железнихъ двадцать четире: оное строение соснового лесу покрито драню, да особая изба черная соснового дерева, в ней окна, одно красное четире волокови з стекланими окончими в дереве; две печи куховарские; двери на крукахъ и петлях желѣзних; проти той изби сени дощатне с коморкою, и двома дверми. На дворѣ погребъ походной дубовий перерублен на двое; в немъ дверей на круках и петлях желѣзных трое, на томъ погребѣ амбар рубленний соснового лесу, двери на круках и петлях железних, покрит драню. Близъ того амбару возовня или сарай рублений в столби разного лесу, в нем ворота двойние. Да два особих амбара, один хлебний, в немъ одна дверь, закромов четире, а в другомъ амбаре ворота двойние в верху прибита бляха железная. Близ ворот конюшня рубленая разного лесу в ней стойлов конскихъ тринадцат, ворота двоинне покрити драню. К той конюшне сарай забранъ заборомъ с воротами и покрит драню. При том же дворѣ садъ разныхъ деревъ, огороженъ заборомъ в столбы. (Рук. від. В. Б. У. зб. Лазаревського, № 41(3).

---

[1]) Це точна копія, зроблена Ол. Лазаревським. Можливо тут есть помилки.

Опис двора генералного есаула Мануйловича, что во ономъ дворе имеется хоромного строения, о томъ явствуетъ ниже сего.

А именно:

Хоромы дерѣвянные, светлица столовая, в ней дверей двое, в передних дверѣхъ замокъ без ключа, в задних замка нетъ, семъ оконъ в томъ числе целых два, в пяти по стеклу выбито, печъ муровленая, три лавки дерѣвянных. Из неи комнатка, в комнатке двери одни без замка, два окна, в одномъ половини окончины нетъ, в другомъ сътворка стекла; противъ ее нужникъ, в немъ двери без замка, из столовой светлицы сени перѣдние, в нихъ двои дверей, адни без замка, а других нет; в них же два окна рѣшетчатых дерѣвянных. Против оной же столовой светлицы через сени светлица жъ в неи две двери бѣз замковъ, три окна, в одном окончина цела, в другомъ затворки нет, в третьем стекла; в неи же две лавки, печь муравленая, цела; из неи спалня светелка, в ней дверѣй двои; четырѣ окна целых, столъ две лавки, кравать, стол же маленкой, скамейка, из неи нужникъ. Против оной же светлицы светлица ж с комнатою, в неи трои двери бѣз замковъ, одне целые, а двои ломаные, оконъ четырѣ, два целых, а въ двухъ по стеклу нетъ; две лавки, ящикъ с пробоем; в комнатке окно одно окончина вся розламана, три лавки, одна полка; задние сени, в них двери одни, десять оконъ, рѣшетки в них дерѣвянные, одна лавка. На верху светличка холодная с перилцами, в неи двери одне, три окна, два рѣшетчетых деревянных, одно стеклянное, створки нетъ, в ней же полъ досченой, лавки одна. На верху чуланъ, в немъ двери одне три окна решѣтчетых деревяных, две лавки, кравать худая, полъ дерѣвяной. Против дерѣвянных хором, сенцы дерѣванные, полаточка каменная, в неи двери железние, одно окно, решѣтка железная, из неи комрочка каменная ж замкнута, в неи дверь дерѣвянная одна, пять оконъ, окончены стекляние, все целы, решетки железные. Погреб каменной, двери железные замкнути погреб земленой з выходом, в нем были три двери, а нне ни одних нет. Ледникъ в нем двери, одне; наверху светелка с перилами в ней двери одне, четире окна, в тех стеклы, выбиты, а в одном совсем нетъ, две лавки.

Кухня в ней дверь одна, очакъ вес цел, окно одно, окончины нетъ; из неи изба с комнатою, в избѣ две лавки два окна косященые, одно волоковое, а в комнатке дверей нетъ, окно одно окончины нетъ. Ізба людская в неи два окна болших третье маленкое, в больших окончин нетъ, в маленьком окончина стекляная в ызбѣ печь цела, перед ызбой сени... Сарай в нем двои дверѣй, а нне одних нет, крышка худа; амбаръ замкнутъ, крышка худа. А другой бѣзъ дверѣй и раскрыт вес. Конюшня с воротами, вороты худы стоил нет, мостъ которой былъ под стоилами вес цел, вороты двоиные створчатые с калиткою засовы были желѣзные, а нне ни одново нетъ. Вокругъ двора заборъ, два звена целых, с четирех по одном заборене снято, с шести по две зобориины снято, с четырех по две снято з двухъ по четыре снято, все разобраны, только одни столби оставлены четырнатцать звена. (Рук. від. В. Б. У. зб. Лазаревського, № 41 (12).

АНДРІЙ КОВАЛІВСЬКИЙ.

Нові дані про двійника Г. Сковороди в Лозанні Даніїла Майнґарда та його сім'ю.

1773-го року учень Сковороди М. Ковалінський підчас своєї закордонної мандрівки познайомився в Лозанні з місцевим ученим Даніїлом Майнґардом, що був до того подібний на Сковороду «обличчям, поводженням, думками, мовою, що його можна було б признати за найближчого його родича» (Д. Багалій, Соч. Сковороди, 1894, с. 29). Повернувшись з мандрівки 1775 р., учень розповів Г. Сковороді про цю зустріч, і Сковорода заочно так полюбив Д. Майнґарда, що почав підписувати його ім'ям свої листи й навіть твори. За своєю звичкою він вкладав у це йменння певне символічне значіння, пишучи його розподільно: «Мein-Гард» (чи з натяком на Mein Garten, — Бонч-Бр., Собр. соч. Ков., 1912, с. 417). Що Сковорода знав про Д. Майнґарда щось більше, ніж загальні відомості, можна здогадуватися з одного місця в творі «Ізраїльський змій», а саме, кажучи про емблематичне значіння числа сім, він додає: «сюда взирает и Даниил с крючками своих седмин». В рукопису Рум'янцевського Музею після слова «Даниил» вписано «Mein-gard» (ibid., с. 383). Отже Г. Сковорода знав, якщо не твори Д. Майнґарда, то в усякому разі дещо з його поглядів.

Тим часом, крім коротких зауважень М. Ковалінського, ми досі нічого більш не знали про Д. Майнґарда. Всі розшуки в цьому напрямі не дали жадних наслідків.

На початку 1927 року за згодою зав. Музею Слобідської України Р. Данковської (висловлюю їй щиру подяку) я звернувся від імени Музею до голови Водуазського Історичного Т-ва та першого бібліотекаря Кантональної та Університетської Книгозбірні в Лозанні добродія Fréd Th. Dubois з листом, де розповів в коротких словах життя Сковороди, дав переклад відповідного місця з життепису М. Ковалінського про Д. Майнґарда тощо й, висловивши надію, що справа ця його зацікавить, прохав дати якінебудь відомості про Д. Майнґарда.

На цього листа я дістав дуже ласкаву відповідь від 20 квітня того ж року, де добродій Ф. Дюбуа писав, що справа ця його дуже зацікавила, що він надсилає коротку виписку про Майнґарда й сподівається знайти й надіслати згодом ще дещо в цій справі.

Ось надіслана від нього виписка в перекладі:

Dictionnaire biographique des Genevois et des Vaudois par Albert de Montet, Lausanne, 1878, 2 vol.

Mingard, Gabriel-Jean-Henri, син Jean-Pièrre-Daniel Mingard'a та Anne-Catherine Andrié, охрещений у Лозанні 10-го грудня 1729 р., посвячений у духовний сан 1754 р. Спершу пастор у Giez'і та диякон у Grandson'і, він прийняв запрошення 27 грудня 1779-го року бути пастором у реформістській парахвії в Assens і вмер на своїй дачі (dans sa campagne) de Beaulieu в Лозанні 8-го грудня 1786 р. Мінґард склав поважний твір під назвою: „Abrégé élémentaire de l'histoire universelle", Лозанна, 2 томи in 12, 1777. Він дав мемуари Лозанському літературному товариству, що його він заснував у 1772 р.

разом з п.п. Deyverdun та Pache, а також дав багато наукових статтів з філософії, моралі та релігії до „Encyclopédie d'Uverdon".

Джерела: État civil de Lausanne; Almanachs bernois (Listes des pasteurs); „Journal de Lausanne", décembre, 1786.

З цього тексту ми бачимо, що тут властиво йде справа не про самого Д. Майнґарда, а про його сина, але все ж ми маємо деякі дані й про його батька, а саме: 1) Повне його ймення й написання його прізвища відповідно до швайцарської алеманської мови (Mingard). 2) Іменя його дружини. 3) Назву його дачі під Лозаною, певно, тієї самої, що на ній гостював М. Ковалінський. Врешті дано бібліографічні вказівки для дальших розшуків.

Одержавши ласкаву відповідь Ф. Дюбуа, я негайно подякував його листовно й надіслав від імені Музею портрета Г. Сковороди, ілюстрований Бюлетень Музею й інше. Не діставши, одначе, досі жадної відповіді, висловлюю ще раз Ф. Дюбуа свою щиру подяку й оголошую надіслані ним цікаві відомості.

ОЛЕКСАНДР РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ.

Кінець Задунайської Січі [1].

50-літнє змагання запорозької козаччини продовжувати свій державний і економічний побут за Дунаєм кінець-кінцем послабло. Останній період життя Задунайського Коша, від смерти кошового Семена Мороза до переходу на бік Росії кошового Осипа Гладкого малюється з документів, як тиха агонія козаччини. За цей короткий період не сталося жодної видатної події в Січі, а кінець її наблизився поступово і тільки на чужі очі він був ніби несподіваний. День 9 травня 1828 року, як історичний злам, коли Осип Гладкий кинув Січ і з Кошем рушив на підданство дворянській державі, дослідники, як А. О. Скальковський [2] і син Гладкого в біографії свого батька-кошового [3], записали в заслуту Гладкого. Етнографічні досліди Ф. К. Вовка (Кондратовича) [4], де почувається брак документів, слідом ідуть за ними. Таким чином, відомості про день 9 травня поширились з одного джерела—з оповідання самого Осипа Гладкого Скальковському і своєму синові, та й ще в миколаївські часи. Гаразд було б перевірити з документів та виявити низку підвалин і наслідків процесу кінця Січі. Архівних документів із Січі залишилось не мало про еміґрацію Запорожців, але процес розкладу в них відбивається з становища переходу їх на бік Росії [5]. Цей останній період життя запорозької громади, на наш погляд, треба поділити відповідно до факторів, які вплинули на кінець Задунайської Січі: 1) економічний стан Коша напередодні 1828 року, 2) еміґрація із Січі за часи грецької війни 1821—1828 р.р., 3) рух за встановлення Усть-Дунайського Буджацького війська на лівім березі Дунаю і 4) огляд життя Коша і подій 1828—1830 р.р. Історія Азовців далі тільки епілог у великій історичній драмі боротьби Запорожжя з февдальним і шляхетським ладом на Україні. Трохи не одночасно на Україні сконало кріпацтво (1861 р.), і на Кубані остаточно розпорошились нащадки останніх Запорожців (1852 р.).

Економічний стан коша напередодні 1828 року.

Дату загибелі кошового Семена Мороза можна взяти тільки приблизно. Тут попереду всього треба поділити леґенду й документи про його смерть. Ф. К. Вовк гадав, що Мороз загинув у морській баталії Греків з Турками на кораблі Капудан-паші. Ця подія в леґенді зв'язалася зі смертю Мороза, але, на наш погляд, без підстави. Загибель Капудан-паші датується 1822 р., а Мороз 1825 року в документах архіву згадується живим. А. О. Скальковський каже, ніби Осипа Гладкого наказний полковник надіслав в експедицію проти Греків [6]. Син Гладкого доповнює,

---

[1]) Див. „Україна“, кн. 34: „З життя Задунайської Січи“.

[2]) А. Скальковський, История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, ч. III, Одеса, 1886, сс. 232—135.

[3]) Осип Михайлович Гладкий, „Русская Старина“, 1881 р., кн. II, февраль, сс. 381—392.

[4]) Ф. Кондратович, Задунайская Сечь, „Киевская Старина“, 1884 р., кн. 1, 2, 4.

[5]) Одеський краєвий історичний архів, де переховуються архіви новоросійського ґенерал-ґубернатора, намісника Басарабії та архів „Попечительного комитета о колонистах“. [6]) История Новой Сечи, т. III, с. 232.

що Осип Гладкий повернувся після облоги Місолунги [1]). Очевидячки ці відомості подано з оповідання Гладкого. Іван Ліпранді проте двічі свідчить, що з загоном 700 чоловіка Запорожців 1825 року в експедицію в море ішов сам кошовий Семен Мороз. Відомості ці мають не малий авторитет документальности, коли російський Главний Штаб умістив їх в книзі, що її видано було 1827 року [2]), раніш книги Скальковського. Теж в дописах Івана Ліпранді до ґенерал-ґубернатора Воронцова 1827 року [3]).

У всіх джерелах зазначається, що після смерти Мороза почався остаточний розклад Задунайської Січі, тому дату нам треба перевірити і встановити, яко мога близьку до правди.

Після Мороза за кошового був, згідно з відомостями Ліпранді, Литвин, а згодом Василь Головатий, а за відомостями Гладкого—Василь Черніга. Очевидячки, що це одна і та ж сама особа. Гладкий грав тоді вже немалу ролю в раді старшини [4]). Після Мороза остання фаза історії Задунайців цілком уся носить риси розкладу. Тому нам і треба встановити час смерти кошового Мороза. Ліпранді участь Мороза в морських експедиціях Турків відносить на 1825 рік. Вовк зв'язує загибіль Мороза з загибіллю корабля Капудана-паші коло Хіоса. Еміґранти-Задунайці згадують Мороза, як кошового в Січі за 1824 рік. Отже Мороз загинув у морі не раніш, як 1825 року. Проте леґенда про загибіль разом з кораблем Капудана-паші (головного паші над фльотою) не відповідає історії морських баталій між Турками і Греками. Грецький історик К. Папарігопуло в своїй «Історії грецької нації», за допомогою таких авторитетних джерел, як історія морських подій 1821—1827 р.р. Жір'єн де-ля-Граб'єра, подає дати досить точні: 10 березня 1822 р. погром грецького населення острова Хіоса Кара-Алі-пашею; 6 червня 1822 р. пожежа—Греки спалили корабля Кара-Алі-паші, тоді ж смерть Кара-Алі-паші; 25 грудня 1822 р. Турки кинули облогу Місолунги; 5 травня 1823 р. Решід-паша починає другу облогу Місолунги; 10 квітня 1826 р. кінець облоги, коли Місолунги капітулювали перед Ібрагімом-пашею. З цих певних дат, що стверджені новішою історичною працею Дріо і Леріт'є [5]), ясно, що смерть Мороза не можна ув'язати з загибіллю Капудан-паші (Кара-Алі-паші).

Мороз, очевидячки, ходив з морською запорозькою командою 1825 р. в Біле море, і леґенда далі ув'язала дві події, як смерть Мороза і Кара-Алі в один вузол. Запорозька команда з Морозом ходила в армію Ібрагім-паші під Місолунги і повернулась після 10 квітня 1826 року. Себто Мороз загинув не раніш половини 1825 року і не пізніше, як був кінець облоги Місолунги 1826 р. Починаючи з цієї останньої дати, і можна говорити про останній період життя Задунайського Коша 1826—1828 р.р. і насамперед слід зупинитися на економічнім становищі. За часи облоги Місолунги Грек Меуліс двічі прориває турецьку блькаду і постачав до Місолунги споживчі припаси. На третій раз йому не пощастило, і Місолунги мусили були капітулювати. Запорозька команда була під Місолунгами, як каже і біограф Гладкого [6]), як звичайна запорозька фльота, і виконувала в турецькій армії морську охоронну службу. Отже всі ці історичні довідки нагадують, що і сам Мороз загинув не коло Хіоса, а під Місолунгами. Тоді останній період Задунайського Коша охоплює два роки 1826—1828 р.р.

Війна проти Греків підточувала сили Запорожців потроху, але безуспинно. В лютім 1826 р. Порта вже вимагала нової експедиції, і тоді вийшло 270 чоловік, згодом ще 150. За відомостями Ліпранді, улітку

---

[1]) „Рус. Стар.“, 1881 р., т. II.
[2]) „Некоторые сведения о правом береге Дуная, собранные в 1826 г.“.
[3]) Архів новорос. ген.-губ., секр. частина 1827 р., справа № 46.
[4]) История Нов. Сечи, т. III., с. 233. [5]) Driault et L'Heritier, Histoire diplomatique de la Grèce, Paris, 1926, vol. I, II. [6]) „Рус. Стар.“, 1881 г., февраль, сс. 381—329.

1826 р. фірман султанський вимагав 500 чоловіка. 1827 р. новий фірман вимагав 1.000 чоловіка надіслати до Турецької армії [1]). Потім і сам Гладкий доводив, що на початку 1828 р. надіслано кінний полк в 603 чоловіка та лоточну команду 250 чоловік [2]). Грецьке повстання тяглося сім років. Ми не можемо підсумувати, за браком певних джерел, скільки Запорожці за сім років надіслали всього до турецької армії, все ж можемо висловитись за цифру від семи до десяти тисяч чоловіка.

Позатим еміґрація разом з війною точила сили Коша. Окрім книги Ліпранді і дописів адьютанта із штаба Вітгенштейна (2-ої армії) Муханова, ми маємо ще деякі архівні відомості про стан Задунайського Коша 1826—1828 р.р., переважно з ненадрукованих дописів того самого Івана Ліпранді та коротеньке оповідання шкіпера російського транспортного судна Бавіоника, що проїхав територією Запорожців наприкінці 1827 р., коли його судно розбилося коло Сулинського гирла.

Запорозькі оселі можна поділити на той час на дві різноманітні частини:

1) землі в безпосередньому володінню Коша—це всі острови Дунайської дельти і частина Добруджі між Свято-Юрським (Георгієвським) гирлом і озером Гасан;

2) поселення Запорожців у Добруджі між Дунаєм і річкою Ташаул, де вони користувалися екстериторіяльністю, підлягали Кошу, але земля знаходилась в турецькім володінні і Запорожці були перемішані з Молдованами, Болгарами, Греками і Некрасовцями.

Дельта Дунаю була багатим місцем рибальства. На першому місці стояв Свято-Юрський (Георгієвський) острів. Опис цього острову зроблено було вже за часи російського володіння 1836 року. Тут маємо відомості [3]) про розподіл площі:

Плавні	72.136	дес.	
Земля придатна для хліборобства	4.353	„	
Непридатна (паша для худоби)	7.712	„	
Ліс дубовий (матеріял на будівлі та човни)	1.086	„	
Вільха та верба	859	„	використовувалися як паша для худоби.
Кущі	634	„	
32 озера і 4 лимани	4.168	„	
Разом	97.950	„	

Острів Четал, за описом 1836 р. [4]), має 24.340 дес. площі з них 5.208 дес. лісу. На Четалі 29 озер і 3 лимани. Острів має плитовий камінь на будівлі.

Острів Леті має площу 84.300 дес. переважно плавень [5]). Коло зруйнованої Старої Кілії був дубовий ліс площею коло 500 десятин. Острів Драконів, між Дунавцем і Чорним морем, не має описів, але він має ті ж самі добра, що і попередні, а площа досягає 35.000 дес. Таким чином, багата площа коло 250 тисяч, переважно рибних плавень, належала безпосереднє Кошу.

Оселі на дельті документами зазначаються тільки ось які: Січ на Дунавці, села Великі Дунавці або Росія коло Січі, Карагурман на Свято-Юрськім острові, Китирлези [6]) на нім же при усті гирла того ж імени та Сулін при усті Сулинського гирла [7]).

Про Січ або Малі Дунавці Ліпранді пише, що колись вони мали до 10.000 населення, а приписано до неї (до Коша) 40.000, але 1826 р. Січ,

---

[1]) Арх. новоросійського ґен.-ґубернатора, секретна частина 1827 р., справа № 49. (Одеський краєвий історичний архів). [2]) Там само, Басарабск. области 1828 р. справа ч. 8, Одеський краєвий історичний архів. [3]) Архів новоросійського ґен.-ґуб. Басарабск. обл. 1839 р., справа ч. 26 (Одеський краєвий історичний архів). [4]) Архів новоросійського ґен.-ґуб. 1836 р., справа № 11, 1833 р. № 4, 1834 р. № 11. [5]) Там само.

[6]) Ліпранді, Некоторые сведения о правом береге Дуная.

[7]) Допис Бавіоника: архів новорос. ґен.-ґуб., секретна частина 1827 р., № 49.

як свідчать і еміґранти, обезлюдила за грецьку війну 1821—1827 р.р. та від безупинних вимог Порти військових експедицій, що спричинилися до еміґрації на російський берег Дунаю. Січ 1826 р. була обнесена невисоким валом та сухим рівчаком. Внутрішні будівлі складалися з паланки кошового, 40 (Ліпранді) або 60 (свідоцтво еміґранта Чанана) куренів і церкви. Ліпранді згадує ще корчму.

Шкіпер Бавіоник в грудні 1827 року відвідує село Карагурман і подає такі відомості: село розкидане в лісі, має коло 60 хат, живуть Українці, стрінули мене ласкаво, хвилюються за небезпеку од війни. В Дунавцях-Райї Бавіоник нараховує 200 хат сімейних Запорожців. Далі по дорозі він побачив Биштевти (Бектепе) і Прислáву на Дунаї [1]). Відомості Івана Ліпранді мало чим відрізняються од згаданих вже: в Дунавцях Ліпранді налічує 150 хат, але він додає: багато Запорожців, крім того, живе вздовж Чорного моря, по лиманах та островах дельти Дунаю і на озері Гасан-Баба; Леті, Четал і Свято-Юрське гирло обсідають скрізь Запорожці [2]). Згідно з конвенцією між Росією і Туреччиною, хоч острови Четал і Леті не можна було заселяти, а Стара Кілія була зруйнована, але в 1823 році виникло дипломатичне листування з приводу фактичної кольонізації їх Запорожцями, що ніби перебували тут тимчасово для рибальства. Це листування тягнеться до самої війни 1828 року [3]), навіть і після війни російський опис на однім Свято-Юрським (Георгієвським) острові налічує більш на 2.000 розпорошених в плавнях Запорожців і утікачів обого полу.

Хліборобство на дельті існувало переважно, як підсобне господарство, а за основне вважалося рибальство. Еміґрант з Січі 1824 р. Олекса Мельниченко каже, що в Великих Дунавцях улітку хліборобили, а повесні і в зимку ловили рибу [4]).

Рибні багатства були великі. На Леті ловили переважно сельдь (оселедці). Кілійське гирло давало добрі улови оселедців проти Вилкова і Старої Кілії. На Четалі оселедців ловили проти Ізмаїлу, а в озерах і лиманах Леті і Четала ховались: щука, короп, карась, окунь, по лиманах переважно судак. Морські береги Свято-Юрського острова славились були жирними оселедцями. Між Китирлези і Свято-Юрським устям ловили осетра, білугу, чичусу, сома і стерлядів. Із озер улітку рибалки намагались використовувати для ловлі тільки 8, а 24 озера мали багнисті береги і в них ловили тільки взимку [5]). Господарство рибних промислів організувалось як артільно, так і приватніми заводами.

Осип Гладкий, після переходу Коша на бік Росії, згодом за переправою російської армії за Дунай, клопотався про дозвіл перейти з Кошем із Кислиці (коло Ізмаїлу) знову на старі оселі Запорожців за Дунаєм, де козаки «мали хліб в полі, виноград в садах та рибальські заводи» [6]). Поширеною формою господарства були артілі. Курінь в Січі сам був зразком артільного господарства. Курінь мав громадське господарство і громадську власність, як свідчить А. О. Скальковський зі слів самого кошового Осипа Гладкого [7]). Мих. Чайковський 1841 р. ще захопив був на Дунаї артільну форму господарства серед нащадків Запорожців [8]). Таким чином, в Дунайськім Запорожжі до самого кінця були ті ж самі форми господарства, які ми знаємо з ранніших часів і в Дніпров-

[1]) Архів новоросійс. ґен.-губ. (Одеський краєвий історич. архів), секретна частина 1827 р., справа № 49. [2]) „Некоторые сведения“ (1827 р.) і справа № 49.
[3]) Архів новорос. ґен.-ґуб., Басараб. обл. (справи намісника Басарабії) 1816 р., № 23.
[4]) Архів новорос. ґен.-губ., Басараб. обл. 1828 р., справа № 7. [5]) Російський опис Свято-Юрського острова. [6]) Арх. новорос. ґен.-ґуб., Басараб. обл. 1828 р., справа № 7.
[7]) История Новой Сечи, т. I (1885 р.), с. 54.
[8]) Записки М. Чайковского, „Киев. Стар.“, 1891 р.

ським із дослідів А. О. Скальковського, Д. І. Яворницького і М. Є. Слабченка.

Рибу продавали в Галаці, Ізмаїлі, Рені, Кілії і по портах турецького берега Чорного моря до Ахіолі [1]). Дрібні сорти риби збувалися виключно по цих дунайських портах. Оселедці відправляли і в Костянтинопіль [2]). Торгівля рибою не вимагала од Запорожців далекого морського шляху. Вони звичайно човнами тільки привозили рибу в дунайські порти. Далі до Одеси, Костянтинополя і навіть до Трієсту її везла чимала фльота парусників. Переважно ця фльота належала грецьким купцям і шкіперам-промисловцям, що закуповували у Запорожців рибу. За попередню добу до війни 1821—1828 р.р. (грецьке повстання) на морі і в портах не було перешкод торгувати рибою, а за часи тієї війни головна верства запорозьких закупників, Греків, захоплена була війною. Тому стан морської торгівлі рибою значно погіршав.

Оселедці — головний сорт риби. Кращі ловилися в Сулинському гирлі, теж проти Ізмаїла і Рені і проти Вилкова на Кілійському. За найкращий сезон ловлі вважали з половини місяця квітня до половини травня. Спосіб солити оселедці взагалі на нижньому Дунаї був такий, що вони на ринках цінилися нижче од голяндських — спочатку з оселедців виділявся жир, а потім їх солили камінною сіллю, що купували в Галаці, звичайно по 2 леви за пуд. Озерну сіль вважали непридатною для солення на довгий час. Жир ішов на продаж і використовувався звичайно для варива їжі [3]).

Бочки на оселедці купували в Галаці. Там жили і Запорожці, що бондарювали. З одної справи довідуємось, що 2 бондарі-Запорожці жили в Галаці 1821 року [4]). Теж і Коломієць [5]) називає Осипа Гладкого бондарем, а він теж 1821 р. жив у Галаці і очевидячки Коломієць пам'ятав його фах до життя в Січі.

Окрім відомостей Ліпранді, ми довідуємось і з інших джерел, як далеко досягали дунайські оселедці: 1824 р. шкіпер Грек Кастро ходив з Дунаю навіть до Трієста на паруснім кораблі. Шлях цей був для нього звичайним і всіх попередніх років [6]). Самі еміґранти-Запорожці згадують Біле море [7]) (Архіпелаг): воно їм добре знайоме не тільки через похід на Хіос. Назву «Біле море» взято з турецької назви «Біаза Деніс», напевне з мови костянтинопольських Турків. Торговельні зносини нижнього Дунаю з Білим морем в той час були значно підупали через грецьке повстання. Острів Хіос з торговельними містами Хіос і Касандра грав в морській торгівлі Чорного моря і Архіпелага досить значну ролю, поки армія Ібрагіма-паші не зруйнувала 1823 року ці багаті грецькі торговельні центри. Наслідком тієї руїни явилось зниження і дунайської торгівлі 1823—1828 р. Запорожці спочували грецьким скаргам на руїну Хіоса і Касандри тому, що сами бачили гіркі наслідки з того для свого життя: той самий грецький купець з Хіоса купував запорозьку рибу. Грецьке повстання з 1821 року стало на перешкоді січового життя не тільки одною воєнною стороною — вимагали експедицій з турецьким військом, — але воно тяжко відбивалося на економічнім стані його, воно перешкоджало рибальству і купівлі бочок, соли і мережей та продажу риби.

Еміґрація зза Дунаю 1821—1828 р.р. захоплює на 90% еміґрантів-Запорожців з дельти Дунаю (сіл Дунавці, Карагурман, самої Січі) і серед еміґрантів мало бачимо мешканців землеробів з Добруджі: в непев-

[1]) Ліпранді, 1827 р. (справа № 49). [2]) Опис 1837 року. [3]) Після війни 1828—29 р.р. російський уряд клопотався поліпшити звичайний запорозький спосіб солення і 1832 р. викликав Голяндця Вея для заведення голяндського способу (Арх. новор. ґен.-ґуб. 1832 р., спр. № 15). [4]) Арх. новор. ґен.-ґуб., Басараб. обл. 1822 р., спр. № 7. [5]) Ф. Кондратович, Задунайская Сечь. [6]) Арх. новор. ґен.-ґуб. 1824 р., спр. № 63. [7]) Там само, спр. № 138.

ному стані почували себе насамперед Запорожці-рибалки, а не землероби. Погіршення стану рибальства та торгівлі рибою 1821—1828 р.р. знизило промислові здобутки Запорожців і тоді вони сприятливо сприймають аґітацію про перехід до Росії.

Після риби другою статтею запорозького господарства на Свято-Юрському острові було вівчарство. Опис 1837 р. захопив його і свідчить, що на 2000 населення рахувалось більш як 20.000 овець [1]). За часи існування Коша воно було ще більше, але не має певних статистичних даних, окрім того, що 1830 р., коли Кош ішов з Дунаю на Азовське море, Запорожці взяли з собою 500 овець, 2.000 рогатої худоби. Хліборобство і виноградні садки згадує сам Гладкий 1828 р. [2]), теж примічає Бавіоник 1827 р. в Карагурмані [3]).

Треба додати до опису островів дельти Дуная деякі відомості про дрібне торговельне судоплавство в дельті. Сулін був невеличкий порт, але іноді тут скупчувалось до 200 парусних човнів, чекаючи на вітер. До 3.000 човнів на рік проходило Сулинським гирлом з моря вверх Дунаєм [4]). Турки поставили коло Суліна батарею, тримали тут 60 салдатів-гарматників і більш нічого турецького не примітив тут Бавіоник, коли бачив Сулін наприкінці 1827 року [5]). Запорожці були справжніми господарями дельти Дунаю.

З дипломатичного листування з російською краєвою владою Тульчинського Юнус-паші за 1818—1828 р.р. острови Четал і Летi багато оселені були рибалками-Запорожцями, не вважаючи на заборону за конвенцією 1818 року [6]). Запорозьке населення на Летi давнього походження. Звістки про заселення Вилковського острова в російських документах є аж з 1777 року [7]). На цей рік падає звістка про депутацію 4-х запорозьких старшин до султана [8]): Ірклієвського куреня Максима Підручного і Федора Височина, Полтавського—Ігната Чорного, Леушківського—Макара Товстія [9]). Після того слідує спроба, на думку автора, заснувати Січ в Карагурмані і переселення згодом на Дунай між Браїловим і Галацом. Певним в цих звістках є лише шлях запорозької кольонізації після руїни Дніпровської Січі: оселялись спочатку Летi, потім Свято-Юрський острів і згодом кольонізація посувалась вверх Дунаєм в розшуках риби. Летi і до 1828 р. мало решткu цього кольонізаційного шляху в вигляді розпорошених по озерах, лиманах та гирлах осель.

Першу мапу дельти Дуная зроблено за часи російської експедиції туди де-Рібаса 1790 р. за участю Чорноморських козаків. Цею мапою користувався 1832 р. новоросійський ґенерал-ґубернатор Воронцов, коли виникло питання про опис островів і утворення карантинної лінії вздовж Сулинського гирла [10]). Ця ж мапа була головним матеріялом для мапи Адріянопольського трактату 1829 року. Себто Турки не знали дунайських гирл і не мали певних мап до приїзду туди німецьких інструкторів з Мольтке [11]). Запорожці були і за лоцманів в дельті.

---

[1]) Арх. новор. ґен.-ґуб., Басарабськ. обл. 1839 р., спр. № 26.
[2]) Там само, 1828 р., спр. № 7.
[3]) 1827 р., секретна частина, спр. № 47.
[4]) Російський опис. [5]) Справа № 47.
[6]) Арх. новорос. ґен.-ґуб, Басараб. обл, 1816 р., спр. № 23.
[7]) П. А. Иванов, К истории Запорожских козаков после уничтожения Сечи, „Записки Одесского Общества Истории и Древностей“, т. XXV, Од., 1904,, с. 29.
[8]) Там само, с. 31.
[9]) Ігнат Чорний, курінний Полтавського куреня 1769—1775 р., 1773—1774 р. старшинував над постами Запорожців на р. Богу; Підручний і Товстій—теж курінні, а не полковники (як їх назвав П. А. Іванов), (арх. Коша Запорозької Січі 1773 р., справа № 295). Височин не згадується, а в списках старшини 1769—1775 р. є полковий писар Висоцький (арх. Коша, справа № 215).
[10]) Арх. новор. ґен.-ґуб., секретна частина 1833 р., справа № 4.
[11]) Moltke, Werk über den russische-türkischen Feldzug 1828—1829, Berlin, 1877.

Розселення Запорожців по Добруджі не має повних статистичних даних. Ліпранді зазначає (1826 року):

1. Озаклія (проти Галаца)	60	хат
2. Саракасув (на шляху од Січі на Бабадаг)	70	„
3. Чукурова (Бабадагський ліс)	20	„
4. Іглиця (вгору Дуная од Мачина)	50	„
Бавіоник (1827 р.) додає:		
5. Бештевте (Бештепе)	50	„
6. Прислава . . . . більш	100	„

До статистики Ліпранді і Бавіоника потрапили оселі, що були поблизу Січі; Добруджі та осель вздовж Дунаю між Сілістрією і Гирсовом вони не бачили. Турки вважали, що вони можуть зібрати по весні 1828 р. з Добруджі та Молдавії 3.500 Запорожців [1]). Зі справи про запорозьку сім'ю Максима Глубокого довідуємось, що Максим Глубокий по весні 1828 р. мав млина на річці Ташаул за 50 верстов від Січі [2]). В селі Даучі проживає Запорожець Захар Прокопенко з сім'єю [3]). Обидві родини приєдналися до Коша 1829 року. В липні 1829 року по селах Бабадагської округи шукали 6 родин—Запорожців та 2-х бурлак, що утікли колись з російської Кілії [4]). Сава Кучеренко, еміґрант 1824 р., доводив про місце свого народження в родині запорозькій в містечку Бабадаг 1794 р., себто кольонізація Добруджі була досить старого походження. Вовк знайшов сліди старої запорозької кольонізації в селах Пірлиця, Муругиль, Стара Тульча, Чифлик, Телиця, Махмудтепе [5]). В Чифлику було 2 манастирі — чоловічий і жіночий. Заснування манастирів Опанасом Лісовенком Вовк лічить вже після 1828 р., але з документів довідуємось про вихід з Кошем 1830 року зза Дунаю 16 ченців та 10 черниць, з яких 6 ченців і 5 черниць незабаром повернулися за Дунай і вся історія Лісовенка за документами пересовується на добу 1828—1880 р.р.

Манастирі нам цікаво примітити тому, що в них велась аґітація з боку аґентів грецького духівництва Афонської гори та Кишеньовського єпископа Димитрія Сулими проти участи Запорожців у експедиціях турецької армії на Греків. Походження Опанаса Лісовенка з Вилкова та його перебування на Афоні нагадували звязки тої аґітації із осередків, що містились поза Запорожжям. Імена архімандритів — Грека Філарета і якогось Памфила, прислужника Сулими, згадуються в документах напередодні кінця Січі. Таким чином манастирі в той час сприяли розкладу Запорожжя.

Ще слід зауважити запорозьку кольонізацію між Сілістрією та Гирсовом. Уповноваження Підлісецького од Міхельсона збирати запорозьких козаків з Молдавії та Волощини 1807 р. нагадує цю кольонізацію [6]). Стан її коло 1828 р. на жаль не освітлюється в документах. За часи заколотів 1805 року і зруйнування яничарами та некрасовцями Сеймен, а згодом перебування Коша з 1805 до 1828 року на Дунавці [7]) зробили з запорозьких осель в околицях Сілістрії та Гирсова глухий куток запорозької країни. Цей куток грав в останній період життя за Дунаєм дуже незначну ролю.

В Галаці Запорожці близько ув'язували торговельні зносини з Греками-купцями та крамарями. З початку грецького повстання, зрозуміла річ, ці стосунки відбивалися теж деякими впливами. Біограф Гладкого, його син, згадує службу свого батька в Грека-купця в Галаці і до при-

---

[1]) М. Чайковський, Записки. [2]) Арх. новор. ґен.-ґуб., Басараб. обл. 1828 р., спр. № 7. [3]) Там само. [4]) Там само. [5]) Лупулеску (Волков), Русские колонии в Добрудже, „Киев. Стар." 1889 р., январь — март, сс. 125, 147, 689, 692. [6]) Арх. новор. і басар. ґен.-ґуб. 1828 р., спр. № 9. [7]) „Леґенди і документи про Задунайську Січ", „Науковий Збірник" Історич. Секції У.А.Н. за рік 1928.

ходу на Січ [1]). Це було коло 1821 року. Коломієць називає Гладкого тим прізвищем, з яким він прийшов на Січ: Бондар, і зауважує його зв'язки з Греками-купцями [2]), що звичайно скуповували в Запорожців рибу. В документах грецького повстання знаходимо цікаву звістку, яка збігається з тими джерелами [3]). Грек, купець з Рені, Панделі Ставропуло пише до комітету допомоги полоненим Грекам з Хіоса, Касандри і Сідонії про події в Галаці. 1821 р. на початку грецького вибуху в Молдавії, Турки в Галаці навели наплавний міст через річку Серет. Той міст мав стратегічне значіння, але Турки зле його доглядали. Ставропуло склав угоду з 12 Запорожцями в Рені, щоб вони знищили міст, а понтони, з яких він був збудований, захопили б собі. Серед цих Запорожців два були з прізвищем Бондар. Ставропуло давав 3.000 левів, якщо Запорожці спалять міст і нападуть на турецьку варту тут. Ставропуло показав якесь ніби російського уряду оголошення грецькою мовою про боротьбу з мусульманами і грамоти грецького митрополита в Яссах та кишенівського російського єпископа (Димитрія Сулими). Він нагадував Запорожцям, що 700 чоловік озброєних Греків повстанців ніби ввійшли вже в Галац. Запорожці турецьку варту розпорошили, міст спалили, а 3.000 левів од Ставропуло не одержали і ніяких повстанців у Галаці не бачили. Тоді вони звернулись до грецького комітету по гроші. Комітет заховався за російську владу в Рені і, натурально, Запорожці віддали навіть і човни з мосту.

Галац вважали зручнішим місцем їх збору. В свідченнях еміґранти 1824 р. згадують двічі своє народження в цих околицях: Петро Савченко навіть з 1765 року, а Іван Дончук з 1784 р. [4]). 2 квітня 1828 року російський аґент пише ґенерал-ґубернаторові Воронцову, що кошовий (Гладкий) одержав султанів фірман «о наборе в Молдавии и Валахии» [5]), себто ці запорозькі оселі входили і 1828 р. до складу Коша.

Між козаками, що вийшли з Гладким 1828 р., не зустрічаємо Запорожців з Сілістрійської околиці, але бачимо, що деякі Запорожці виходили з турецького боку і приєдналися до своїх за часи облоги Сілістрії 1829 р. Взагалі Гладкий не встиг зробити набору в Добруджі і Сілістрії, а може і не хотів, сподіваючись стрінути з боку землеробів якусь опозицію до переходу на бік Росії.

Запорожці для турецької армії постачали військову силу двох категорій: кінноту і морські команди на чайках. Кіннота формувалася переважно в Добруджі, а морські команди з дельти Дуная. Напередодні кінця Січі, на початку 1828 р., вони надіслали кінний полк 603 чол. і морську команду 250 чол. Про хліборобство і виноград згадував кошовий Осип Гладкий в допису ген. Інзову в липні 1828 р. [6]).

Запорожці в Добруджі, як і на островах, податків Порті не платили [7]). Судові справи по селах рішала рада (сходка), незадоволені апелювали кошовому [8]). Лупулеску (Вовк) з своїх етнографічних дослідів теж примічає, що «раїя» (Запорожці-землероби) підлягала Кошу і Кош був посередником в зносинах з турецьким урядом. Далі він називає судові інстанції—курінь, кошовий, рада [9]).

За свідчень еміґрантів видно, що всі землероби і риболови Запорожці платили «дежму» (десятину прибутку) на курінь. Як поділялася ця сума, нема певних відомостей. Ліпранді зазначає, що Порта (1826 р.) дає на курінь по 300 левів (170 карбованців) і по 2.000 ок (6.000 фунтів) борошна. Перед тим, каже він, Порта давала по 200 левів і 1.400 ок щорічно, але сього (1826) року кошовий їздив до Костянтинополя і дістав

[1]) „Рус. Стар.“, 1881 р., февраль. [2]) Ф. Кондратович, Задунайская Сеч. [3]) Арх. новор. і басар. ґен.-ґуб., Басар. обл. 1822 р., № 7, „О подписке на выкуп пленных Хиоса“. [4]) Арх. новор. ґен.-ґуб. 1824 р., спр. № 138. [5]) Арх. новор. ґен.-ґуб., по секрет. част., 1827 р., спр. № 49. [6]) Арх. новор. ґен.-ґуб. Басар. обл. 1828 р., спр. № 7. [7]) Ліпранді. [8]) Там само. [9]) „Киев. Стар.“ 1889 р., кн. 3.

фірман на збільшення. Дежма за часи грецького повстання значно зменшилася за відсутністю Запорожців, що були на війні і зменшення з тої причини прибутку з промисловости.

В управлінні Кошем беруть участь всі Запорожці, як ті що живуть в Січі, так і землероби. Ліпранді примічає: коли в Коші одержано фірман султана на війну, для обрання збираються 13 сіл. Лупулеску (Вовк) зазначав судові інстанції—курінь, кош, рада. Еміґранти свідчать про дежму на курінь. Таким чином курінь складався як із січовиків, так і із землеробів і рибалок. Курінь охопльовав і тих, що живуть в Січі, і тих, що на дельті по островах, і тих, що розкидані по Добруджі. Тому ми і економічними центрами керування господарством повинні вважати курінь і Кош. Про господарство куреня можна дещо сказати. Дежма, видатки Порти і курінні артілі складали прибуток куреня. Яку долю курінь виділяв на Кош, в документах не зустрічаємо. Ліпранді зазначає прибуток Коша з оренди за корчму в Дунавцях: щороку оренда давала 40 тисяч левів (22 тисяч. карбованців). Коломієць згадує угоди кошового Гладкого з Греками-купцями на продаж риби. Якийсь прибуток Кошу тут був. Документи архіву не подають звісток щодо підсумків. Витрати Коша так саме не відомі. Господарчою організацією взагалі був курінь. На військові витрати не дає натяку жодний документ. Ліпранді зазначає: Запорожці мало не всі озброєні, але на війну одержують зброю від Порти, а після походу цю зброю Порта відбирає. Річ іде про рушниці і гармати. Форма управління за звичаєм в останні роки Задунайської Січі лишалась та сама, що й була. Кошовий керував у згоді з старшинською радою (сходкою курінних і військової старшини). З військової старшини Ліпранді 1826 р. перелічує осавула й писаря; тут же зазначає драгомана [1]). Уряд судді давно вже зник з організації Січі. Еміґранти теж згадують тільки суд значкових товаришів. Скальковський підкреслює таємну сходку «лучших старшин и куринных атаманов» напередодні переходу Січі 1828 р. [2]).

Біограф Гладкого, його син, нагадує аґітацію Гладкого за перехід між отаманів [3]). Значіння драгомана нічим не виявляється окрім візи на пашпортах. Ні Скальковський, ні біограф син, ні сам Гладкий в документах архіву ніде не згадують, що сталося з драгоманом в момент переходу Січі 9 травня 1828 р.? На це запитання відповідає архівний документ вже 1830-х років. Драгоманом останні роки був тульчинський Аян Гусейн-Ефенді. Він тільки видавав візи на тескере (пашпорт) Запорожцям і мав з цього деякий прибуток. Жив у Тульчі і в справи Коша не втручався. Після війни він продовжував видавати сам тескере на Свято-Юрський острів промисловцям, колишнім Запорожцям, аж до 1837 року [4]). Кошовий розмовляє тільки українською мовою,—додає Ліпранді. Представник турецького уряду обмежився своїми корисними для свого гаманця консульськими обов'язками і окрім перекладу фірманів здається не знав ніяких інших. Протягом півроку фірмани щодо підготовки до війни в Кош надсилались, за відомостями Ліпранді, п'ять разів: коло 3/IX 1827 р., 30/XI—27 р., 24/XI—27 р., 20/XII—28 р. і 2/IV—1828 р. [5]). Між Кошем і Портою очевидячки канцелярські зносини були нечасті. Надзвичайного контролю з боку Порти ніякого не почувається за цими документами.

Останній день Задунайської Січі.

Одної весняної днини, 9 травня 1828 року, Січ скінчила своє життя. Останній день Задунайської Січі має всі ознаки coup d'état: напере-

[1]) „Некоторые сведения". [2]) История Новой Сечи, т. III (вид. 1886 р.), с. 233. [3]) „Рус. Стар.", 1881 г., февраль. [4]) Арх. новор. ґен.-ґуб., Басараб. обл. 1839 р., спр. № 26. [5]) Арх. новорос. ґен.-ґуб., секр. част., 1827 р., спр. № 49.

додні ніхто ще не знав і не передбачав події, окрім самого кошового Осипа Гладкого; з Кошем спочатку вийшли в море люди тільки з села Дунавці (Райя), а після навіть Запорожці з Карагурмана (20 верстов од Коша) приєдналися до переходу [1]). Турецького драгомана на той день не було в Січі. Той факт, що виходили з Кошем жінки та діти з Дунавців, свідчить нам про момент зламу: з Січі виходили не в військовий похід; Гладкий вже не обдурював козаків ніби походом в Адріянопіль для відвозу майна, як думав Ф. К. Вовк [2]), а слідом за ним і О. Я. Ефименкова [3]); із Січі виходили з певною рішучою думкою йти на російський берег Дунаю.

День 9 травня 1828 року вибрано було не випадково: день ім'янин імператора Миколи I і близький до дня переправи російської армії через Дунай коло Сатунова. Місце переправи біля Сатунова не Гладкий вибирав або вишукав, як помилково пише його син-біограф, місце переправи у Сатунова призначено було багато часу раніш од 9 травня, і Ліпранді писав проєкта, як тут збудувати моста [4]). Останні зносини Гладкого з Ліпранді припадають на 2 квітня 1828 р., за місяць до того [5]). Припускаємо, що в таємних зносинах Гладкий порадив про місце поблизу Троянова вала, але на цей висновок ми не маємо певних документів.

Про прибуття Гладкого з Кошем розповідається в дописах з карантину ось як: Запорожці прибули до Вилкова з моря 11 травня [6]). До Кілії досягли біля 4-ої години 11 травня 68 човнів. Ґубернатор Катарджі пише: Кошовий Гладкий прибув з 11 Запорожцями і тоді комендант Кілійського гирла Коробка надіслав його до Ізмаїла, а 10 чоловік лишив у Базарджику для повідомлення тих Запорожців, що йшли слідом, про відсутність якої-будь загрози (з боку російської влади). Слідом прийшли 61 човен, на них до 700 душ з жінками та дітьми.

Допис кілійської градської поліції до ґубернатора описує несподіване явище для кілійських міщан, які коло 4-ої години 11 травня побачили цілу запорозьку фльоту, яка пливла вверх Дунаєм, і трималася північного берегу. Бунчуки, прапори і озброєні люди справляли надзвичайне враження. Несподіване явище очевидячки обмірковували міщани, а з них немало, як розпитати, самі залюбки вважали себе походженням з Запорожців. У Вилкові, Кілії, Ізмаїлі з самого початку російської влади в краї (з 1812 року) частина міщан навіть офіційно мала назву «Малороссийское мещанское общество». В документах не раз і не два зустрічаємо людей «запорожского звания».

Звістка про перехід Коша розлетілася по Буджацькому степу. Запорожці човнами досягли Ізмаїла. Ізмаїльський карантин пише, що в ніч на 13 травня коло 12 годин прибув Кілійським гирлом в невеличкому човні з 10 Запорожцями, маючи 2 бунчуки і 3 прапори турецької Запорозької Січі, кошовий отаман Осип Гладкий. Він заявив, що слідом за ним ідуть із Запорозької Січі до 1000 душ.

Головнокомандувач 2 армії князь Вітгенштейн повідомляв 14 травня новоросійського ґенерал-ґубернатора Воронцова:

Я получил сегодня донесение от командированного в город Измаил г.-м. Тучкова I, что кошевой Запорожской Сечи с атаманами, писарями, есаулами, церковью, регалиями и 1000 козаками перешел из-за Дунаю на нашу сторону, из'явив покорность росс. имп. престолу. Обстоятельство сие долженствует иметь весьма благоприятные последствия и, в сем уважении, я предписал г.-м. Тучкову озаботиться доставлением помянутым переселенцам всех возможных выгод и снестись с ближайшим карантинным начальством, чтобы выдержание термина, определенного для выходцев из-за

[1]) Арх. новор. ґен.-ґуб., Басараб. обл. 1828 р., спр. № 7.
[2]) Ф. Кондратович, Задунайская Сечь.
[3]) О. Ефименко, Історія Українського Народу, т. II, с. 120.
[4]) Арх. новорос. ґен.-ґуб., секр. част. 1828 р., № 27.
[5]) Там само, 1828 р., № 49.
[6]) Арх. новорос. ґен.-ґуб., Басараб. обл. 1828 р., спр. № 7.

Дуная, было расположено удобнейшим для них образом. Прошу Вас предписать г.-м. Тучкову содействовать в старании его приемом сих первых переселенцев, ободрить и других последовать их примеру [1]).

Ясно видно, як російська вища воєнна влада задоволена була з переходу кошового з старшиною і регаліями (бунчуки, прапори, печатки, фірман затвердження кошового султаном). Юридично Січ перейшла на бік Росії, а таке мале число Запорожців не порушило ще стару леґенду про їх велику кількість за Дунаєм. Розклад Задунайського Запорожжя в той час ще не вповні зрозумілий був для Вітгенштейна.

Переправу через Дунай коло Сатунова російська армія мусила виконувати 27 травня. 25 травня 40 запорозьких човнів з 218 Запорожцями коло 7 години ввечері кинули карантин і вийшли до Сатуновської переправи. Вони передбачали взяти з собою 450 єгерів з корпусу Рудзевича. Операція починалась на чолі з Запорожцями.

Запорожців з кошовим виїздило 233 чоловіка, рахуючи і тих 15 Запорожців, що 26 травня прибули з Карагурмана, а 578 лишилось в карантині в Ізмаїлі аж до 8 червня.

А. О. Скальковський пише про авдієнцію кошового і запорозької депутації в імператора 20 травня [2]). Документи цього не згадують, а П. Тучков, як самовидець розповідає про прийом депутації безпосереднє після бою на Дунаї коло Сатунова на турецькому березі 27 травня [3]). Може О. М. Гладкий мав окрему авдієнцію, яка може припадати дійсно на 20 травня.

Ф. Кондратович (Вовк) [4]) і П. Короленко [5]) наводять відомості з етнографічних дослідів про люту помсту турецької влади над тими, що лишились в дельті Дунаю, Запорожцями. З документів бачимо трохи іншу картину. Січ спалили безумовно Турки, бо Запорожці з обережности 9 травня не зробили б пожежу самі. Село Великі Дунавці (Райя) лишилось ціле зі всіма хатами, хлібом на полі, виноградниками до повороту Коша з лівого берегу Дунаю [6]). 26 травня до Ізмаїлу прибуло ще 13 човнів з Запорожцями—33 душі з майном, жінками, дітьми, з них 15 озброєних [7]). Карагурман очевидячки теж не постраждав, а 27 травня Турки втратили берег Дунаю проти Сатунова, а незабаром і Тульчу. Їм вже не було часу шукати та руйнувати запорозькі оселі в дельті Дунаю.

Документи згадують двічі про долю кінного полку Запорожців, який був у складі турецької армії в Сілістрії. Гладкий 1830 року, себто два роки після 9 травня 1828 р., пише головнокомандувачу Дібічу. В Сілістрії запорозький полк мав 603 чоловіка. Після зради Коша турецький уряд надіслав полк до Костянтинополя. Спочатку Запорожців сторожила турецька варта. 1829 року терпіли од браку їжі, і тоді багато поумирало, а 65 чоловік за 1829—1830 р.р. встигли утікти і приєднатися до Коша. 1830 року в Костянтинополі лишилось ще 263 чоловіка, отож 280 чоловіка або вмерли од голоду, або не досягли Коша, загинули, або розпорошились. Гладкий прохав вимагати дипльоматичним шляхом од Порти повернути останніх Запорожців і російський посол дійсно вимагав [8]).

Останній день Задунайської Січі за документами не має драматичного характеру. Тихо посідали Запорожці в човни, Свято-Юрським гирлом вийшли в море, не здибавши жодного Турка, бо їх тут не було зовсім. Ніч на 10 та й все 10 травня морем пройшли на північ вздовж східнього берега Леті до Вилкова і вийшли в Кілійське гирло.

Турки спалили в Січі порожні курені; до того ж і ці звістки тільки леґенда. Одно відомо, що в середині літа 1828 р., як Кош хотів податися

---

[1]) Справа № 7. [2]) История Новой Сечи, т. III (1886 р.), с. 234. [3]) Воспоминания П. А. Тучкова, „Рус. Стар.“, 1881 р., кн. XI. [4]) Задунайская Сечь, „Киев. Стар.“, 1883 р. [5]) Азовцы, „Киев. Стар.“, 1891 р. [6]) Арх. новор. ґен.-ґуб., Басараб. обл., 1828 р., № 7. [7]) Там само. [8]) Там само.

з Кислиць на старі оселі, будівлі в Січі вже не було і довелось повернутися в Великі Дунавці.

3-го червня 1828 р. Запорожців названо Дунайським козачим полком і дано прапора з почесним написом про послугу 27 травня. З того часу дійсно вони так саме іменуються в офіційному листуванні, але фактично той прапор вони одержали тільки 1831 року і ось з якої пригоди, як описував сам Гладкий в рапорті до заступника Воронцова ґен. Красовського 3 березня 1831 р. [1]).

3 червня начальник Головного Штабу Дібіч повідомив ґенерала Інзова про цей наказ. Інзов тиждень папірця тримав у себе. Гладкий в той час їздив до Браїлова, а старшинував і наказним отаманом був за нього старий колишній кошовий Михайло Губа. Він був людина малописьменна, а призначений в розпорядженя Гладкого С. З. Писаренко їздив з Гладким. Губа одержав од Інзова такого листа з датою 10 червня за № 715.

Начальник Главного Штаба гр. Дибич уведомил меня от 3 июня № 271, что г. и. соизволил повелеть дабы перешедших Запорожцев назвать Дунайским козачьим полком, и пожаловать им знамя с надписью—за храбрость и усердие оказанные при переправе через Дунай 1828 года.

Губа, як висловився Гладкий в листі до Красовського, — людина неписьменна, не зрозумів російських порядків і важного значіння офіційного папірця, він не тільки не оголосив наказа козакам, але й сам не прочитав, заховав в кешеню штанів та й... вийняв через три роки, коли в Каїрах на Дніпрі в березні 1831 р. передав Гладкому.

Гладкий про цей прапор більш і не чув три роки, а Дібіч ніколи не запитував далі. Ця анекдота розв'язалась тим, що Красовський описав її в листі до військового міністра графа Чернишова од 16 березня 1831 року [2]).

Сам Гладкий фактично одержав раніш офіційне визнання його заслуги 27 травня 1828 року. В грамоті на орден св. Георгія [3]) 1 січня 1830 р. згадується і перехід Запорожців із Туреччини і бойова служба 27 травня та перехід Дунаю.

Безпосереднє за переправою 27 травня розв'язано справу про поновленя Усть-Дунайського Буджацького війська. Зрозуміла річ, як Буджацькі Запорожці радо дивились на прибуття Задунайців. Вони мріяли з'єднатися з ними тут на Буджацькому степу. День кінця Задунайської Січі вони вважали за день єднання. Яка причина стала на перешкоді цього жаданого єднання на Дунаї після 9 травня? 6 липня 1828 р. ґенерал-ґубернатор Воронцов дав наказа басарабській казенній палаті оголосити колишнім Запорожцям в Буджаку про дозвіл на прохання їх депутатів формувати два полки дунайських козачих. В чорновому наказі викреслено такий пункт:

Его в-во повелеть также соизволил об'явить означенным козакам, что, по окончании войны, они могут поселиться на Дунае вместе с Запорожскими козаками в составе двух полков или, буде того пожелают, получить дозволенне возвратиться попрежнему в Черноморне. [4]).

Депутати козацькі і далі посилались на цей пункт, з чого бачимо, що Воронцов оголошував цей пункт депутатам.

Ф. К. Вовк [5]), а за ним О. Я. Ефименко [6]), з етнографічних дослідів першого, вважають, що на перешкоді єднання Запорожців стояв сам Осип Гладкий, який мріяв про самостійне військо, де б він був за ота-

---

[1]) Арх. новор. ген.-губ. 1831 р., спр. № 7. [2]) Там само.

[3]) Проф. Дмитро Яворницький, Кошовий отаман О. М. Гладкий, „Ювілейний Збірник У.А.Н. на пошану акад. М. С. Грушевського", т. I, с. 303.

[4]) Арх. новор. ґен.-ґуб., воєн. част. (Одес. краєв. істор. арх.) 1828 р., справа № 9.

[5]) Ф. Кондратович, Задун. Сечь.

[6]) О. Ефименко, Історія Українського Народу, т. II, Харків, 1922 р., с. 120.

мана. Тому він не хотів єднатися з Чорноморцями і навіть Буджацькими Запорожцями. Наведений документ ніби підтверджує такий висновок.

Так або інакше, не так сталося як жадалося і день 9 травня не став днем початку єднання колишніх Запорожців. Гладкий «пожалованний» був Миколою I в ранґ полковника і тому побоювався, що коли з'єднаються три полки (Задунайці та два Буджацьких) то може статися, що над ними за отамана призначать кого-небудь з вищих ранґів. Дуже близько до правди стоять тут етнографічні досліди Вовка, а за ним і Ефіменкової. Останній день Задунайської Січі має риси coup d'état на користь більш самого кошового Осипа Гладкого, а не Запорожців, які йшли за ним.

Перехід Задунайської Січі з Туреччини до Росії. Кош на Дунаю 1828—1830 рр.

Коли шукати, хто допомагав таємним зносинам Задунайського Коша з головною командою російської армії на Дунаї по весні 1828 р., то ось що кажуть документи. Про зносини басарабських Запорожців з задунайськими свідчить листування Воронцова. Савелій Чернявський одержав навіть медаль. Чернявський скаржився Воронцову на депутата Чорнобая, що Чорнобаєві дякують за зносини з Кошем, а не Чернявському. Задунайські Запорожці приїздили до Ізмаїла звичайно трохи не щодня і продавали рибу. В Ізмаїлі за градоначальника був Сергій Тучков, що 1828 року складав проєкта формування запорозької міліції, коли російське військо перейде Дунай. Коли Гладкий почав розмову з російською владою про справу угоди та переходу, ми з документів не бачимо. Сам Гладкий каже, що з Кошем він не привіз ніяких документів, навіть списку Запорожців не було. Теж і з російського боку не залишилось нічого, окрім натяків, про що ми вже згадували та що видно між іншим з запису подорожі адьютанта штабу 2-ої армії Муханова в Січ [1]).

З 27 травня, окрім призначення Осипа Гладкого полковником російської армії, нічого документального не залишилось. Запорожці продовжують своє звичаєве право користуватися назвою Запорозького війська, Гладкий—кошовим отаманом. Запорожці складають один полк на 5 сотень, але ж штат полка оголошено на півроку пізніш (5 грудня). Гладкий посилається почасти на дозвіл Миколи I, що даний був 27 травня, приймати до війська колишніх Запорожців та право Запорозького війська. Запорожці на той час дуже були потрібні для російської армії, щоб її переправити через Дунай. Козаки добре знали річку. що затримала російську армію. Перевіз за Дунай 27 травня і зроблено було при допомозі Запорожців. Вони попереду всіх російських військ перейшли через Дунай і зайняли лівий берег. Коли вся російська армія в червні переправилась через Дунай, старі оселі Запорожців знову з'єднались з Кошем. Тільки місце самої Січі Турки спалили коло 9 травня.

В червні виникає питання про утворення Дунайського козачого війська зі всіх Запорожців на Дунаю, але ж цю справу петербурзька влада вирішила по своєму. Микола I затвердив наказа утворити з колиш. усть-дунайських буджацьких козаків Дунайське козаче військо з 2-х полків. Тоді напевне ще панував проєкт Дунайського війська зі всіх Запорожців. Воронцов 6 липня пише наказа басарабській казенній палаті повернути колоністів Запорожців знову в козаки, і в його наказі викреслено було цікавий абзац:

Его в-во повелеть также соизволил об'явить означенным казакам, что по окончании войны они могут поселиться на Дунае вместе с Запорожскими казаками в со-

[1]) Н. Епанчин, Очерк войны 1829 г., т. I.

ставе двух полков или, буде того пожелают, получить дозволение возвратиться по-прежнему в Черномории. [1])

Причина та, що влада через військові обставини хотіла використати Запорожців на Дунаю, але не хотіла збільшувати їх значіння тут, на Дунаю. В липні проєкта остаточно залишено. 11 липня Головний Штаб в листуванні до Воронцова передає заборону Миколи І, що перебував ще при армії, єднати Запорожців: «запорожские же козаки, ныне из-за Дуная в пределы наши перешедшие не должны входить в состав войска бывших буджацких козаков формируемого» [2]).

29 червня в лагері під Базарджиком Осип Гладкий одержав дозвіл поїхати на Кубань і розглянути землю коло Анапи для поселення Запорожців. Тоді виникло питання про утворення Закубанського козачого війська. За підписом начальника штабу Дібіча в документі Гладкого названо було кошовим запорозьких козаков і що він їде для огляду місця коло Анапи або на острові Кара-Кубань для поселення війська і тоді воно прийме назву Закубанського. Осип Гладкий з його військом в армії, як зазначено в цім документі, служив «усердно и деятельно» [3]).

Гладкий призначив замість себе наказним відомого буджацького козака Осипа Губу. Кош у літку 1828 р. перебував у с. Кислиці на лівім березі Дунаю, а потім Кош перейшов у Райю, а в Кислицях поки що до осени залишився уряд полка.

Осип Гладкий їде через Одесу. В Одесі він приєднує декілька Запорожців, що вийшли з Січі за 1823, 1825 та 1826 рік (всього за два приїзди до Одеси в липні та в жовтні 1828 р. Гладкий видав 66 посвідчень таким Запорожцям). За Кубанню тоді була чума. Кавказький головний начальник Паскевич не згоджувався на поселення Запорожців на південь од Кубані, по цій річці йшла лінія карантину. Гладкий з Кубані їде до Керчи, де Запорожці, що еміґрували з Січі 1821 року, заявили своє бажання приєднатися до Коша. Гладкий побачив тут 125 колишніх товаришів з Січі. Вони обрали 3-х депутатів—Сербина, Косовського та Бойченка клопотатись за приєднання, а сім'ї хотіли залишити в Керчі. Гладкий оглянув їх землі та хутора коло Керчі, і прохав Воронцова допомогти одержати землю для війська коло Керчі, а козаків приєднати до Коша.

Коли Гладкий перебував на Кубані, в Басарабії, Губа сварився з урядом та поміщиками. Басарабська казенна палата 13 серпня скаржиться Воронцову: Ізмаїльського повіту хаджикурдське волосне правління 22 липня надіслало з вартою кислицького селянина Грицька Вдовиченка до Ізмаїлу в земський суд. Вдовиченко не давав казенні податки за 1826—1828 р.р. «Задунайских козаков, прибывших под защиту Российской державы находящихся при селении Кислицах от кошевого наказным Губа и дьякон [4]), прийдя с несколькими козаками, отобрали насильным образом Вдовиченка и отправили на лодках за Дунай. Вдовиченко состоит по ревизской описи 1824 года под № 61 и год тому назад бежал, а ныне явился в Дунайских козаках». А далі палата скаржиться і на самого Гладкого, коли до нього звернулось правління після приїзду з Кубані і кошовий Гладкий вилаяв їх і заборонив зачіпати козаків, тому що йому дозволив Микола І приймати в козаки всіх. Далі за Вдовиченком утікли до Коша Фудулка та Данильченко, і Гладкий наказав правлінню не зачіпати жінки Фудулкиної в Кислицях. Запорозький дяк теж був сільським писарем в Гасанспаці та утік звідтіля 1825 р.

Між тим справа з буджацькими козаками теж вийшла не на добре: влада не хотіла їх єднати з Запорожцями Коша, і Дунайське військо до-

[1]) Арх. новор. та бас. ґен.-ґуб., військ. частина 1829 р., справа ч. 9.
[2]) Там само, аркуш 109. [3]) Там само, 1828 р., справа ч. 7.
[4]) Безумовно то був дяк, людина письменна, а Губа неписьменний.

ручила 8 липня Челобитникову. Він був з тих поміщиків, що посіли в Степу після зруйнування Дніпровської Січі, і в 1828 р. був за херсонського маршалка. Челобитників був дуже старий і хворий, він сам спочатку одмовлявся від призначення, але ж потім після листування з Воронцовим, згодився. Після його призначення справа формування Дунайського війська з буджацьких козаків стала ще гірша. Челобитників побачив становище формування, сам просив залишити його помічником до Романа Согутчевського, і сам далі не втручався в справу збору козаків. Справа поліпшилась і два полки (кінний і піший) були все ж зформовані. Але Согутчевський робив як і Гладкий по козацькому звичаю, без згоди з урядовцями. Басарабський губернатор скаржиться на Согутчевського, що той турбує селян і порушує поміщицькі та казенні інтереси:

Ныне получил я донесение полицейских мест, что из бессарабских жителей поступают в казаки и такие, которые, не имея доказательств о служении их прежде в козачьем войске, состоят записанными по переписям и обязанными уплатою числящихся на них по сбору податей общественных недоимок, что некоторые, имея бумаги от известного Романа Согутчевского, именующегося есаулом Усть-Дунайского Буджацкого войска, продают свои имущества, размещают семейства по удобности и совершенно убегают от гражданского ведомства. Люди сформированные не могут там поместиться на квартирах: они разместились по селениям Галилешты, Золокары и Сатуново и, не имея продовольствия, требуют оного от обывателей.[1]) Сии мнимые казаки не иное что суть, как сброд своевольных и злонравных людей[2]).

З другого боку депутат Демко Чорнобай скаржився через Тучкова Воронцову на поміщиків та урядовців. Тучков 20 серпня писав до Воронцова: «Усть-Дунайского Буджацкого войска депутат Чорнобай излагает жалобы на бессарабских помещиков и земских чиновников, препятствующих ему в собрании козаков для двух полков»[3]).

Навіть сам Воронцов підтримує скарги казенної палати на кошового Гладкого 19 жовтня в листі до головнокомандувача 2-ої армії Вітгенштейна, але Витгенштейн, бувши в 1807 р. при Міхельсоні за начальника штабу, по старовині не шкодив Запорожцям. Гладкий видавав посвідчення не тільки Запорожцям свого Кошу, а й Буджацьким[4]).

З листа Чолобитникова до Воронцова од 8 липня ясно, що Чолобитникову пропоновано було стати на чолі всіх Запорожців: «Согласен принять начальство над формируемым из бывших Усть-Дунайского Буджацкого войска казачьими полками і над войском Запорожским[5]).

Але цей проект, що підтримував Воронцов, не було затверджено. Військовий міністр Чернишов та Дібіч підтримували Гладкого. В решті утворено було два окремих війська. 10 липня Воронцов пише листа Чолобитникову за наказом Миколи I тільки про Дунайське військо і теж Дібічу. Запорожці потрібні були для облоги Сілістрії. Восени Чолобитників заслаб і незабаром помер. На чолі Дунайського війська поставлено тимчасово чорноморського старшину Герка. В грудні 1828 р. Гладкий приїхав до Петербургу клопотатись про землю для війська та затвердження ладу його. Після того 5 грудня Головний Штаб повідомляє Вітгенштейна про вимоги Гладкого та про наказа Миколи I:

1) Гладкому дозволити зформувати полк по штату полка Чорноморського війська і доповняти Запорожцями, що раніш вийшли з Січі і оселилися в Ново-Покровській Басарабської области та в Керч-Еніколі (275 сімей новопокровських та 125 козаків у Керчі).

2) Видати одяг козакам, як вже видано запорозьким козакам (у літку 1828 р.).

3) Гладкому дозволити самому вибрати козаків на старшинські посади, і список затверджувати на перший випадок за уряд.

---

[1]) Інтенданти армії не видавали козакам довольствія, а жителі не мали хліба, бо 1828 року сарана поїла. [2]) Справа ч. 9, арк. 264—266. [3]) Там само, арк. 394.
[4]) Справа 1828 р., ч. 9, арк. 264—266. [5]) Справа 9, арк. 10.

4) При Гладкому залишити на деякий час урядовця попечителя колоністів (Інзова) Симона Писаренка.

5) Дати Гладкому гроші на проїзди.

6) Козаків «Запорожского звания» хворих лікувати в шпиталях.

7) Сім'ям Запорожців і тим, що будуть поверх штату полка, дозволити повернутися за Дунай на місця їх життя там і видати допомогу грішми.

8) Гладкий безпосередньо підлягає головнокомандувачеві Вітгенштейну.

В Петербурзі Гладкий захищає плян поселення на Кубані коло Анапи, але згоди на це не одержав. На початку 1829 року головнокомандувач Кавказу Паскевич не згоджувався з причини чуми. Гладкий з Петербургу їхав до Ізмаїла, але не знав, де буде поселення війська, а поки що Кош розташовано було на гирлах Дунаю [1]).

Коло 15 березня 1829 р. в Керчі зібрались 125 Запорожців, що еміґрували за 1821—1825 р. з Задунайської Січі й осіли рибалками в Таврії та Чорноморії. Коли 1828 р. Гладкий їздив на Кубань та в Керч, вони прохали його прийняти до Коша. Тепер вони чекали наказу їхати на Дунай. Їм сказано було їхати в Райю і вони всі поїхали [2]).

На Дунаю Гладкий улаштовує справу більш господарчу—він вимагає від інтенданства одяг та провіянт. Кош мав свою худобу та коней і човни. 2 сотні були на Дунаю на перевозах коло Гирсова та Сатунова. При облозі Сілістрії Запорожці беруть участь. В Сілістрії втекли деякі Запорожці, що залишились по весні 1828 р. при турецькому війську. Деякі приїхали на човнах до російської фльоти коло берегу Болгарії.

Гладкий більш покладає надію на землю коло Керчі і восени громада Коша вибрала 24 депутати, що на 4 човнах їдуть до Керчі розглянути ту землю.

Гладкий в Коші залишає старі звичаї. Він не зміняє старшину. В Коші тільки два чоловіки нових, але теж козачого походження: урядовець Симон Писаренко та чорноморський зауряд-осавул Земцов. Осипа Губу з осени 1828 р. в документах не видно—старий виконував свою останню ролю наказним улітку 1828 р. Під Сілістрією Запорожцями керує Земцов, і Дібіч в наказі затверджує його осавулом за бойову службу Запорожців. Другий осавул Дяченко, син січового дяка, керує на перевозі на Дунаю. Гладкий не поривае з запорозькою партією. Він радиться з громадою. Він не почуває себе кошовим, обраним громадою.

Кош 1828—1830 р.р. не зламав ще свого звичайного життя. Улітку 1829 і 1830 р.р. Запорожці сімейні сіють хліб, як і раніш було. Худоба теж годується на паші, рибальство зменшилося. З Керчи за 700 верстов приїхали до Коша в Райю по весні 1829 р. Запорожці (125 ч.), колишні еміґранти 1821 — 1825 р. Потім — з Ново-Покровської. З Сілістрії теж втекли з турецької армії декілька чоловік до Запорожців, що були при російській армії, і приєдналися до Коша. В квітні два Запорожці, Іван Біліченко та Пилип Шевченко, вийшли на російські аванпости під Варною. З Варни вони приїхали до Одеси і 5 травня з Одеси вже до Кошу в Райю [3]) втекли з турецької армії декілька.

В вересні 1829 року купка утікачів з Туреччини, що були в Костянтинополі, вийшла коло Мідії і Ніади до російської ескадри Ґрейґа; вони 15 листопаду приїхали в Миколаїв на кораблі «Париж».

Коли Гладкий перебував у Петербурзі в грудні 1828 р., він рішуче обороняв право козаків, що були з кріпаків-утікачів, не повертатись до поміщиків. Серед Запорожців знаходились колишні кріпаки-утікачі і по-

[1]) Арх. новорос. та басараб. ґен.-ґуб., 1828 р., справа ч. 7: „О водворении около Анапы Закубанского войска".

[2]) Справа 7, арк, 91. [3]) Там само, справа 7, арк. 120.

міщики скаржились на Гладкого й вимагали повернути кріпаків. 15 березня 1829 р. видано було, на прохання Гладкого, указа сенату не вимагати кріпаків з Коша до поміщиків [1]). Цей закон обороняв права Запорожців; хто був у Січі до 9 травня 1828 р. з кріпаків юридично, придбав право вільного стану [2]). Влада на цей випадок стала на захист козацького права проти поміщиків тільки тому, що Запорожці давали велику користь через військові обставини: вони знали Дунай, пересунули авангард російської армії через Дунай, теж допомагали службою при дунайській фльотилії, при облозі Сілістрії з боку Дунаю, всюди запорозькі човни йшли там, де не ходили фльотські канонерки. Та ще в 1790 й 1807 р., як свідчить Ланжерон, російська армія не мала мап і знавців Дунаю [3]). В 1828 р. мапи були, а знавцями Дунаю все ж таки тільки Запорожці були. Гладкий свій полк має повним до затвердженого штату, а поверх його козаки жили в Коші в Райї. Козаки прибували й самі. Три козаки Топор, Орленко та Сербин (депутат 1828 р.) 12 вересня 1829 р. поїхали з Керчі в Райю на свій власний кошт за 700 верстов, куди раніш були пересунуті 122 Запорожці з Керчі; теж приїздили з Херсонщини та Басарабії [4]), і наприкінці 1829 р. Кош і полк лічили поверх штату 11 грудня 1828 р. Частина Запорожців лишилась ще в Туреччині.

Чайковський каже, що турецький уряд по весні 1828 р. вимагав мобілізації по всій Добруджі Запорожців в кількості до $3^1/_2$ тис. чоловік [5]). Коли це число правдиве, може бути що рівні частини перебували на російськім та турецькім боці та й поза тим окремі купки розпорошились по плавнях Дунаю і не підлягали ні тим, ні сим.

До 1821 р. все козацьке населення Добруджі лічило з жінками та дітьми не менш 10 тис. Мабуть, без помилки скажемо—тисяч 15—20, тому ще мобілізація 1821 р. бере для походу на Валахію та Молдавію 2 тисячі, в 1824—1825 р. на Біле море більш як 1 тисяча, в 1828 р. турецький уряд вимагає $3^1/_2$ тис. За 1821—1828 р.р. утекли до Росії тисяч $1^1/_2$—2. Під впливом військових подій Задунайська Січ розтопилась, розтеклась по стежках з Дунаю на Кубань, Керч, Херсонщину, Басарабію. Невеличкі сили запорозької спадщини пішли з Дунаю в 1830 р. під назвою Коша Запорозького війська.

Кош на переході з Дунаю на Дніпро. Азовське військо. Кінець запорозької козаччини.

З кінцем російсько-турецької війни чергове питання ставилось, відповідно до трактату з Туреччиною, звільнити від російських військ правий берег Дунаю не далі осени 1830 року. Обов'язково треба було перевезти і Кош на лівий берег Дунаю, коли ще не вирішено було остаточно місця поселення Запорожців.

По весні 1830 р. Гладкий нагадував Воронцову про землі коло Керчі. Басарабія ані Гладкому, ані козакам не подобалась. Може бути вони бачили сильну поміщицьку опозицію козаччині, може бути почували себе краще в Керчі коло Чорноморців. Вони тяглись надіями на схід до більшого осередку запорозької спадщини.

Воронцов писав 16 травня військовому міністрові про керчинські землі. В червні було одержано відповідь. Переселення в Анапу через

---

[1]) Указ 15 березня 1829 р. з приводу скарги поміщиці Сандерс: „От платежа податей ее (помещицу за трех записанных по ревизии крепостных) освободить, требование о возвращении сих людей в первобытное состояние (из козаков в крепостные) воспретить как ей, равно и всем лицам и местам, кои бы нашли, или впредь найти могли между возвратившимися в подданство России Запорожцами людей прежде от них бежавших, но таковых по известности, что они поступили в казачье войско, исключить из ревизии". [2]) Арх. новор. та басараб. ґен.-ґуб. 1828 р., спр. 7, арк. 253—254. [3]) Там само, 1806—1807. [4]) Справа ч. 7, арк. 163. [5]) Записки Чайковського польською та російською мовами, „Киев. Стар.", 1891 р., „Рус. Стар.", 1907 р.

чуму не можна було робити. З другого боку треба було вийти на лівобічний берег Дунаю за трактатом з Туреччиною. Микола I з Варшави, через військового міністра, писав наказа вийти з худобою на лівий берег Дунаю, а депутатів надіслати до Керчі розглянути землі навколо Керчі. Кошу наказано перейти до Акерманського повіту і дозволено худобі користуватися пашею казенних вільних земель. Козаки в Басарабії підлягають ґенерал-ґубернатору Воронцову за загальним правом, рівняючись з «обывателями». Цей останній пакт був початком політики «внутреннего покорения», що було підставою всіх відносин центрального уряду до спадщини Запорожжя.

22-го липня з сатуновського карантину Гладкий пише Красовському, що тоді заступав відсутнього Воронцова, свої висновки щодо виходу Коша з Дунаю:

Я о сей височ. воле об'явил Запорожцам и они согласны водвориться в окрестностях Керчи или в других местах, где будут земли назначены, но зимовлю в Бессарабии считают не выгодною для них, потому что сей год посевов никаких не произвели в ожидании с весны разрешения перехода в Россию и ежели в Бессарабии будут зимовать, то и на следующее лето останутся без великих хозяйственных занятий, ибо весьма удобное время к хлебопашествам, огородным посевам и рыбным ловлям, пройдет на поход; через что прийдут к пункту не будут иметь средства доставить себе одежды, хоть продовольствие от казны и определено производить оным муку и крупу, но к оному нужны б другие жизненные припасы, кои должны они покупать. По сим причинам просят они о дозволении им итить до Керчи хотя бы и в глубокую осень, где перезимовав с весеннего времени могли бы приступить к хозяйственным занятиям и постройкам домов.

Далі Гладкий пише, що ще до наказу з дозволом надіслати депутатів, на чотирьох човнах поїхали депутати морем до Керчі. Худоби і коней Гладкий лічив у Запорожців до 2.500 та 500 овець; їх надіслав він на парканський карантин. Вести Запорожців Гладкий доручає осавулові Земцову, а сам з Писаренком, взявши ще декілька Запорожців, хоче їхати до Керчі і розглянути землі.

Після того листа Красовський надіслав Гладкому маршрута на Паркані—Миколаєв—Херсон—Перекоп—Симферополь—Керч, всього шляху 757 верстов. 7 серпня Гладкий надсилає відомості Красовському: 1, 3 і 4 сотні полка тепер при Дунайській фльотилії, 2-га при Сатуновськім перевозі, а 5-та при Гірсовськім перевозі. В Коші 364 сім'ї (1759 чол.), всього з 577 козаками, що в полку, буде 2.306 ч. Ось що виходило з Дунаю.

Полк рушить пізніше, а Кош вийде негайно. 24 депутати поїхали на човнах морем. Окрім того ще 275 сімей з Новопокровської та ще Керченські 75 сімей. Разом всіх лічилось до 4 тисяч чоловік.

9 серпня Кош рушив з Дунаю по маршруту: Ізмаїл—Парканський карантин—Кабурзи—Херсон—Каїри. Чому так сталось—не знати, але Земцов одержує нове доручення, а Кош вибирає походного отамана за звичаєм. Сам Гладкий 1 жовтня, коли був в Одесі, а Кош в Севериновці коло Одеси, повідомляє Воронцова: «Провод Запорожцев на зимние квартиры поручен атаману Черноморченке, избранному из среды их» [1]).

1 жовтня Гладкий був у Воронцова в Одесі. Тоді вже Воронцов одержав з Керчі од градоначальника повідомлення про землю. Коло Керчі кращу землю було давно роздано Грекам-кольоністам і вільної землі залишилось мало для війська. Канцелярія Воронцова мала відомості про вільні землі коло Маріюполя. Гладкий з дозволу Воронцова рішив затримати Кош на зимівлю коло Дніпра в Таврійській губернії, а самому їхати до Маріюполя розглянути землю. Воронцов видав на це Гладкому уповноваження для огляду казенних земель і вибора для поселення Запорожців [2]). Гладкий туди й виїхав з Одеси коло 12 жовтня. Між тим

[1]) Арх. 1828 р., спр. 7, арк. 242. [2]) Там само.

з Петербургу ще писали про Анапу. Микола I на доповідь Воронцова про Керч написав: «Запорожцам следует тогда только отвести тут земли, ежели не будут поселены при Анапе». 16 жовтня 1830 р. Кош (1600 чол. без полка, що не прийшов ще з Дунаю) став на зимівлю на Дніпрі в Дніпровському повіті Таврійської губернії по селах: Каїри, Любомирка, Велика та Мала Лепетиха і Рубанівка.

Запорожці стрінули тут перешкоди з боку поміщиків, що не хотіли по їх степу дозволити пасти козацьку худобу (Кочубей та Рахманінов), по тому Степу, що півстоліття тому не знав ще інших володарів як козаків та Татар.

Розташувавши Кош, Гладкий поїхав до Маріюполя шукати вільних земель. Так звана Бердянська пустош (43141 десятина) була ще не оселена, і Гладкий визнав її за задовільну. 28 листопаду він повернувся в Каїри, а коло половини грудня 1830 р. Гладкий повернув і до Одеси. 5 січня 1831 р. Воронцов писав військовому міністрові Чернишову прохання затвердити землі за Запорожцями. Сам Гладкий 19 грудня 1830 р. поїхав на Полтавщину в Золотоноський повіт за своєю родиною. Ось за відсутністю кошового в Коші почалося хвилювання. Родину Запорожця Федосія Кравця з жінкою та трьома синами і дочкою затримано було в маєтку поміщика Рено Херсонської губ. Корених. Рено визнав Кравця за свого кріпака. Гладкий вимагав 12 жовтня повернути сім'ю Кравця і при допомозі Красовського дійсно 26 листопаду вони прибули до Коша.

Другий випадок скаламутив усе товариство. Бериславська громада міщан дала в рекрути Запорожця Кирила Паламаренка, коли він повернувся до Берислава, де він до Січі лічився міщанином по ревізії. В Січі за Дунаєм Паламаренко перебував два роки. Гладкий писав 22 березня 1831 року про цей випадок Красовському. 29 березня він пише знову, і з того листа видко, як турбувався Кош в ті дні: «Запорожці з приводу оддачі Паламаренка в рекрути сумніваються «о всемилостивейшем прощении», почали утікати. 20 березня сім'я 4 душі таємно тікала до Туреччини. З бурлаки зникли. Я бачу, коли буде тепліше, більш утікатимуть. Коли до полку на Дунаю дійдуть відомості про Паламаренка, якого взяли в рекрути з бериславських міщан, тоді тікатимуть вельми багато». Тому прохає Гладкий негайно повернути Паламаренка з рекрутчини і надіслати до Коша в Каїри, щоб Запорожці побачили його. Обвинувачення бериславської поліції і херсонського рекрутського присутствія Гладкий робив на підставі того, що Симон Писаренко вимагав (за відсутністю самого Гладкого) звільнити Паламаренка. Красовський злякався хвилювання Запорожців і наказав звільнити Паламаренка і надіслати до Коша. Тільки тоді заспокоїлись Запорожці, коли побачили Паламаренка.

На Дунаю в полку теж набігла хвиля поміщицького утиску на Запорожців. В серпні 1830 року, коли Кош виходив з Дунаю, полк залишався тимчасово при Дунайській флотилії. На Дунаї на чолі полка Гладкий поставив осавула Дяченка. Цей осавул Дяченко народився в Січі, батько його був дяком в Січі, людина добре письменна і відома за Січовика, що має і вплив на Запорожців. Гладкий наказав Дяченкові скликати з Добруджі з-за Дунаю Запорожців, що розпорошились там і давати їм квитки або пашпорти доїхати до Коша. Деякі, що одержали квитки, поїхали з Дунаю побачити рідні села на Україні та й свої родини захопити до Коша, а ті родини за указом сенату 1829 р. звільнились з кріпацтва. В білоцерківські села поміщиці графині Браницької [1]) приїхали шість Запорожців з Дунаю і звільнили з кріпацтва свої сім'ї. Браницька скар-

[1]) В повстання 1825 р. декабристів Чернігівського полку коло Василькова та Білої Церкви приймали участь при обозі більш сотні селян Браницької.

житься Сергію Тучкову, що тоді був градоначальником в Ізмаїлі та начальником Бабадагської области. Тучков заарештував Дяченка і призначив слідчу комісію. Два місяці Дяченко сидів у казематі. Козаки тоді з полком виходили на Дніпро і залишили з Дяченком депутата, а самі повідомили скоріше Гладкого. Гладкий вимагає через військового міністра Чернишова негайно звільнити Дяченка [1]). Приватній лист Красовського до Гладкого свідчить, що «поміщицька коаліція йшла своїм звичайним шляхом проти козацького права, пригнічувала козаччину по всіх стежках». Тільки в грудні 1831 року Гладкий врешті встиг звільнити Дяченка.

З таким поганим настроєм ішли Запорожці з Дунаю. Крім того до кордону наближалась чума. Козаки почували себе небезпечно і дехто втікав до Туреччини на старі оселі гирлів Дунаю. До Гладкого ці відомості досягли в вересні. В листі до Палена 21 вересня 1831 року Гладкий пише, що він просив військову владу звільнити полк з Дунайської фльотилії і повернути до Коша. Коли не можна ще звільнити з служби, він просив пересунути його дальш з турецького кордону. Стан полка на Дунаю Гладкий малює з листа Дяченка:

13 числа (вересня) получил я донесение от Дьяченка, что в прошедшем месяце (липень) умерло 10 человек, бежало в Турцию 27, всего недостает 206, остается в полку на лицо 324 человека, которые как видно из донесения Дьяченки, что ежели будут состоять долее при флотилии к границе Турции, то убегут.

1 листопада 1831 року в полк пересунуто дві сотні з Сілістрії до Ізмаїлу, звідтіля весь полк пересунуто на Дністер. Полкова рада обрала квартирмістра Котова за депутата і залишила його в Ізмаїлі при заарештованому Дяченкові клопотатись. 24 листопада Головний Штаб повідомив про дозвіл полку йти до Кошу, але полк вже йшов (чи з дозволу Тучкова, чи фльотського штабу—того з документів не бачимо). Полк прибув до Коша 20 грудня 1831 року в с. Каменку. З походу дехто утік до Туреччини.

22 червня 1832 року Гладкий писав військовому міністру Чернишову прохання за Дяченка:

отправить Дьяченку и Котова на место водворения войска, дабы они пробыв хотя в остаток лета, могли приготовить для зимы какое нибудь пропитание своих семейств, по уважению тому, что люди крайне бедственного состояния, ибо при переходе в Россию к покорению 1828 г. в мае месяце оставили все свое имущество в Турции, прибыв в Измаил в одной необходимой одежде, потом находясь в безпрерывной при Дунайской флотилии службе, получению небольшого козачьего оклада жалованья, не могли ничего приобресть, которое ныне по несостоянию полка на службе уже и прекращено.

Чернишов 27 липня зробив розпорядження звільнити Дяченка і Котова.

Пригода з Дяченком та 6-тьма кріпаками Запорожцями мала дуже поганий вплив на полк і на Кош. Козаччина бачила віч-на-віч утиски з боку сили поміщиків на верхах російської влади. Загроза знищити всі обіцянки 9 травня 1828 р. вимагала обережно ставитись до переселення з Дунаю. Частина козаків споминала свої дунайські оселі й тікала, яко мога, знову на Дунай.

5 серпня 1830 р. видано закона про утворення з Запорожців Азовського війська («Положение о поселении Запорожских козаков в Бердянской пустоши на Азовском море»). § 7 дав назву війську—Азовське. Тим знищено ім'я Запорожских козаків: «С поселением Запорожских козаков принять им наименование Азовского казачьего войска».

§ 8 касував виборче право війська: «Начальнику сего войска присваивается название наказного атамана».

1832 р. Гладкий вимагав права обирати членів військового правління та суда громадою, але з Петербургу головний штаб одповів, що буде цей

[1]) Арх. новорос. та басараб. ґен.-ґуб. по військовій частині 1831 р., справа ч. 5

висновок взято на увагу, а потім десь обіцянку загублено. Гладкий вимагав також право курити горілку, але «Положение» надавало тільки премію війську: «Питейная продажа учреждается казенная, но вырученная за оную сумма, подобно тому, как в колониях, предоставляется в пользу войска на 10 лет» [1]). Таким чином 5 серпня 1831 р. вмерло разом ім'я Запорожців і виборче право козаччини. Це дата великого значіння: новий правовий акт касував автономію козаків і централізував владу війська в особі призначеного вищою владою наказного отамана. Останній законодавчий акт, де ще влада вживала назву Запорозьке військо, здається, був наказ Миколи I через міністра внутрішн. справ 1 квітня 1831 року:

Запорожцев, переселившихся в Россию со времени последней войны с Турциею равно как и тех, кои будут выходить впредь из числа оставшихся в Турции, зачислить в войско их, перешедшее к нам в 1828 г. с кошевым атаманом оного Гладким; о тех же, кои перешед во время той войны отдельно от означеного войска и будучи приписаны уже к другим сословиям, на присоединение к сему войску желания не изъявлят, входить с особыми представлениями, изъясняя в оных причины, по коим они просят об оставлении в сих сословиях [2]).

Цей акт був наслідком вимоги Гладкого через Красовського, щоб приєднати до Коша розпорошених по міщанству Запорожців.

В серпні 1831 р. Запорожці одержали затвердження землі при Азовському морі. Зимівля Коша 1830/1831 р. їм не подобалась. Тісно для худоби, нема палива, господа в чужій хаті не задовольняла козаків. Зимівля захоплювала села Миколаєвку та Берестово Таврійської губ., Захаровське, Новоспаське, Петровку Катеринославської губ. В Каїрах канцелярія Коша. Звідсіля 5-ма ешалонами рушили Запорожці на Азовське море 1 жовтня 1831 року.

Маршрут Коша з Дніпра на Азовське море: Каїри, Лепетиха—30 верстов, Рогачик—20 верстов, Водяное—33, Балак—30, Василівка—30, Оріхово—34, Нов. Пологи — 34, Гусарка — 24, Захар'ївське — 38, Новоспаське—24.

Рушали 5 ешалонами і стали на місця: 1. Благовіщенське—жовтня 10, 2. Темря—13-го, 3. Захар'ївське—16-го, 4. Новоспаське—20-го, 5. Білоцерківка—22-го.

По весні 1832 р. козаки улаштували свою господу. Козаки з Керчі та з Новопокровської заможніші, ніж ті, що вийшли з Дунаю безпосереднє, скоріше поробили й хати. Сімейні взагалі опинилися в кращому стані, тому що привезли з Дунаю деякі речі та привели худобу. Ті ж 409 чол., що прибули з полком, не мали ні хат, ні худоби, ні знаряддя. Гладкий рішив увільнити їх на заробітки. З червня 1832 р. з Кальчака Гладкий писав в доповіді Роту: «С наступлением весеннего времени некоторые козаки отпущены на заработки, другие занялись постройками жилья на земле водворения» [3]).

Економічний стан Азовського війська у першу добу життя на нових оселях був досить тяжкий. Гладкий намагався, щоб з війська взяли полк або скілька сотень на козацьку службу і тоді козаки одержували б постачання та деякі гроші. Уряд згодився, і дві сотні призначено по черзі доглядати берег Чорного моря коло узгір'я Кавказу з Геленджика до Сухуму. Знову козацькі чайки почали різати хвилі Чорного моря. Між тим з Азовського війська утікачі йшли на Кубань та до Туреччини на старі оселі на Дунай. Воронцов наказав Гладкому привезти до Одеси 11 депутатів, і сам їм пояснив, що козакам буде ліпше, коли вони не будуть тікати на Кубань та улаштовуватимуть свою господу.

---

[1]) Арх. новор. та басар. ґен.-ґуб. по військ. част. 1831 р., спр. ч. 1: „О водворении Запорожских козаков".

[2]) Арх. новор. та бас. ґен.-ґуб. по військ. част. 1831 р., спр. № 6: „О водворении Запорожских козаков, вышедших из Турецких владений, под предводительством Гладкого". [3]) Арх. новор. та басараб. ґен,-ґуб. 1831 р., спр. № 5, арк, 100

Депутати згодились дати обіцянку своїм товаришам порадити виконувати вимоги уряду.

Коло війська оселились до 300 бурлаків кріпаків-утікачів, що йшли за Запорожцями з Дунаю на Дніпро, а потім з Дніпра на Азовське море. Олександрівський ісправник декілька заарештував, щоб повернути до поміщиків. Козаки звільнили заарештованих, і Гладкий з великими труднощами ліквідував цей вибух: уряд вимагав покарати козаків за суперечки з поліцією та звільнення заарештованих, а козаки вимагали, щоб поліція не зачіпала утікачів [1]). Гладкий хотів задовольнити і тих і сих.

За 1830-ті роки багато утікачів з Запорожців-Азовців утекло за Дунай. Воронцов надсилає на початку 1838 р. до Туреччини Симона Писаренка шукати втікачів та повернути їх обіцянкою волі та пільг. Місія Писаренка не мала великої користи, як видно з приватнього листа його до Воронцова 12 лютого з Сілістрії. Спочатку він каже, як турецький уряд робить його місії перешкоди. 30 березня з Тульчі Писаренко пише Воронцову останнього листа:

Я распорядился заблаговременно об'явлением семилетней льготы, провианта и ссуды на постройки, малороссиянам прощение от вин, но ничто не помогает, и всякой прежний мой знакомый убегает меня. Турецкое правительство осенью прошлого года, за 4 месяца до приезда моего об'явило покровительство, с обращением льгот. Следовательно меры приняты, чтобы не дать людей [2]).

Однак на Дунаю були люди, але ж не було вже організації, козачої громади. Козаччина на Дунаю ідеологічно вмерла з 1828 р. Чайковський коло 1841 р. знайшов в Добруджі до 5 тис. чол. під назвою Запорожців, і то були тільки рибалки без козацької організації і козацького звичаю, побуту. Козацька спадщина Запорожців на Азовському морі в р. 1845 лічила 4817 чоловік (з жінками та дітьми), а в Дунайському війську в Басарабії походженням з Запорожців—7104 чол. [3]).

Ось що залишилось (крім Чорноморців) з запорозької спадщини. Ім'я Запорожців вже загублено було. Організація, побут відповідали умовам іншого життя, що повстало на Степу через 70 років після руїни Дніпровської Січі.

Задунайська Січ розкладалась потроху. Еволюція розкладу йшла на протязі 1804 — 1828 р. Січ загинула не катастрофою, бо окрім 9 травня 1828 р. з Гладким на чолі, ще раніш сталося подібне 1821 р. з Давидом Новицьким та 1807 р. з Согутчевським та Циганкою. Козаччина на Дунаю після 1828 р. не має змоги збудувати життя запорозького ладу тому, що запорозький осередок її заслаб; після 1828 р. залишились на Дунаю здебільшого втікачі-кріпаки без козацької традиції. Чайковський каже, що то було міщанство, а не козацтво [4]). Писаренко примітив тільки те, що колишні його знайомі (себто козаки з Коша або у всякім разі рибалки з козацьких осель) не хотіли зустрічатися з ним. Вони ніби роздратовані були кінцем Січі, а нічого самі не робили, щоб збудувати нову Січ, нову організацію. Вони задовольнялись турецьким урядом, турецьким підданством. Той уряд і те підданство тільки подобалось їм краще російського кріпацтва — і більш нічого. Коли 1861 р. почули дунайські Українці про волю кріпаків Росії, послали депутатів — Запорожця Білого та Тертишного — шукати землі на Херсонщині. 1867 р. одержали згоду російського уряду і 1869 — 71 р. в Дніпровському повіті в селі Ново-Миколаївка оселились 126 сімей [5]). На Кубані та в Азовському війську тим часом політика «внутреннего покорения» нівелювала козацьку

[1]) „Партикулярные письма кн. Воронцова", арх. новор. та бассар. ґен.-ґуб., справа № 79, 1838. [2]) Там само. [3]) Арх. новорос. та бассар. ґен.-ґуб. по військ. част. 1845 р., № 184. [4]) З погляду романтизму Чайковського. [5]) Архів одеського ґен.-ґуб., 1882 р., справа ч. 4.

громаду під одну стріху з іншими російськими козацькими військами. 1842р. скінчилось і окреме існування Чорноморського війська.

Чайковський чув на Дунаю козацьку пісню:

Чорное море лежить, тихо,
Нема чайки з козаком...

Козаччина запорозька з її побутом та звичаєвим правом загинула на Степу.

Наприкінці 1851 року Осипа Гладкого було звільнено. Заступником його Воронцов пропонував Я. Г. Кухаренка. Два роки Кухаренко виконував обов'язки отамана. Наслідком його перебування лишився проєкт реорганізації війська. 11 вересня 1852 р. Кухаренко написав Воронцову «Записку» з коротким нарисом життя Азовців, починаючи з 1828 р., коли Запорожці вийшли із Туреччини[1]). З 1837 до 1852 р. Азовці на своїх озброєних човнах виконують важку службу охорони Кавказького берега Чорного моря. Кухаренко додав журнал всіх військових подій на морі, коли в 61 морських бійках Азовці захопили 14 гармат, 16 галер. Кухаренко прохав видати нове «положеніе» і призначити військо для морської служби і на далі: 6 сумежних сіл казенних селян хотіли приєднатися до війська і Кухаренко прохає 12.444 душі чоловічих та 11.870 жіночих з 95 тисячами десятин землі прилучити до Азовців. Кухаренко одстоював право обрання станичних (колись курінних) старшин. Воронцов згоджувався з плянами Кухаренка, але 1853 р. виникла війна з Туреччиною, того ж 1853 р. сам Кухаренко повернувся на Кубань, проєкт 1854 р. загинув у петербурзьких канцеляріях. Здається цей проєкт був останнім проявом змагання продовжувати побут козацького життя.

Деякі риси побуту кінця Задунайської Січі.

Козак запорозького стану («козак запорожского звания», як зазначено в документах доби кінця Задунайської Січі) явище досить звичайне на всім Степу з кінця Дніпровської по кінець Задунайської Січі. Після 1831 р. документи зовсім не знають такого соціяльного стану. Історія XVI—XVIII ст. бачить український нарід серед трьох великих держав: Польщі, Туреччини з Кримом та Москви. Всю територію України захоплюють всі три, окрім Запорожжя. Запорозька козаччина виявляє ту вільну організацію громади, що і поза межами вольностей обороняє своє право вільного соціяльного стану. Після руїни 1775 р. козак запорозького стану шукає на Кубані та Дунаю ґрунту оборонити своє право. Він навіть і в Степу потроху здає свої позиції проти кріпацтва, закріпачення Степу. Він і тут дивиться на свою клясу, як на окремий соціяльний стан — вільний з правом свого уряду, з правом свого суду, тримаючи свої звичаї спадщини Дніпровського Запорожжя.

Колективізм глибоко йде крізь всі звичаї тої кляси. Вона, та кляса, має різні верстви заможністю, але ж риса економічної підстави одна— козак, як дрібний промисловець, рибалить, по Степу випасає худобу або потроху хліборобить.

М. І. Костомаров в статті «О козаках» в 1878 р. полемізує з П. О. Кулішем з приводу його статті «Козаки в отношении к государству и обществу», і Костомаров наводить довідки, що Запорожці (XVII—XVIII ст.) не були тільки бурлаками та безсімейними. Вони мали і сім'ї і господарство, як Сірко та інші.

Документи еміґрації Задунайської Січі свідчать про великі сім'ї, що мають своє походження ще з Дніпровської Січі: Білецьких, Запорожана, Согутчевського, Аркушенка, Тищенка, Штильового. Те ж підкреслюють

[1]) Архив наместника кавказского, стол новороссийский, 1852 р., спр. ч. 2.

прохання до Рішельє Мирошниченка та інших. Задунайські еміґранти почасту кажуть, що на Кубані мають свою родину.

Серед Запорожців, що народились вже на Дунаю в Січі, сім'я йде поруч з козацькою черговою службою в Січі: Барвінок, Таран, Мельниченко, Чулак служать в Січі в курені, потім йдуть на село або на рибалку, одружившись з жінкою. Почасти чоловік років на 15 старіший ніж його жінка. Списки, що складено було з наказу Рішельє, лічать 398 сімей по Степу, відомих чорноморській військовій канцелярії, 90 сімей поверх того подали свої відомості до поліції міст по Степу та 200 мали окремі пашпорти. На сім'ю припадало по 5 чол. Отже риси козацтва кінця XVIII та початку XIX ст. підкреслюють тут висновок Костомарова [1]). Козак не кидає зв'язку з куренем коли він виходить з Січі чи куреня на рибалку, хліборобство та інші промисли. Так задунайські еміґранти казали, що вони в свій курінь давали податки—дежму. До свого куреня вони приходили, коли турецький уряд оголошував Кошу мобілізацію. Також в 1805 р. козаків, що залишились на Степу на Херсонщині, викликає чорноморський отаман Бурсак по черзі. Бурсак не вимагає їх переселення на Кубань, а вимагає, щоб вони виконували свою чергу служби в курені, а коли вони не прийдуть, тоді вони загублять своє право козака запорозького стану. І козаки лякаються того, що вони можуть загубити своє право, кидають свої оселі та їдуть на Кубань. Гладкий, коли в Одесі в жовтні 1828 р. видав 66 посвідчень козакам, що еміґрували 1821—1828 р., примічає, якого куреня хто був, а ці еміґранти виїхали з Дунаю здебільшого з рибалок. Козак запорозького стану вважав одним товариством всіх козаків на Степу, на Кубані та на Дунаю.

Всю запорозьку дніпровську спадщину він вважав одною громадою: «турецькі Запорожці», Чорноморці, або просто козаки на Степу, або козаки «запорожского звания», як підписували документи, поділені були тільки територіяльно й організаційно, а внутрішній зв'язок збирав їх до купи одною спадщиною Дніпровського Запоріжжя, бо і в Запоріжжі козаччина не була замкненою клясою. Посполитий, кріпак, міщанин приходили до Січі і ставали козаками. Після служби в Січі нема другої назви окрім Запорожця. Осип Гладкий оборонив це право перед російською владою. Указ сенату 1829 р. про трьох кріпаків поміщиці Сандерс та судова справа Дяченка за 6 кріпаків графині Браницької 1831 р. підкреслюють це звичаєве право Запорожців. Підставою організації уряду свого війська козацтво вважало виборче право. Виборче право народилось колись з промислової громади. Курінь як стріха та господа тої громади, Кош, як спілка промислових громад до кінця козаччини залишились в значінні своєї старовини. Вони існують на підставі колективізму.

К о ш о в и й. Документи Задунайської Січі не багато дадуть матеріялів про характеристику посади кошових. Ми зустрічаємо відомості про Бахмата (або Бахмацький) першого кошового, що трапляється на підписах до 1804 р., потім Кальниболоцького, потім Семена Мороза і наприкінці — Осипа Гладкого. Всі чотири — представники запорозької верстви. Деякі історики бачать в Гладкому представника утікачів з України [2]). Це, здається, не виявляється з документів: Гладкий цілком іде з запорозькою старою партією, коли ми проведемо таку клясифікацію понять до того часу; Гладкий і Мороз були обидва з Полтавщини, але не з посполитих, а з козацького стану. Бахмат та Кальниболоцький впливові кошові старого запорозького походження Дніпровської Січі. Вони бачили ще звичаї на Дніпрі і їх підтримують на Дунаю. Вони на уряді сидять подовгу (Бахмацький може з— 1792 по 1804 або 1805 рік) Каль-

[1]) „Русск. Стар.“, 1878 р., кн. 3, сс. 385 — 402.

[2]) Ліпранді називає Никифора Білугу „старый малороссиянин“, а за представника утікачів вважає кошового Литвина.

ниболоцький в 1805—1808 р.р. [1]) стоїть на чолі партії турецької орієнтації. Коли в Січі народилось нове покоління, кошові після Кальниболоцького і до Семена Мороза дотримуються того ж принципу в управлінні громади [2]). Хто був на громадській посаді, після того звичайно робиться тим же дрібним промисловцем або міщанином, хліборобом (як Таран, Литвин та інші). Однак ми зустрічаємо в документах на десятиліття після служби на посаді підписи—значковий товариш, депутат та осавул. Ці почесні назви йдуть вже до смерти за козаком.

Вся еміґрація з Задунайської Січі 1804—1828 р.р. вимагала залишити за нею право козака запорозького стану, тому що дивилась на своє право, як дуже всім відоме. Це право не мало писаного кодексу й звичаєве право на протязі декількох століть надавало запорозькій козаччині з її спадщиною неписаний, але дуже відомий народу, кодекс органіації громади і її побуту.

Іван Таран—це типовий міщанський кошовий доби 1808—1818 р.р. Він народився на Дунаю, звичаїв Дніпровської Січі не пам'ятає; в чергу служив у козаках в Січі, потім, після свого отаманування, робиться хліборобом і, коли хвиля війни затоплює Січ, він утікає на міщанське життя до Росії.

Семен Мороз типово впливовий кошовий в Січі. Еміґранти кажуть, що його сила влади велика. Він таємно прихильний до еміґрації, але політика Січі вимагає йти іншим шляхом, і він підтримує турецьку орієнтацію. Мороз на посаді не один рік, себто в Січі такі люди, як Бахмат, Кальниболоцький, Мороз на чолі Січі до кінця свого життя. Осип Гладкий, останній кошовий, для нас більш знайомий. Гладкий виявляє теж традиції запорозької верстви, як і попередні. Він уміє дати громаді той напрямок, який хоче. Він розумний дипломат з турецькою, а потім з російською владою. Він порівнюючи з оточенням письменна людина і розвиток дає йому великий авторитет в громаді, але ж він поважає право громади обмірковувати головні питання свого життя, навіть і під російською владою увесь свій час. Гладкий потроху «одворянився», але і тоді він почуває себе більш за кошового, ніж за російського урядовця.

Відносини кошових до турецької влади документами мало виявлені. Кошові підлягали не центральній владі, а владі сілістрійського та тульчинського паші, себто начальникам провінції. Турки менш втручались у внутрішню справу Запорожців, ніж централізований бюрократичний російський уряд, тому Січ на Дунаю більш мала змоги залишити надалі козацькі звичаї.

Біографія Гладкого, що написана його сином, не виявляє зміни наприкінці його отаманування. Після 1831 р., коли утворилось Азовське військо, кошовий на віки-вічні вмер для козаччини. Гладкий став «наказним» російського центрального уряду. Почувалось тоді ясно, що він не має змоги моральним впливом затримати втікачів до Туреччини, навіть до Кубані, коли сам Воронцов втручається в цю справу обмірковування з депутатами. Гладкий загубив моральний зв'язок з громадою [1]).

Рада. Нема документів, коли збіралась рада всіх Запорожців на

---

[1]) Хронологія кошових, „Науковий Збірник Істор. Секц. УАН за рік 1928", с. 137.

[2]) Його не порушує призначення наказних. Осип Гладкий призначає старого кошового Михайла Губу „наказним"; Губа виявляє себе повновладним отаманом. Теж в Січі наказних зустрічаємо як в сербському поході (1817 р.) так і в грецькім 1821 р. Інстигуція наказних іде паралельно виборчим посадам, але ж всі наказні одержали свої призначення од кошових, а кошові від громади, тому принцип влади громади йшов попереду.

[3]) Гладкого знали з кирило-методієвців Куліш та Кухаренко. Куліш надсилав йому в 1847 році свої книги через О. М. Бодянського (див. „Кіев. Стар.", 1896 р., жовтень), Кухаренко бачив його на Кубані. Поховано Гладкого в Олександровську (тепер Запоріжжя) проти острова Хортиці на Дніпрі. Останнього кошового поховано на руїні старого Запорожжя.

Дунаю. Тільки документи свідчать про такі випадки: 1) обрання 24 депутатів та обміркування справи про землю коло Керчі 1830 р.; 2) обрання походного отамана Чорноморченка 1830 р.; 3) рада на Дніпрі з приводу рекруччини Паламаренка в березні 1831 р.; 4) рада полка, коли виходив полк з Дунаю й обрав за депутата Котова при Дяченкові; 5) рада в Каїрах відносно землі на Азовському морі; 6) рада вже в Азовському війську, коли йшли заколоти серед козаків і утікали на Кубань та до Туреччини.

В Туреччині до 1828 р. рада всіх козаків збиралась в справах мобілізації [1]). Курені в Січі («укрепление») також збираються на раду в справах мобілізації. Курені неначе на курінній раді роблять розрахунок дежми з промисловців, рибалок та хліборобів. Рада війська поділяла озера, лимани та плавні між курені на промисловість.

Ось ті невеличкі відомості про раду, як орган управління. Щороку збирається рада в Січі обрати кошового, а в курені курінна рада курінних. Документи Задунайської Січі це обрання засвідчують на 1 жовтня—свято Покрова, коли скінчились в Степу випаси худоби та рибальства. Здається, що рада 1 жовтня перенесена з Дніпра, бо на Дунаю осінь пізніше. Надзвичайні ради для обрання отаманів примічаються тільки одного разу, коли застукнув Гладкий в січні 1827 р.

В раді, здається, мали великий вплив старі Запорожці. Про них свідчать еміґранти, що вони, старі, робили суд над утікачами і карали на смерть. Задунайська Січ не знала вже іншої інституції суда, коли чорноморський курінь залишив двох суддів. У Задунайській Січі це право суду або належало отаманові, або великі карні випадки розглядали старі Запорожці, себто верства ради походженням з Дніпровської Січі.

Рада виявляла волю громади, але ж вона не паралізувала ініціятиви кошового та курінних. Отамани користувались за звичаєм повною владою. Еміґранти підкреслюють, що влада кошового Мороза необмежена, але кошовий відповідає перед усією громадою, а не перед гуртками та окремими людьми. Політика згоди з турецькою владою вимагала обрати за кошового людину письменну, дипломатичну і впливову. Тому на чолі здебільшого стояли найвидатніші козаки, що були видні громаді. Рада, коли обрала отамана, то вже цілком ішла за ним. Скинутих отаманів ми не бачимо. Василь Головатий, здається, почував себе не певним з невеличкою купкою козаків турецької орієнтації і сам одмовився од уряду. Кошовий не почасту збирає раду. Коли б це було в звичаї, тоді б еміґранти розповідали про збори, а вони оповідають про владу отаманів більш, ніж громади.

Призначення старшини на поході ми бачимо більш з ініціятиви отаманів і на Дунаю і на Кубані (за часи Кошу 1792 — 1805 р.): громада обирала кошового і курінних, а на Кубані ще й суддів, а вся інша старшина, що буде на поході, а не в курені, призначається кошовим та курінними. Осип Гладкий продовжує цей звичай і тільки раз ми бачимо, як Кош на поході обрав походного отамана Чорноморченка за відсутністю самого Гладкого і коли Кошу, мабуть, не подобалося йти під керівництвом призначеного Земцова.

Вища «військова» старшина лишилася після 1775 р. на боці російського уряду і наслідком цієї, на погляд козаччини, зради Дунайський Кош не мав сих вищих старшин, не мав тієї колегії з них, що разом з кошовим звичайно урядувала Запоріжжям на Дніпрі і складала з себе «Кош», як державну установу минулого [2]). Гладкий каже: «полковники (начальники на війні) наряжались при сходе всех атаманов кошевым».

[1]) Ліпранді зазначає таку раду 1826 р.

[2]) Дивись мою статтю про „Дунайські бунти Запорожців 1771 — 1774 і початок Задунайського Коша", „Науковий Збірник Історичної Секції УАН за 1927 р."

Свідоцтва Січовиків за 1805 — 1828 р.р. кажуть, що сходка курінних отаманів була звичайним виконавчим органом. Той же характер мала управа Дунайської експедиції 1771—1774 р.р. [1]), себто такий уклад був звичайний на війні, в паланках і запорозьких відділах і раніш за часи Дніпровської Січі. Коли вища колеґія «військової старшини» (суддя, обозний, бунчуковий, військові товариші) була відсутня на Дунаю, значіння сходки курінних мусило піднестися вгору. Однак свідоцтва еміґрантів одноголосно кажуть, що авторитет влади кошового був великий і про часи Семена Мороза кажуть — навіть необмежений. Військовий писар і осавул грають непримітну ролю, рівняючи з Дніпровською Січчю. Причину можна шукати в тім, що письменність серед Запорожців на Дунаю примітно знизилася. Сам Гладкий находив одного письменного як слід помічника осавула Дяченка, який був вихованець Січі, син дяка Бартовський. Гладкий прохав лишити у нього дипломатичного урядовця Писаренка, якого 1828 р. до нього тимчасово приставили. Писаренко кинув Кош аж 1831 року, коли утворилося Азовське військо. Дніпровська Січ ніколи не мала недостачі в письменних писарях. Тому канцелярський бюрократизм в Дунайському Коші зовсім був відсутній.

Курінні отамани, наказні «полковники» та осавули під час війни, після звільнення задовільно зі свого уряду за скінченням строку, складали почесну верству «значкових товаришів».

Значковий товариш до смерти прозивається цим почесним іменем. З них звичайно бачимо різних депутатів, вони в суді, вони «наказними» на війні, вони найвпливовіша група запорозької суспільности на Дунаю.

Козаки в Січі ділилися на 38 куренів, як в Дніпровській Січі. Здається ще з Дунайської експедиції 1771—1774 р.р., де були частини всіх куренів (по 50 чоловіка з отаманом або постійним або походним) [2]), на Дунаю вони склалися зовсім натурально. Козаки землероби і рибалки, що жили не в Січі, а в селах і по рибних оселях Дунаю, платили до свого куріня «дежму» — за мусульманським правом десятину всього прибутку. Дежма це єдиний податок, що збірав Кош. Військова скарбниця не була багата, бо війна траплялася часто (1787—1794, 1805, 1806 — 1807, 1810, 1811, 1821 — 1828) і не дозволяла Запорожцям використовувати промислові багатства Дунаю всіма силами, як слід. Турецький уряд, окрім утримання військового контінґенту по 6 левів на місяць на людину і по 3 літри в день провіянту, нічого не давав, хоч справді нічого і сам не брав з Запорожців.

Судові інстанції збігалися з адміністраційними. Лупулеску називає— курінь, кош і загальна рада [3]). Свідоцтва еміґрантів 1821 — 1825 р.р. називали тільки кош [4]). Судову колеґію складали «діди» із верстви значкових товаришів. Такий суд був безапеляційний — за часи кошового Мороза. Кошовий суд покарав на горло 8 Запорожців за намір утікати на російський бік. Курінний суд, здається, судив тільки дрібні судові справи. Про присуди Ради свідоцтва еміґрантів не згадують, а навпаки говорять, що самі тяжкі злочинства судять «діди», а звичайні—кошовий безпосередньо і теж безапеляційно. Сімейні судились в тих же інстанціях. Петро Савченко каже 1824 року: «турецький уряд не має ніякого відношення не тільки до Запорожців, але й до їх сімей і осель, де живуть Запорожців» [5]). Лупулеску каже: «Райя (на селі) підлягала кошу, як установі між райєю і турецьким урядом» [6]).

«Діди» були охоронниками традиції Січі.

Серед еміґрації 1821 р. вийшли, наприклад, зза Дунаю «Турецкой Сечи казаки» з отаманом Новицьким:

---

[1]) Там само. [2]) „Наук. Збірник за 1927 р“., „Дун. бунти 1771—1774 рр.“. [3]) „Киев. Стар.“, 1889 р., кн. III. [4]) Арх. новор. ґен.-ґуб., 1824 р., спр. № 138. [5]) Там само. [6]) „Киев. Стар.“, 1889 р., март.

Мойсей Конченко—100 літ, жінка його Мотрона 80 і сім'я 6 чоловіка та 2 сім'ї синів, всього Конченків лічилося 15 чоловіка.

Ігнат Приходченко теж мав 100 літ, сім'я його сина Федора 6 чоловіка.

Антін Бондаренко 70 літ, жінка Марія 45 літ і 2 сини.

Іван Волохонський 70 літ, жінка Варвара 45 літ, син Гаврило з жінкою і 4 дітей.

Ось такі старі дніпровські Запорожці пережили за Дунаєм всю історію Задунайського Коша і перенесли через півстоліття леґенди минулого [1]).

1824 року зза Дунаю еміґрував старий Запорожець Петро Савченко. Він розповідає: народився в м. Торговиця (Молдавія) від батька, колишнього Запорожця, 1764 року (сина запорозького козака). Весь час, 60 років прожив на Дунаї, бачив своїми очима всіх кошових Задунайської Січі, пережив тут всю її історію запорозького козака і на прикінці віку повернувся з-за Дунаю. Його оповідання свідчить, що всі події за Дунаєм, вся внутрішня еволюція Січі пережита ним безпосередньо. Він каже: «минулого 1823 року буджацькі козаки із Басарабії таємно надсилали в куріні листи і закликали Запорожців у Басарабію, обіцяли землю і вільне життя». Савченко виїхав на заклик [2]).

Запорозька державність явно ошинилася в розкладі. Вона вмирала під впливом ізоляції запорозької громади від українського народу. Це була головна причина розкладу.

Процес ішов чверть століття; ніяка сила не змогла б вже спасти Кош від фатального кінця пережитої форми державности.

Курінний отаман куріня Пашковського, Давид Новицький, та курінний отаман куріня Поповичевського, Пилип Добровольський, вивели з-за Дунаю разом 670 чол. Добровольський перелічує свої послуги Воронцову: «я народився в Отоманській Порті, мав щастя користуватися, переважно між іншими, милістю кошового (Кальниболоцького), був депутатом від Запорожців до Міхельсона», коли складалася угода 1807 р. і частина Запорожців (лівобічна) перейшла на бік російської армії, 1812 р. коли міста за Прутом, в тім числі Браїлов, де жив Добровольський, лишились знову за Туреччиною, «повернувся до Січі, а 1817 року знову перейшов з козаками в Ізмаїл, де збудував хату, засадив виноградний садок і одружився» [3]).

Земля, виноградний садок, сім'я перетягли старих носителів запорозької традиції. Не можна дивитися на запорозьку громаду поглядом А. О. Скальковського — ніби Запорожжя є лицарський орден на зразок Тевтонського, Тамплієрів, Мальтійського, які спиралися на середньовічну клясу лицарства і ідею релігійної боротьби. Запорозька громада була своєю природою цілком демократична і спиралася на українську народність. Звичайно 1805 — 1828 р.р. російські урядовці в карантинах і портах на кордоні записували в своїх актах: «прибыли малороссийской породы люди (имя рек) и объявили себя турецкими Запорожцами».

Ця ознака йде на протязі століть, хоч до громади приймали й людей всякої національности, але вони безупинно українізувалися в великій масі Українців. Стан козаків не можна теж вважати за лицарське «сословие», як визнає Скальковський [4]). Старий вираз українських літописів «козацький народ» справді відповідав розумінню народа, що в козаччині виразно виявилась українська державність. Запорозька громада з її демократичною організацією влади грала ролю цитаделі цієї

---

[1]) Архів „Попечительного Комитета Иностранных Колонистов", Бессарабская Контора 1821: „О Задунайских переселенцах".

[2]) Арх. новор. ґен.-ґуб., 1924 р., спр. 138.

[3]) Арх. новор. і басар. ґен.-ґуб., басарабск. обл., 1817, спр. 17.

[4]) Скальковський, „История Новой Сечи" (изд. 1885), ч. 1, сс. 74 — 97.

державности. Нарід одстоював цю державність за часи Хмельниччини і Руїни в маштабі всієї етнографічної широчини України, 1708—1709 р.р. в маштабі Гетьманщини і Запорожжя, 1710 — 1711 р. на Дунаю, коли за Мазепою козаччина посунулась сюди після Полтавської битви, 1712 — 1734 р.р. під кримською зверхністю Запорожжя, 1734—1775 р.р. в Новій Січі, 1775 — 1828 р.р. на Дунаї в Задунайському коші. Лицарських і релігійних ознак тут не помічається, а навпаки національні і демократичні.

Депутати. Депутати стрівались в звичаях і побуті Дніпровської Січі. Ця інституція скрізь іде і через історію козаччини і після руїни Січі 1775 р. до кінця Задунайської. Депутати 1807 р. Согутчевський, Циганко, Чорнобай аж до 1828 р. клопотались про права Буджацького війська. Депутат Савелій Чернявський користується своїм депутатством для аґітації в Січі за еміґрацію до Росії.

Напередодні війни 1828 р. почесний старий козак Буджацького війська Осип Губа був заарештований за те, що не порадив своїм товаришам іти правити шляхи для проїзду Миколи I через Басарабію до армії. Колишні козаки обрали депутата значкового товариша Тарновського, залишили його з Губою, а двох ще депутатів надіслали до Воронцова вимагати звільнити Губу. Воронцов згодився, бо козаки були потрібні уряду під час війни.

Теж депутат Котов був залишений при арештованім Дяченкові. Нам відомі депутати для огляду землі під поселення Запорожців.

Серед депутатів бачимо людей більш письменних. Чернявський і Чорнобай були добре письменні, Согутчевський і Циганко не зовсім письменні. Прохання депутатів до російської влади звичайно добре й складно написані. Депутати за звичаєм повноважні. Виборче право яскраво виявилось в цій інституції. Навіть російський уряд визнавав цю інституцію і ставився до неї, як до законної форми зносин громади з владою.

Сім'я. Син запорозького козака в Степу і на Дунаю здебільшого не вчився грамоти. Деякі заможніші сім'ї учили дітей у дяка. Дяк, як вчитель, в запорозькому побуті кінця XVIII та початку XIX в. грає ту ж ролю керівника освіти, яку він мав і на Україні взагалі в XVII—XVIII ст. Так, чорноморський козак, син дніпровського Запорожця Яблуновський 1799 р. на судовій розправі каже: «Родився Елизаветградського повіту в селі Куцовці. Грамоті вчився читати, писати, а рівно й співати у дяка Романа Рошевича, 16-ти років, 1790 р., науки й родину залишив, пійшов до Чорноморського війська і став козаком куреня Щербиновського» [1]).

Батько осавула Дяченка Башталовський прийшов на Дунай в Січ таким же чином і став там дяком. Він добре учителював там, бо його син Дяченко був добре письменний, а він навчився тільки від батька. Еміґранти з Задунайської Січі здебільшого не письменні. Таран свідчить, що коли він став дорослий, він з Райї (села) йде на службу в Січ і там він перебуває, поки сам не одружився і став сімейний.

Сім'я дніпровського козака Ґудзя має стару матір та двох синів. Ґудзі записалися за Чорноморським військом Щербиновського куреня. В 1831 р. Анна Ґудзиха ділить господу між синами. Вона має 87 років, себто сім'я існує з Дніпровської Січі. До 1831 р. обидва сини в козаках і на хуторі бувають нечасто. Вся господа лежить на руках старої Ґудзихи та жінки одного сина Одарки. Курінний отаман та два курінних судді свідчать, що треба вже поділити господу між синами і звільнити їх з черги службової [2]).

Буджацького війська Прокофій Горбар поділився з батьком, коли пішов 1828 р. до війська. Він каже: була між трьома братами згода; коли

---

[1]) Архів новорос. консистор. Чорноморського повіту, справа 1799, за донесенням Порохні про Савича на Яблуновського.

[2]) Арх. новор. та басар. ґен.-ґуб., 1831 р., спр. ч. 4, арк. 84 — 119.

молодший Антін матиме 20 років, він змінить мене, а я повернуся. Жінка Прокофія скаржилася до війська, і Прокофія було повернуто до сім'ї на господу, а Антона прийнято на чергову службу [1]).

Теж є такий документ. Сім'я старого дніпровського запорожця Білого живе в селі Мироновці на Херсонщині. Обидва сини з 1815 р. відсутні і не поділені [2]). Дунайське військо (колишні буджацькі Запорожці) звільняє з черги для розподілу після смерти старого батька.

Серед Запорожців, що вийшли з-за Дунаю, багато сімей старих дніпровських Запорожців. Назовемо сім'ї Осипа Губи, Аркушенка, при переписі села Роздракуль 1821 р. зазначені були «Турецкой Сечи козаки».

Мойсей Конченко 100 літ, жінка його Марина 80 літ, сім'я 6 чоловік і 2 сім'ї його синів (всього Конченків лічилося 15 чоловіка). Сім'я Ігната Приходченка — йому 100 літ, має сина Федора і 6 внуків.

Антін Бондаренко 70 літ, жінка його Марія 45 літ і два сини.

Іван Волохонський 70 літ, жінка Варвара 45 літ, син Гаврило й у нього 4 дітей [3]). Ясно, що сімейна традиція не була зайвою ні Дніпровському, ні Дунайському Запорожжю, а тільки звичайно Запорожець одружується не дуже молодий, побурлакувавши, поживши в Січі в курені.

Коли козак і не в Січі, не на черзі військової служби, він щороку промисловцем на рибальстві, на Степу. Тому в хаті, на господі жінка має велике значіння. В запорозькій сім'ї жінка має за звичайним правом ділити з чоловіком всі обов'язки в господі, вона може і більш чоловіка відповідати за господу. Козак був промисловець, його жінка сиділа на оселі. Мати в сім'ї грає керівну ролю. Щороку козак кидає сім'ю для чергової служби або для промисловости. Жінка повинна бути самостійною на господі. Ґудзиха — типове явище в житті козаччини того часу. Тому часто в документах жінка стрівається, як юридичний представник сім'ї за відсутністю свого чоловіка. Тому й стан жінки «запорожської» козачки здебільшого не легкий, але ж не пригнічений. На поганий стан господи за відсутністю козака звертають увагу багато документів (слідство про Дяченка, прохання Горбоконя, листування кошового Чорноморців Бурсака), а на пригнічений стан жінки нема ніяких вказівок.

Запорозька сім'я — сім'я промисловця, де всі члени мають свої обов'язки і права.

Запорожжя в поняттях українського народу було наявною ознакою його державности. Всі повстання за польських часів пройшли під прапором війська Запорозького. Зборовський договір 1649 р. перший акт української держави, який поставив Україну на стан васальної держави, на зразок Молдавії того часу, підписано од імени «Войска Запорожского». Умови з Москвою 1654 р. провадились від імени «Войска Запорожского». Московський собор 1653 р. згадує своєю постановою тільки Військо Запорозьке: «О гетмане Богдане Хмельницком и о всем Войске Запорожском бояре и думные люди приговорили» [4]). Статті 1654 р. не мають іншої назви цієї нової державної одиниці, як «Войско Запорожское», географічні межі якої приймаються в розумінню етнографічної України, а права гетьмана—права «Мультанського» господаря (Молдавії) [5]). Останній гетьман «Войска Запорожскаго» Іван Мазепа в акті угоди зі Шведами не зміняв цього права, а тільки поширював його географично (на Волинь) і в розумінню правоможности (мало не самостійна держава) [6]).

[1]) Там само, 1828 р., спр. ч. 9, арк. 708. [2]) Там само, 1831 р., спр. ч. 4, арк. 53.

[3]) Архів кольоністів (одес. краєв. істор. арх.) басараб. контори 1821 р., справа про кольоністів в задун. Запорожців.

[4]) Собрание государственных грамот и документов, т. III, № 157.

[5]) Карпов. Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россией, „Журн. М-ва Нар. Прос.," 1871 г. [6]) Шведський історик Карльсон так свідчить з джерел архівних в розвідці „Carl XII, 1707 — 1709", Stokholm, 1886 г.

Повстання Запорожжя 1709 р. стоїть під знаком захисту цієї державности. Коли Запорозький Кош 1710 — 1711 р. іде за Дністро і на Дунай з Мазепою, він захищає цю державність, як і за кримської доби 1712 — 1734 р.р. За добу «Нової Січі» 1734 — 1775 р.р. велика кількість козаків щороку по весні мандрує з Гетьманщини, Слобожанщини, Новоросійської губернії і Польщі до Січі з паспортами Коша, восени повертається на зимівлю додому, а на війну по весні йдуть до Коша [1]). Як збирались до Коша по весні 1709 р., так було і 1769, 1773, 1774 р. — це була звичайна форма участи українського народу в обов'язках підтримувати свою державність. Одстоювати її потекли колишні Запорожці і утікачі з України 1776 — 1828 р.р. на Дунай. Там вони гадали знайти віковічні права і звичайну форму своєго ідеалу державности.

Століттями заховалася в уяві народа ідея Запорозької Державности. «Козацький народ» Рігельмана — назва зрозуміла. Український нарід склався із двох етнологічних елементів — слов'янського та тюркського. Слов'янський родовий побут з родовим вічем або (купою) підпав під прес норманської державности, князя з дружиною, як звичаєвої форми февдальної тогочасної Европи. А зі Степу насувались форми тюркського походження. Коли літопис зазначає Косогів XI в. та єдиноборство Мстислава з Редедею, то може бути, що літописець записував яку-небудь биліну чи думу з давньої епохи боротьби цих двох етнічних елементів, які склали згодом українську культуру. Тюрки принесли на зміну родового побуту масовий (тільки і відповідний степовому життю). Слово Кош безумовно тюркського походження і згадки Д. І. Яворницького, що тюркський «киш» [2]) (відсіля «кишлак»—зимова оселя, коло якої концентрується округа степових мандрівників) був занесений на наш Степ цим етнічним елементом народа [3]).

Те ж тюрське слово хош (ун) і тепер має значення державної організації в Монголії [4]). І не тільки «киш» або «хош(ун)» занесено, а рівно ідею громадської влади: ні рода, ні князя, а всієї громади (тюркської орди). І нарід тримає цю ідею на протязі століття за часи польські, російські, турецькі, кримські і на Дунаю. Утворення державного устрою в Британії Англосаксами V віку, Франками в Галії V віку, Готами в Італії і Еспанії V віку, пережило ту ж саму форму конґломерату, згодом амальгами прийшлої військової дружини (орди) з британським, гальським, латинським, і іберійським етнічними осередками, як на Україні тюркська хвиля з'єдналася зі слов'янським осередком і принесла з собою ідею державности з степовою ознакою іншою, ніж слов'янський рід і норманський князь з февдальною дружиною. Цю державність і розуміє нарід в формах одноклясової держави. Кош виявляв центр військової орди, що вже асимілювалася серед слов'янського населення. Що православна шляхта в більшості за часи литовсько-польські зрадила свій нарід, а козацька старшина XVIII століття поробилась поміщиками і кінець кінцем вища «військова старшина» після 1775 р. також зрадила козацьку ідею — все це цілком зрозуміло: норманська февдальна система не зразу кинула своє місце, свою попередню позицію, нарід в масі тримався за козаччину. Задунайський Кош останнє змагання одстоювати одноклясову форму державности з ідеєю віковічного права громади.

За часи Коша в Криму 1712 — 1734 р.р. російський уряд зрозумів, де нерв життя запорозької громади і заборонив під загрозою смертної кари переступати кримський кордон з боку Гетьманщини і Слобожан-

---

[1]) Арх. Запор. Січі 1769 — 1774 р., справа № 237 про паспорти Запорожців з Коша.
[2]) Д. Эварницкий, История Запорожских козаков, 2-е изд., 1900, т. I, с. 110.
[3]) Відсіля краще б і писати „киш“, а не „кош“ і не „кіш“.
[4]) Эйрис, Путешествие по Азии, Москва, 1840 г., т. III.

щини. 1791 — 1828 р.р. він тримається пильної охорони кордону. Задунайський Кош, як і попередні, не в силах існувати без національної бази, як яскраво виказала історія банатських Запорожців. Задунайці тримали позицію до того часу, як остаточно припинився поток людської хвилі з України.

Органом державного центру в такім розумінні походження самого державного права козаччини і мала змогу бути тільки рада. Ця інституція і вмерла разом з козаччиною.

Задунайська Січ на протязі півстоліття виявляла змагання тримати свій побут, який на Вкраїні давно вже загинув в умовах нових економічних і політичних обставин життя.

Бібліографія історії Задунайських Запорожців.

1. Ф. Кондратович (Ф. К. Волков), Задунайская Сечь, „Киевская Старина", 1883 г. кн. I, сс. 27 — 60; II, сс. 269 — 300; IV, сс. 728 — 779. 2. Лупулеску (Волков), Русские колонии в Добрудже, „Киев. Стар.", 1889 г., кн. I и II. 3. А. Скальковский, История Новой Сечи или последняго Коша Запорожского, изд. 3-е, часть III, глава VII, сс. 197 — 238. Одесса, 1886. 4. П. Короленко, Азовцы, „Киевская Старина", 1891 г., кн. VII, сс. 53 — 74; VIII, сс. 171 — 194. 5. В. А(нтонович), Поселения Запорожцев в Банате, „Киев. Стар.", 1882 г., кн. VI, сс. 549 — 552. 6. Д-р. Г. Стрипський, Нові звістки про запорозьку оселю на Угорщині, „Записки Науков. Товариства імени Шевченка у Львові", т. 76. 5. М. Грушевський, Записки Гендльовика про банатських Запорожців, „Записки Наук. Т-ва імени Шевченка у Львові", т. 101. 6. Händlowick, Ausführliche und wahrhafte Schilderung der Saporoger Kosaken von Fähndrich von Händlowick, der sich geraume Zeit um die Gegend der Wohnungen dieser Leute aufgehalten hat. Pappenheim in Francau, 1789. 7. Karl Freiher von Czoerning. Etnographie der Österreichen Monarchie, Wien, 1857. 8. М. Левченко, Потомки Запорожцев на острове Лети, „Киев. Стар.", 1882 г., кн. V, сс. 344 — 345. 9. О. М. Гладкий, Кошевой атаман Запорожской Сечи 1789 — 1866 (Біографія, що написав син Василь), „Рус. Стар.", 1881 г., кн. II, сс. 381 — 392. 10. Письмо Кошевого Осипа Гладкого к А. А. Скальковскому, „Кіев. Стар.", 1883, кн. IV, сс. 902 — 903. 11. Д. Яворницький, Кошовий отаман Осип Михайлович Гладкий, „Ювілейний збірник на пошану академика М. С. Грушевського", УАН № 76, сс. 295 — 305, Київ. 1928 р. 12. А. Савич, Народные рассказы об Осипе Мих. Гладком, „Киев. Стар.", 1889, кн. II. сс. 485 — 487. 13. Р. Ба—ский, Песня Запорожцев о выселении в Турцию по уничтожении Сечи, „Киев. Стар.", 1882, кн. VI, сс. 554 — 555. 14. П. И. Зуйченко, Песня на исход Запорожцев на Дунай, „Киев. Стар.", 1885, кн. VI, сс. 363 — 364. 15. Українські народні думи У. А. Н., т. I, К. 1927, сс. XCII (бібліографія пісні). 16. Степовий, Із історії Задунайської Січи, „Україна", 1914 р. 17. Ів. Застирець, „Мазепинці в Туреччині" (з паперів Садик-паші), „Україна", 1914 р., кн. II, сс. 67 — 72. 18. Записки Мих. Чайковского (Садик-паші). „Киев. Стар.", 1891 — 1892, „Рус. Стар.", 1895 — 1896. 19. Записки Ланжерона (витяг з Mémoires, що переховуються в Парижі), „Рус. Стар.", 1907 р., кн. V, VI, VII, VIII, XI. 20. Записки Павла Ал. Тучкова, „Рус. Стар." 1881, кн. IX. 21. Н. Епанчин, Очерк похода 1829 г., т. I, „Военный Сборник", 1903 р. і окремо 1904 — 1905. 22. Некоторые сведения о правом береге Дуная, собранные в 1826 г., Петербург, 1827, типогр. главного штаба (з розвідок Івана Ліпранді). 23. П. А. Иванов, К истории Запорожских козаков после уничтожения Сечи, „Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей", т. XXV, Одесса, 1904. 24. Н. Ф. Дубровин, Сборник военно-исторических материалов, выпуск VI, Петербург, 1893. 25. А. П. К., Русские в Южной Бессарабии, „Русск. Архив", 1902, кн. V, сс. 150 — 160. 26. Moltkes, Werk über den russische-türkischen Feldzug, 1828 — 1829 Berlin, 1877. 27. О. Рябінін-Скляревський, Запорозькі бунти Дунайців 1771 — 1774 рр. і початок Задунайського Коша, „Науковий Збірник Істор. Секції У. А. Н. за рік 1927", сс. 65 — 83. 28. О. Рябінін-Скляревський, Задунайська Січ в народніх переказах і письменстві, „Науковий Збірник Істор. Секц. У. А. Н. за рік 1928", сс. 107 — 138. 29. О. Рябінін-Скляревський, Задунайська Січ в документах. 30. Рябінін-Скляревський, Кінець Задунайської Січи. 31. О. Рябінін-Скляревський, Запорозька козаччина й І. П. Котляревський, „Україна", 1926 р., кн. 2 — 3, сс. 159 — 163. 32. О. Рябінін-Скляревський, До століття кінця Задунайської Січі, „Вісник Одеської Комісії Краєзнавства", 1929 р., кн. 4.

Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початку XX ст.

Куліш і Ґрабовський.

Куліш, серед великої кількости знайомих, як бачимо з матеріялів, що їх він залишив після себе, як ось листів щоденника, записів мемуарного характеру, навіть поезій та критики, мав певну невелику кількість людей, що вони якийсь час, а іноді й все життя, впливали на нього, навіть більше—їхні найхарактерніші риси ніби ставали одною з рис Кулішевого «я». Як знаємо, такими людьми, що впливали в різні періоди на Куліша-поета, були Шевченко, почасти Пушкін. На Куліша-естета впливав Плєтньов, також і старий Аксаков. На Куліша-історика один час впливав Максимович. Чимало є людей, що в них свідомо чи несвідомо перейняв Куліш принципи та погляди. Висвітлення цих людей, спостереження взаємин між ними і Кулішем, чимало може з'ясувати в особі поета, в його історичних, критичних та поетичних міркуваннях. До таких людей, що з ними Куліш був органічно своїми деякими поглядами зв'язаний, а також і особисто знайомий, можна за самим Кулішем та за його біографами та критиками: Дашкевичем, Шенроком, Маковеєм та іншими, залічити й Михайла Ґрабовського.

М. Ґрабовський, яко письменник-романіст, естет, історик, ідеолог певної літературно-громадської течії, яко проста й щира людина, з якою був Куліш добре знайомий, міг мати справді вплив на мислення Кулішеве. Так, у всіх своїх записах, або листах, де тільки змога була, Куліш при нагоді розповідає про Ґрабовського. В своїх листах до Бодянського, Юзефовича, Волконського, Крашевського, Куліш не раз згадує польського письменника. Із побіжної згадки: «Знаете-ли Вы Грабовского», вибігають 3—4 сторінки, присвячені польському романістові, як наприклад, у листі до Юзефовича 1853 р. В щоденнику, ще тоді, як Куліш згадує «благоразумных людей», він згадує і Михайла Ґрабовського. Майже половину рукопису «Около полустолетия назад» заповнено історією знайомства з Ґрабовським та докладною характеристикою останнього. Так у «Жизни Куліша» (Правда, 1868 р.), чимало уваги присвячено польському письменнику й наведено листа Ґрабовського до Куліша на 3 сторінках, якими автор «Жизни Куліша» дуже пишається. Навіть і в критиці Куліша є його численні посилання на «українського Вальтер-Скотта» (так Куліш звав Ґрабовського) [2]). Нічого й говорить, що коли Куліш згадує про польську літературу, то поруч з Міцкевичем, докладніше згадує і про Ґрабовського. Так стаття про Поляків в «Народі» за 1892 р. має численні рядки, де фігурує постать Ґрабовського, переклад Кулішів повісти Ґрабовського «Замок в степах» й передмова до перекладу знов таки Кулішева. Є спільна робота письменників над універсалом гетьмана Остряниці, де кожен висловлює свої думки окремо, але ж у результаті розмов між собою про цей універсал. Переклад Ґрабовського на польську мову уривків з «України» та з «Михайла Чернишенка», посилання Куліша на Ґрабовського як на великого майстра історичного укра-

[1]) „Киевская Старина", 1897 р. [2]) Не тільки Куліш так звав Ґрабовського. Порівнювали його з Вальтер-Скоттом і польські критики: Креховицький, Квідль та інш.

їнського роману,—все це не дає права обминути в критико-біографічних роботах, що присвячені Кулішеві, постать Ґрабовського. Хоч чимало дослідників та критиків згадують про польського історика та романіста, зв'язуючи його ім'я з особою Куліша, але ж в дослідженнях, як наприклад, в Шенрока, Маковея, де вся аналіза стосунків зводиться до пересказування з рукописів Кулішевих про його знайомство з Ґрабовським, без усяких висновків з цього матеріялу, позбавлена проблеми щодо можливости впливу. Лише Дашкевич в «Отзыве» ніби то натякає на можливість впливу Ґрабовського на Куліша в польсько-українському питанні, але ж не доводить цієї думки.

Завдання цієї роботи таке: дослідити відносини між письменниками, висвітлити постать Ґрабовського, мало освітлену ще в українській літературі, порівняти погляди обох письменників на українську історію та письменство й звідси вже поставити проблеми, при яких можна б було дослідити питання впливу. Для того, щоб говорити про взаємини цих двох представників різних літератур та проблеми впливу, знаючи досить уже висвітлену в нас постать Куліша, поперше, на нашу гадку, треба поставити питання: що собою являв Михайло Ґрабовський під час свого знайомства з Кулішем, що воно тривало 20 літ. «Я познакомился с Грабовским в расцвете сил и литературной деятельности», пише Куліш, коли згадує про це знайомство, багато років пізніше в рукопису «Около полустолетия назад». І справді, постать Ґрабовського в 40 р. була найяскравішою постаттю літератури польської і чи не самою яскравою української школи цієї літератури.

Як відомо (див. статті: Козловського, «Голос минувшего», 1913 р., Євшана, «Л. Н. В.», 1912 р., «Отзыв на книгу Петрова» Дашкевича та інш.) українська школа в польській поезії виникла найбільше з таких двох причин: через загальний розвиток романтизму, піднесення народнього фольклору і героїчного минулого країни, а разом з цими загальними елементами романтизму, й піднесення української поезії, українського колориту, сюжети з польсько-українського минулого. Але друга причина зростання української тематики й колориту в польській поезії повстала з специфічних обставин і виховання кількох сильних, яскравих талантів у польській літературі. Так Залєський, Ґощинський, Мальчевський, найсильніші представники української школи в польській поезії, жили й виховувались на Україні, знали добре український фольклор і любили українську природу, що вона для них, власне, і була батьківщиною. В таких умовах перебував і Михайло Ґрабовський.

Народився він р. 1804 [1]) на Волині. Дитячі роки провів на селі Олександрівці коло Чигирина, де чув українську мову, українську пісню. Віддали Ґрабовського до гуманської гімназії, де він учився разом із Залєським і Ґощинським. Як оповідає Ґощинський, Ґрабовського товариство дуже любило й цінило. Він знав чимало пісень українських, любив вірші слухати й читати. «Гарне дитя було як дівчина, невинне, рум'яне, а таке замкнене в собі, поважне, аристократичне» [2]). Постійні дебати в гімназії про романтизм і класицизм, захоплення літературою взагалі й літературою романтичною особливо, симпатії до українського фольклору, призвели молодих польських поетів до утворення літературного тріо—гуртка, що мав назву Sa-Go-Gra (Залєський, Ґощинський, Ґрабовський), а в істориків літератури пізніше став зватись гуманською школою. Гімназії, через непорозуміння з дирекцією, Ґрабовський не докінчив, переїхав на деякий час до Одеси, а 1820 р. уже був у Варшаві, де знову здибався з Залєським і Ґощинським.

---

[1]) За Крехавицьким та Кичвелі, за Тад. Ґрабовським не 1804, а 1805 р.

[2]) Спогади Ґощинського цитовані за статтею Квідля в „Sto lat mysli polskej", т. VII.

Ґрабовський в цю зустріч з польськими романтиками вже різко не погоджувався з ними і одійшов у «правий» бік од революційних романтиків. В своїх спогадах за Ґрабовського 20—25 р. Ґощинський згадує, що «це був панич-французик, з усіма хибами французика». Вже р. 1830 Ґрабовський мав за провідну ідею не ідею польської революції, а ідею слов'янофільську, ідею всеслов'янської одности. «Всі Поляки мусять іти за слов'янськими народами, а найближчі їх сусіди історичні це—Росіяни й Малороси» [1]). Дальші роки життя Ґрабовського, майже ввесь час на Україні, заповнені впертою літературною, критичною та історичною роботою. Твердий своїх думок за всеслов'янську одність, Ґрабовський спробував видавати панславістичну газету «Слав'янин» у Києві, але ж велася вперта боротьба проти Ґрабовського і Поляками і Росіянами. В 40 роках Міцкевичем велася навіть компромітація Ґрабовського: «Они (Поляки) применяли все меры, чтоб унизить авторитет Грабовского перед польской молодежью, целый ряд уничтожающих статей в польских газетах и журналах посыпался на голову Грабовского» [2]). З цього часу Ґрабовський остаточно відмежувався від Поляків і зарився на своєму хуторі Олександрівка, де поглибився лише в літературну та критичну роботу. Україно-Поляк з свого виховання, пан-славіст з свого переконання, Ґрабовський звичайно й твори свої лише з минулого польсько-українських часів. Як романтик і великий цінитель Вальтер-Скотта, Ґрабовський під псевдонімом Тарча написав цілу низку історичних романів з минулого України «кольоритних, льокальних, історично-археологічного характеру» [3]). Більшість розвідок літературно-критичних також присвячено українській поезії. Єдина збірка поезії Ґрабовського має назву «Українські мелодії». Ідея панславізму та культуртрегерства не кидала Ґрабовського до кінця й за два місяці перед смертю йому вдалося посісти політичного поста й офіційно одстоювати ідею культурництва та всеслов'янської одности.

Коли Ґрабовський займався виключно літературою, в своєму маєтку, то другий захисник єднання з Росією, маркіз Вельєпольський одержав портфеля й 1862 р. запросив до себе в помічники Ґрабовського, щоб той був за директора комісії народньої освіти. Особа Вельєпольського є дуже інтересною особою в історії культурної Польщі. Він займав місце культурника-невдачника, яке часто буває в національно-підлеглій країні. Через суд за бібліотеку, де найбагатша бібліотека Свідзінського (польського археолога та бібліомана) дісталася спадкоємцям, які попродали її частинами, замість приєднання до краковської бібліотеки, Вельєпольський зразу ж у 1846 р. розійшовся з польською аристократією. Коли були випади проти Поляків з боку австрійського уряду, Вельєпольський рішуче вимагав єднання з Росією і подав смілого проєкта Миколі I, де вимагав льокалізації деяких польських органів. Вельєпольському пощастило на деякий час досягти цього. Чимало культурних установ організував Вельєпольський. Його стараннням відкрився і варшавський університет. 1862 р. він одержав портфеля, але ж і тут не зміг погодитись ні з однією партією. Намагаючись відтягти польську молодь від повстання і охоронити культурні зачатки Польщі, чого він добивався льокалізацією їх від австрійського уряду, Вельєпольський настроїв проти себе революційну польську молодь. Так само і всеслов'янська ідея одности одвертала од нього другу, реакційну половину суспільства. 1863 р. повстання вибухло й Вельєпольський, звичайно, не міг бути далі міністром. Як згадує в мемуарах його сучасник граф Сапега, Пальмерстон колись сказав про Вельєпольського: «Очень умный и просвещен-

[1]) Стаття Ґрабовського в „Літературній Варшаві", 1830 р.
[2]) Арабажин, стаття про Ґрабовського в словн. Брокгауза і Ефрона.
[3]) Kurdl, „Sto lat mysli polskej", т. VII.

ный человек, но он так честен и так любит свою родину, что дипломата из него никогда не будет, а жить в мире с какой бы ни было партией, он тоже не сможет. Партия не допускает абсолютной честности» (Мемуари Сапеги).

Таким чином приятелювання та співробітництво з Вельєпольським, що стояв, як культурник, осторонь од польських партій, не було безпечним з боку репутації перед польським суспільством. Не кожний Поляк зважився б накласти на себе пляму, приклавши руку до роботи Вельєпольського [1]).

Як знаємо, 1862 року на це зважився Ґрабовський, який, правда, вмер через два місяці, але ж до останнього дня був вірний свойому принципу слов'янської одности. Відповідно до своїх політичних поглядів писав Ґрабовський романи-епопеї з життя саме польсько-української одности.

«Станиця Гуляй-польська», «Коліївщина і степи», «Оповідання Курінного» та інш. романи Ґрабовського щільно пов'язані з українською історією. Панславізм Ґрабовського виявився і в ставленні до слов'янської, зокрема російської, преси. Так, кільки разів Ґрабовський намагався зв'язатись з російськими журналами, але ж через різні причини йому це не вдавалося. Один час, правда, друкувався Ґрабовський в «Московитянине» (1842 р. «Коліївщина і степи»), намагався підтримувати зв'язок із «Современником». Так у листі до Плетньова, 1845 р., Куліш згадує про роман Ґрабовського, що його половину в Кулішевому перекладі Ґрабовський гадав умістити в «Современнике». У листі до того ж таки Плетньова, з 20 серпня 1845 р., Куліш наводить уривок з листа Ґрабовського, де польський письменник шкодує і навіть упадає в розпач, що не може брати ніякої участи в роботі «Современника» через брак книжок у своєму маєтку, також і по київських крамницях. «Для выполнения ваших пунктов, кроме моей деревенской литературы, недостает мне самых материалов, Лермонтова я едва в руках держал, а Жуковского читал в издании, вышедшем 20 лет назад» (лист 20 серпня 45 р.) [2]).

Але ж не зважаючи на свої не зовсім блискучі умови роботи, Ґрабовський написав кілька літературно-критичних розвідок, які мають чимале значення в історії романтизму Польщі та України. 30-40 рр. доба найбільшого романтизму в польській поезії. Широка хвиля західньо-европейського романтизму, звичайно, мала вплив на український романтичний напрямок в літературі, але ж специфічні умови українського романтизму надали йому своєрідного характеру. Так, ґрунту для розвитку українського Чайльд-Гарольда, або складним шуканням в дусі німецьких романтиків на Україні розвинутись не було підстав, не було аристократів, що шукали екзотики й відірвались од свого краю через панування буржуазії, не могло бути й літературних типів Рене або Чайльд-Гарольда. Зате момент народньої поезії, момент етнографізму та історичного минулого в літературі, як це відомо, мали найбільший розвиток саме на Україні. Критичні вимоги того часу, ідеологія романтизму польсько-українського, найбільше зведені в систему Кулішем та Ґрабовським. Найпершим і найбільшим ідеологом романтизму слов'янського, мабуть, і є Ґрабовський. Зі всіх слов'янських літератур романтизм найглибше позначився в польській та українській.

Представники російського романтизму зрештою одходили чи то до сентименталізму, як наприклад Жуковський (Див. Веселовський, «Поэт чувства и сердечного воображения»), або ж до реалізму, принаймні почасти: Гоголь, Пушкін, та інші.

Таким чином польський романтизм, що розпочався трохи раніше за

[1]) Писання критичних статтів за пропозицією Плетньова через Куліша.

[2]) Листи Куліша до Плетньова використала дякуючи О. К. Дорошкевичу з його копій, списаних О. К. в Пушкінськім домі *(О. Ю.)*.

український, в особі ідеолога свого Михайла Ґрабовського, не міг не мати впливу на романтизм український. Погляди польських письменників, як напр., Квідля та інш., що з боку політичного не погоджувались з Ґрабовським і висвітлювали його, яко людину реґресивну та реакційну, призвели до того, що українські та російські дослідники не віддавали належного польському критикові. Так, Козловський [2]) іде за Залєським і вважає, що «у Грабовского была реакционно-аристократическая идеология» Навіть Франко в статті «Нові причинки до історії польського суспільства на Україні в 19 в.» («Зап. Н. Т. ім. Ш.», 1902 р., т. 45) ставить Ґрабовського на однім з останніх місць в історії польського романтизму. Лише Євшан в статті «Залєський» («Л.-Н. В.», 1912 р., кн. III) уперше після Куліша в українській та російській критиці зауважив та відзначив Ґрабовського, яко критика й свідомого слов'янина: «Порівняйте Залєського з Михайлом Ґрабовським і побачимо, яким філістером, якою дитиною невідомою був наш соловей» [1]), каже Євшан. Найважливішим твором, що має значіння для історії польського та українського романтизму є «Література і критика» Ґрабовського 1839—40 рр. Перший том (1—142 сс.) присвячено українській школі в польській літературі.

В цьому творі яскраво відбилися погляди Ґрабовського на українську та польську літератури. Виходячи з самобутности нації, Ґрабовський вважає конче потрібним, створити самобутню літературу. Для цього треба не вигадувати сюжети та форми, а брати їх з народньої творчости. «Щоб бути міцною, література мусить виходити з коріння народньої поезії, в ній відбивається найбільше життя народу» («Літ. і Критика», т. І.). Крім потреби відбити життя народу взагалі, Ґрабовський ще зазначає необхідність брати життя саме тієї доби, де є найбільше самобутнього, ориґінального, а звідси й найбільше поетичного матеріялу. Ці вимоги поетичности й призвели Ґрабовського до народньої поезії й саме, як кульмінаційного пункту цієї поезії, до поезії козацької доби. «Коли справа в поезії, в мистецтві, то воно залежить більше од чуття та фантазії, ніж від критичного мислення, так що та доба, що в ній панує фантазія та чуття, має для нас досить важливе значіння. Тому взагалі народня старовина, а зокрема українська народня творчість є джерелом і «покровительницей» літератури українсько-польської і ніколи не згасне» («Література й Критика», т. І).

Таким чином у Ґрабовського інтерес до народньої поезії був не лише з міркувань теоретично-історичних, а також з міркувань поетичности, краси. «Грабовский находил в украинском прошлом интерес для польской поэзии не только с политической либо с исторической точки зрения, а с точки зрения поэтичности вообще» (Дашкевич, Отзыв). За використання народньої творчости вихваляв Ґрабовський Олізеровського, за це ж потім, як побачимо, вихваляв він і Куліша. Так бачимо, що першим критерієм оцінки того чи іншого твору в Ґрабовського було: мотиви з народнього життя, близькість твору до народніх оповідань. Цей принцип виходив, поперше, з принципу самобутности літератури, який був головним для польської критики, а подруге, з принципу краси, поетичности літературних творів. Так, даючи оцінку Крашевському та Олізеровському, Ґрабовський пише: «Найбільш цінне в Олізеровського його поетичне сприймання життя. Крашевський так само талановитий, але ж у нього значно менше поетичности в творах, тому його твори не такі цінні з літературного боку» («Літ. і Критика», т. І). Так само і «Феклушу» Куліша Ґрабовський підносив головне за ту ж саму поетичність образів: «Найбільш я ціню повість «Феклуша» за те, що в ній багато поетичности, а твір без поетичности, то твір нічого не варт, а поезія буде

[1]) Польские романтики украинской школы, „Голос минувшего", 1913 р.
[2]) Це був Б. Залеський *(О. Ю.)*.

жити вічно» (Лист з «Жизни Кулиша», 1868 р.). В цьому самому листі 1861 р. Ґрабовський писав про польську літературу: «польська література гине, бо в ній поезії нема, а є лише тенденція і політика» [1]).

Ці два принципи—народність та поетична форма—були основними вимогами в Ґрабовського, але ж усе таки коли твір їй відповідає та не має історичної правди, такий твір для Ґрабовського нічого не варт. Отже повстає третій принцип—принцип історичної правди. Так засуджує він в значній мірі «Полтаву» Пушкіна, розбиваючи її історичними фактами та доводячи неправдивість її («Літ. і Крит.», т. І).

Так само критикує Ґрабовський і «Потомків Гайдамаків» Куліша за їхню неправдивість історичну. «Таких постатів не було, вони неправдиві, а тому дерев'яні», каже Ґрабовський в листі до Куліша про цей твір («Правда», 1868 р.). А історичні погляди Ґрабовського на українсько-польське минуле були такі: Ґрабовський цінив і знав поезію минулого і, як ми бачили, не зменшував краси козацької поезії. «Всі козаки, починаючи з низів і кінчаючи гетьманом, всі вони були великі, щирі хоч і грубі», каже Ґрабовський в «Літ. і Крит.». Віддаючи належне, як поет, Ґрабовський, як історик, не задовольняється «героїчними брехнями», а пильно вивчаючи документи, приходить до таких висновків. Спочатку не було панування низовиків, на горі була культурна сила, як Сагайдачний-Конашевич, і вони були в дружбі з Поляками, які, на думку Ґрабовського, тоді були культурниками України. Дедалі в Українців запанувала течія варваризму й український нарід відхилився від правильного річища слов'янських відносин. Коліївщина, Гуманська різня, і відповідні акти вбивства з боку Поляків є ненормальність, яку треба усунути, і яка повстала головне через духовенство польське та українське, яке мало з цього всього користь. Завдання культурних людей Українців та Поляків, на думку Ґрабовського, таке: «поети Українці та поети української школи в польській літературі мусять подати руки для великої роботи з'ясування слов'янської давнини, оповитої млою» («Літ. і Крит.», т. І).

Так у постаті Михайла Ґрабовського бачимо польського культурника з панславістичними ідеями, романіста життя українсько-польської доби, критика, з поглядами на самобутність літератури, як на використування народньо-поетичного матеріялу, історика — що з науковими матеріялами доводить потребу культурництва України: старо-українську добу вважає за загальну течію, а Гайдамаччину за ганьбу, крок назад українського народу.

Своїм об'єктивним ставленням до польсько-українських історичних матеріялів Ґрабовський різко різнився і від українських і від польських письменників. Хоч він був член знаменитої гуманської трійки української школи в польській літературі, а все ж не цілком приставав до польської школи. Таке є занехаяння історичної правди та соціяльного моменту, що його так старанно обминали Залєський та Мальчевський щодо селянсько-українських та пансько-польських стосунків (хіба лише Ґощинський в «Замку Канєвському» позбавлений цієї хиби). Цю суспільно-історичну правду завжди намагався висвітлити Ґрабовський. Типовий романтик з культом старовини, використованням народньої поезії та шуканням героїчности, Ґрабовський значно випередив уже Залєського та Мальчевського своїм знанням в царині історії, шуканням історичної правди в українсько-польському минулому. Далекий був Ґрабовський від «Костомарово-Шевченківських» поглядів на це минуле, але ж засуджував і безжурних одчайдушників козаків («балетных козаков» за висловом Пипіна), героїв Залєського, Крашевського та інших. Так Крашев-

[1]) Переклад мій *(О. Ю.)*. Листа писано польською мовою.

ському Ґрабовський писав (наведено в листах Куліша до Плетньова 1845 р.): «Ты много напутал, введя предмет селян в нашу литературу, но это делали многие, все были погрешимы, кто в идеализации, кто изображал неправду». Ґрабовський в своїх романах висвітловав об'єктивно і селянські українські повстання і польські жорстокі кари за них. Такі об'єктивні описи є в творах «Станиця Гуляй-Польська», «Коліївщина і степи» та в інших романах.

В найплодючіший період історичних студій та витворення романів, Куліш знайомиться з Ґрабовським 1848 р. у маєтку Ґрабовського «Олександрівці». Куліш, як знаємо, мав багато в чому погляди різко відмінні від поглядів Ґрабовського. Погляди на українське минуле в Куліша були ще тоді аналогічні до поглядів усіх Українців, цебто Гайдамаччина вважалася за геройство, Поляки за гнобителів, а про потребу загально-людської культури й мови ще не було. «Я был тогда украинофилом в этом нелепом Костомаро-Шевченковском смысле слова», писав Куліш в «Около полустолетия назад» про свої колишні погляди; «я знал наизусть все украинские летописи, фальшивейшие из них, кроме разве турецких, и считал их правдивейшими. Украинский отдел польской литературы противоречил моим чувствам». Де в чому Куліш зразу ж міг зійтися з Ґрабовським, і навіть більше, взяти в Ґрабовського надхнення та вміння. Погляд Ґрабовського на народню творчість—«народня творчість, а значить зокрема і народня творчість українська, є джерело усякої творчости взагалі, коли нація хоче мати свою оригінальну літературу» («Літ. і Крит.», т. І), відповідно погляди на потребу збирання народньо-поетичного та етнографічного матеріялу, інтерес збирання саме українського народньо-поетичного матеріялу,—все це вже бреніло в Куліша, і Ґрабовський міг лише імпонувати Кулішеві. Знаючи добре Вальтер-Скотта, а також віддаючи належне, як етнограф, роману факсиміле Ґрабовського «Stanica Gulaj-Polska», цій епопеї українського козацтва, об'їжджаючи à-la Вальтер-Скотт всі місця, що описані в польському романі, Куліш уже до знайомства цікавиться Ґрабовським. От що пише сам Куліш того часу: «Особенно занял меня роман-факсимиле Грабовского «Stanica Gulaj-Polska», он мне показался почти Вальтер-Скоттовским романом. Я узнал, что Грабовский живет близь Чигирина в имении Александровке и стал мечтать, как бы мне с ним познакомиться. Мечта моя, наконец, осуществилась, хотя раньше я об'ехал все места, описанные в польском романе, здесь то и получила зачаток книга «Записки о Южной Руси». Там я почерпнул из каждого пьяного старца золото предания, под влиянием украинского Вальтер-Скота — Грабовского. В одном кармане лежала «Stanica Gulaj-Polska», в другом Гомерова «Илиада». Вооруженный всем этим, прибыл я наконец к украинскому Вальтер-Скотту». Як бачимо з цього уривку з рукопису «Около полустолетия», Куліш не випадково познайомився і зацікавився Ґрабовським. Спільні інтереси до старовини, до етнографії, погляди на українське письменство, що мусить вбирати всі соки народньої творчости,—це було спільне в обох письменників. «Жил Грабовский в большом каменном доме с тенистым садом над речкою», згадує Куліш в тому ж рукопису, «но мне было известно, что он оставил титул графа и жил запросто. Дом его представлял подобие библиотеки, только была она всюду разбросана, старинными книгами игрались у него дети. Это был образец научного сосредоточения и безпорядочной хозяйственности, трудолобия и беззаботности. Принял он меня как нельзя дружелюбнее, а мои альбомы, портреты рассказчиков приводили его в восторг». В цей час Куліш пише листа до Юзефовича, від 3-го липня 1843 р., про своє перебування в Ґрабовського на хуторі «Олександрівка». «Здесь познакомился я с известным Мих. Грабовским и нашел в нем человека умного и трудолюби-

вого. Он пригласил меня провести несколько дней в Александровке и предоставил мне распорядиться в его библиотеке, как я хочу, с теми книгами и бумагами, которые мне нужны» (Лист до Юзефовича, 1843 р.).

Можливо сприяло гарним стосункам між молодим, допіру з шкільної лави, Кулішем та великим ерудитом, поважним уже критиком Ґрабовським просте відношення Ґрабовського до людей і симпатична, лагідна вдача його. Ґрабовський познайомив Куліша зі Свідзінським: Поляком, відомим бібліоманом, знавцем археології й так само чималим чудасієм.

«Свидзинский и Грабовский не обращали внимания на мое глупое, ненаучное упрямство в истории. Эти великие знатоки выслушивали меня и возились со мной терпеливо, как няньки, в то время как профессора ун. св. Владимира никогда с нами не заговаривали. Наши застольные беседы длились по полу-суток и я слушал такие блестящие лекции, каких никогда не слышал в университете» [1]). Куліш своєю любов'ю до старовини, збиранням етнографічних матеріялів, молодим завзяттям теж припав до душі польському критикові та історику-романісту. Згадуючи про перебування у Ґрабовського, Куліш пише в рукопису «Около полустолетия назад»: «Не взирая на разницу в годах и образованности, мы с Грабовским сошлись приятельски. Каждый день мы занимались до поздней ночи, зачитывались то моими этнографическими записками, то старыми документами. Иногда я посещал хаты в Александровке с чисто этнографической целью, крестьяне были со мной общительны, ибо Грабовский был так популярен в своей Александровке, как Вальтер-Скотт в своей деревне. Нетерпеливо ждал он окончания моей этнографической ловитвы, и ни один козакоман не принимал в ней большего участия, чем этот Лях». Нам зрозуміло, чому саме Ґрабовський так цікавився збиранням етнографічних матеріялів та надавав їм такого великого значіння. Ґрабовський сам мав чимало таких матеріялів, бо на ґрунті саме їх він і писав свої романи, що їх так високо підносив Куліш. Польський письменник, як писав Куліш, дуже високо ставив його етнографічні записки: «мои народные легенды он считает единственными в русской литературе» (лист до Юзефовича 1843 р.). Ґрабовський дійсно високо ставив етнографічні матеріяли Куліша, але ж відчуваючи непідготовленість Кулішеву поруч з захопленням до етнографічних творів, радив чисто літературні твори відкласти на потім. «Грабовский мне советует заняться произведением вроде «Огненного змия», а с романами обождать, пока я лучше узнаю людей» (лист до Юзефовича, 1843 р.). Цю охоту до збирання матеріялів з етнографії, з народньої поетичної творчости, як знаємо, мав він і до 1843 р. Але ж перебування в Ґрабовського, інтерес польського письменника до українського фольклору, просякнення до краю цим Вальтер-Скоттовським настроєм, все це не могло не вплинути на Куліша, ще більше заохочуючи його та збуджуючи більш свідоме ставлення до цих матеріялів. «Если бы мы до сих пор сохранили свою народную характеристику, то я уверен, что после благодатного влияния Вальтер-Скотта мы бы сделались для русских предметом особого изучения, а нам Малороссам и подавно необходимо проследить то, что осталось еще от старины. Это мнение Михаила Грабовского, которое поддерживаю и я», писав Куліш 1844 р. в листі до Юзефовича. В «Жизни Кулиша» автор пише: «Народні леґенди, традиції про гайдамак, та всяке інше добро, що позбирав Куліш на Київщині, всім тим любувався Ґрабовський, яко артист і піднімав вгору дух молодому письменникові». Симпатія, яка була в Куліша до збирання матеріялів та вивчання народнього епосу, як бачимо, була поділена Ґрабовським, який повсякчасно допомагав молодому Кулішеві і в його фольклорній роботі. В 1843 році, коли Куліш лише почав розвива-

[1]) „Русский Вестник", 1857 р., Воспоминание Кулиша о Свидзинском.

тися, і не мав ще викристалізованого погляду літературного критика на правильні шляхи української літератури, був лише поетом-етнографом з симпатіями до народнього епосу. Михайло Ґрабовський був у розцвіті літературно-критичної діяльности, мав певний погляд на шляхи української літератури, які висловив в «Літературі та Критиці» 1838 р. Ґрабовський найвище ставив Гомера, як збирача народньої поезії, любив його, вивчав і не раз аналізував вкупі з Кулішем. «Козаки це є те ж саме військо Аттіли», казав Ґрабовський в «Літер. і Критиці». Найвищий поетичний твір—це твір українського Гомера, який би зміг дати так, як подав народню творчість Гомер. «Мы долгими вечерами просиживали на террасе, читая и восторгаясь Гомером» (Щоденник Куліша). В результаті настроїв Кулішевих, що збирав народню поезію, та поглядів на боянство Ґрабовського, що закрішилося і в Куліша, Куліш 1843—44 р. пише «Україну» і «Орисю». Обидва твори просякнені Гомеровс:ким духом. «Писал я «Україну» над кабинетом Грабовского в Александровке», пише Куліш Крашевському (лист в «Народі», 1892 р.). «Коли читав Куліш уривки з поеми Ґрабовського, пише автор «Жизни Кулиша», то Ґрабовський було припинить і скаже: «Пострівайте, побіжу жінці скажу» («Правда» 1868 р.).

Вперше в передмові до «України», Куліш висловлює тепер уже викристалізовані думки щодо народньої поезії та завдання поета. «Не було в світі люду одважнійшого й славнійшого од Греків та Козаків. Нема й може не буде луччої книжки на всім світі за Іллїяду та Одисею, бо то видумала не одна голова, а весь народ грецький. Такі ж пісні співають і наші бандуристи та кобзарі. Оттак прислухавсь я добре, як ото наші діди виспівують, та й зібрав всі ці пісні в одну». Порівняння з Гомером, «Орися», твір писаний в Ходоркові в Свідзінського, в основі якого лежить 6 пісня Одисеї (грецький сюжет стилізований під українську старовину), погляди на шляхи української поезії, які вже викристалізувалися в Куліша, мимоволі наводять на думку, що коли Куліш був на шляху до цих поглядів, то знайомство з Ґрабовським підштовхнуло, прискорило й зформулювало їх. Через два роки, року 1845, вже з Петербургу Куліш, згадуючи Ґрабовського, пише Юзефовичу: «Уединенные дни в Александровке, долговременное изучение там Гомера, вместе с изучением народной поэзии, наконец знакомство мое с Грабовским, поставили меня так крепко на ноги, что меня не может увлечь никакой поток болезненных литературных явлений». Очевидячки й сам Куліш, коли писав свої критичні твори в 60-х роках, яскраво виступив зі своїми етнографічно-критичними вимогами «боянства» від українського письменника, усвідомлював собі ролю, що її грав Ґрабовський в складанні критичного світогляду Кулішевого. Але ж чи в 40-х роках мав Куліш ті ж погляди на українську історію, чи так само вимагав він від українського слова точности етнографічної та історичної, як вимагав у 60-х роках? Еволюцію світогляду Кулішевого можна добре простежити й простежити навіть вплив Ґрабовського на складання його.

Ми вже відзначили, яку ролю відограв Ґрабовський в заохочуванні Куліша до народніх поетичних матеріялів. Розмови про них, підкидання там де треба дров на багаття Кулішеве, що горіло бажанням зібрати та вивчити українську творчість народню, вихваляння Гомера й читання поем Гомерових та гомеровського тону поем Кулішевих, спричинилися до пильнішого ставлення Куліша до своєї роботи. «Гомеровскую поэму мою Грабовский хвалил выше всякой меры, повторял отрывки из нее и послал выписки Крашевскому». («Ок. полуст. назад»). Знаємо також, що хотів Ґрабовський послати і до польського журналу та не послав з міркувань виключно цензурних. Послав окремі перекладені частини на польську мову до журналу «Rubon» та в деякі інші часописи. Але ж знаючи погляди

Ґрабовського на минуле України, вихваляння культурництва та цілком неґативне ставлення до «героїв-козаків», гайдамаків, зрозуміло, що вихваляв Ґрабовський саме гомерність, народність, боянство, цієї поеми. Щодо поглядів на козацтво, гайдамацьку різню, то зрозуміло, Ґрабовський, яко історик не дилетант, з великим знанням, мав про це не «Костомарово-Шевченківську» гадку. Так про цей період знайомства з Ґрабовським Куліш пише в «Около пол. тому назад»: «Об истории спорили мы во всем, но все ж всегда оставались довольны друг другом». Про твори самого Ґрабовського Куліш, де тільки бачив тверезі історичні погляди, зараз же сам брався за це питання, намагаючись розбити науковий досвід своєю «Костомарово-Шевченківською» романтикою. «Написал тут Грабовский о Колиивщине сущий вздор, который я советовал бы ему предать забвению. Я сам думаю написать о Колиивщине», писав Куліш Юзефовичу р. 1843. Під цим «вздором» Куліш розуміє «Коліївщину і степи», роман Ґрабовського, де він цілком неґативно ставиться до Гайдамаччини. Тим більше неґативно ставився Куліш і до Поляків і до польського культурництва в минулому України, бо не знав майже Поляків до 1843 р. От що пише про своє ставлення до Поляків Куліш в «Около пол. тому назад» 50 років опісля: «Случилось мне квартировать в одном польском семействе в Киеве. Здесь я впервые услышал польскую речь, и она мне показалась до того смешною, что я заговаривал с хозяйкой и ее детьми с единственной целью насладиться комизмом польских звуков и склада речи. Однако же слова неотвязно звучали у меня в ушах, сделались для меня приятными и даже трогательными. Я прилежно начал читать и говорить по польски. Я прочитал первую книгу, где были баллады Мицкевича совсем в новом малорусском духе. Поляки и польские романы противоречили моему чувству, но тем не менее знакомили меня с краем и его прошедшим». Ґрабовський студіював тоді саме документи, що вони йому потрібні були для його історичних романів. Його велику ерудицію, фактичні дані не міг не цінити Куліш: «Ґрабовський багато такого розказав мені про наше минуле, що нам Наддніпрянам і не снилося», писав Куліш Юзефовичеві р. 1843.

Своїм терпимим відношенням до Українців, документальними доказами, напруженою роботою, звичайно не могли Поляки не привабити до себе молодого Куліша. «Україна Ваша, а ми культурні пришельці», так сказав колись один з знайомих Поляків, товариш Ґрабовського та Свідзінського, Кулішеві. Така об'єктивність, таке ретельне студіювання історії України, як студіювання Ґрабовського, що писав тоді свого історичного романа, це все мусило змінити неґативне ставлення Куліша до Поляків. В своїх спогадах про Свідзінського [1]) Куліш з великою пошаною та любов'ю згадує про дбайливе студіювання старовини цими Поляками. «Как только в Киеве где находили гравюру или эскиз из истории малороссийского быта, сейчас же тащили к Свидзинскому. Странно и непостижимо было бы для какого нибудь украинского патриота, если б он увидел умирающего Поляка, католика и аристократа, если бы он его увидел на смертном одре, окруженного такими вещами, как медные доски с украинскими сценами, гравированные поэтом Шевченком, как его дорожные альбомы, добытые из десятых рук за большую плату, и тому подобные предметы, когда наши патриоты считают их безделушками, не стоящими внимания». Вже багато років пізніше в статті, що надрукована 1892 р. у «Народі», Куліш писав: «Польська інтеліґенція вперше вказала мені дорогу до студіювання документів. Ґрабовський, Руліковський, Свідзінський, Плетньов, Аксаков та інші Москалі та Поляки більше робили для староруської (української) справи і ради мене лично. А це тому, що їх предкі були государниками та куль-

[1]) „Рус. Вест", 1857 р.

турниками, а ми і досі прославляєм різанину і руїну прозою та віршами. Наша Україна не дала мені ні одного такого приятеля, як хто небудь з них». («Народ», 1892 р.). В листі до Хильчевського 1874 р. Куліш писав про свою історію: «Посвящаю труд сей «Историю воссоединения Руси», памяти тех, которые делали мне добро: благородным Полякам: Зежевичу, Михаилу Грабовському, Константину Свідзінскому Петру Плетневу, Сергею и Константину Аксаковым». Року ще 1857 писав Куліш Шаховському, знову зустрівшись з Ґрабовським у Києві коло смертного одра Свідзінського: «Польша втянула в себя все талантливое, в свою народность она выбрала все яркое из нашей старорусской предковщины» (лист до Шенрока 1857 р.).

Все життя Куліш був найкращої думки про Ґрабовського. Шануючи його, Куліш не раз писав про нього своїм знайомим і завжди в самому найкращому тоні, що рідко було для Куліша, бо більшість своїх знайомих, як знаємо, він періодично то опускав, то піднімав для себе. «Я давно бы печатал все сказанное Грабовским. Побуждения его так чисты, что у Поляков фанатиков он считается изменником. Писатель с таким глубоким сочувствием ко всему достойному в России и с таким самостоятельным взглядом на историю и поэзию, заслуживает уважения, и его голос, свободный и не стесняемый установившимися у нас мнениями, будет способствовать к оживлению деятельности у нас, русских». (лист до Волконського). Усе життя дуже цінив Ґрабовського Куліш і як критика та літератора. Вже року 1861 Куліш після листа про повісті Кулішеві від Ґрабовського писав Шаховському: «Душевно радуюсь, что Мих. Грабовский, лучший и независимый критик из всех, обратил внимание на мои повести» (лист до Шаховського, 1861 р.). Що б не друкував Куліш, усе майже він показував спочатку Ґрабовському, далі Плетньову, а потім уже надсилав до друку. Так «Феклушу» ще до друку посилав Ґрабовському, а потім писав про відзив Шаховському. «Феклуша мила лучшему из друзей моих, козацкому потомку Грабовскому, лучшему критику и беллетристу, пришлю Вам, как только выйдет» (лист до Шаховського, 1858 р.).

Знаючи таке ставлення Кулішеве до Ґрабовського, що тривало все життя Куліша, зрозумілю, що ще 1843 р. перше знайомство не могло пройти безслідно для молодого історика Куліша. Тим більше, що ми знаємо, як усе життя до самої смерти Ґрабовського, Куліш частенько з ним бачився або переписувався. Так, крім знайомства 1843 р. і життя в Олександрівці, Куліш року 1845 пише в щоденнику: «Получил письмо от Грабовского, оно меня очень растрогало». Року 1845 у листах до Плетньова завжди згадує листування своє з Ґрабовським: «Сообщаю Вам, Петр Александрович, отрывок из письма ко мне Грабовского»; і Куліш наводить уривки з листа Ґрабовського з приводу «Современника». Р. 1846 в цьому ж щоденнику Куліш пише: «Познакомился с Головиным, благодаря письму Грабовского, он обо мне недавно писал». Р. 1855 зустрівся з Ґрабовським Куліш у кімнаті хорого Свідзінського в Києві. Про це пише Куліш у «Восп. о Свидзинском» («Русский Вестник», 1857 р.): «В комнате, где умирал Свидзинский, я сперва ничего не разглядел; освоившись, я увидел бледного, худого человека, который лежал на кровати, а над ним склоненную фигуру его друга и моего любимейшего из людей, польского критика и беллетриста Михаила Грабовского. Все дни, что я был в Киеве, я либо работал, либо проводил у больного, и возвращаясь домой, заговаривался до полуночи по дороге с Грабовським». Року 1856 Куліш знову перебуває на Україні і заїжджає до Ґрабовського[1]). 1861 року маємо в «Жизни Кулиша» листа Ґрабовського, що наводить його автор у статті. Року 1862, коли Ґрабовський

[1]) „В крепостной деревне" Жемчужников згадує про подорож з Кулішем до Грабовського.

працював у Вельєпольського, він кликав до себе Куліша. Очевидно, до смерти Ґрабовського, до 1863 р., Куліш мав з ним стосунки. Листів Куліша до Ґрабовського і Ґрабовського до Куліша ми не маємо, бо, як пише сам Куліш в передмові до перекладу повісти Ґрабовським «Мятель в степях», яку Куліш вмістив у газеті Гатцука та в «Правді» 1876 г.: «всі листи Ґрабовського до мене погоріли в Матроновці, а листи мої до нього знаходяться в архіві Крашевського, в Кракові».

Те, що Куліш зустрічався з Ґрабовським не лише 1843 року, а чимало разів підтримував з ним зв'язки, крім того й дуже гарне відношення, що, як пише в цій самій передмові до «Мятель в степях», — «тривало 20 літ і ні разу не псувалося»,—все це не могло пройти для Куліша, що року 1843 мав такі різні погляди на українське минуле від Ґрабовського. І дійсно, починаючи з 1843 р. і де-далі все більше і більше спостерігаємо зміну в Кулішевому погляді на історію і історичний роман взагалі. Так ще в «Михайло Чернишенко», можливо під впливом Максимовича, що подав Кулішеві ідею государництва, певного ладу, організованости й культурности держави, почувається відхід Куліша від «Костомарово-Шевченківських» теорій за їхніх молодих років. Вже в «Чорній Раді» є дещо від пізніших поглядів Куліша на культурну старовину та гайдамаків-розбишак, хоч у Куліша ще чимало було від старого «Костомарово-Шевченківського» погляду на старовину й найсимпатичнішими вийшли Чорномор та Кирило Тур. Але ж уже 1853 р. у листі до Шаховського Куліш пише: «Дорожу больше всего словом правды нашей польско-украинской старины, переделанной шиворот на выворот с легкой руки гениальных неучей Гоголя и Шевченка» (лист до Шаховського 1853 р.). В 50-х р.р. іноді вже бренять у Куліша контр-шевченківські мотиви, а року 1862 поема «Великі Проводи» вже доводить про остаточний відхід Куліша від старих своїх поглядів. Знаючи стосунки з Ґрабовським та погляди Ґрабовського ще 1838 р., мимоволі спадає на думку можливість впливу на Куліша, підсилення історичної точности, тим більше, що на багато років пізніше, року 1893, в «Около полустолетия назад» писав Куліш такі рядки: «Знакомство с Михаилом Грабовским, от него уже с Свидзинским, Руликовским, повело меня к документальному изучению нашего малорусского былого, без чего я никогда бы не отрекся от наших летописных вымыслов, которые до конца дней своих повторял Костомаров». В передмові до «Мятель в степях» в «Правді» 1876 р. Куліш каже: «Михайлу Ґрабовському я вдячний більше ніж кому-небудь і чому-небудь, коли я тепер в польсько-руському питанні щось розумію».

Як бачимо, Куліш усвідомлював собі те значіння, що відограв для нього Ґрабовський. Але ж крім розмов, вплинув Ґрабовський на Куліша і як романіст. Так перша поема, що в ній відбилися нові погляди Куліша, як ми вже сказали, це «Великі Проводи». Тут Гонта, культурник, герой, постать цілком ідеологічна, що виголошує здебільшого думки самого Куліша, нагадує також ідеологічну постать з повісти Ґрабовського «Коліївщина і степи», що її, безумовно, знав Куліш. Повість цю було перекладено та передруковано в «Москвитянине» 1842 р. Очевидячки цей переклад і читав Куліш, коли, перебуваючи у Ґрабовського, писав 1843 р. Юзефовичу: «Грабовский написал о Колиивщине сущий вздор». Зміст роману приблизно такий: розповідає про події старий козак, що описами нагадує початки окремих етнографічних записів у «Записках о Южной Руси». Він оповідає про своє козакування за часів Коліївщини, про їхні варварства в маєтках. Сам культурник по своїй ідеології, він каже: «Я лише згодом дознався, що перебуваю поміж розбійниками та убивцями, серце захололо у мене в грудях, коли я уздрів все це. Потім здалося мені, ніби я протверезився після довгого піяцтва». («Ко-

ліївщина і степи»). Коли козаки хотіли варварські вбити молоду княгиню з дитиною, герой Ґрабовського вихоплює дитину й тікає з нею, рятуючи її. Батько дитини зустрічає їх, гадаючи, що він украв дитину, кидає його в в'язницю, але ж сестри покійної княгині бачать віщий сон і його відпускають з подякою. Надзвичайно сильно описані сцени грабіжки, пожежі, вбивання в церквах всіх Євреїв та Ляхів. Без жадної ідеалізації виведені гайдамаки-розбишаки, що мають деякі з них соціяльні, а деякі шкурні інтереси. Характерне саме ставлення до подій та освітлення їх Ґрабовським. Куліш у «Великих проводах» також намагається критично поставитись до минулого і об'єктивно, історично-правдиво, вивести події.

«Коліївщина і степи» Ґрабовського не на одного Куліша зробила чимале враження. Ще року 1847—48 мало відомий письменник, власне письменник, що видрукував свою книжку лише один раз і то лише І часть, написав «Чумаки або Україна 1768 р.», де в двох частинах, писаних віршем, найчастіше, коломийковим, не без впливу «Гайдамаків» у деяких сценах, в основному йде за Ґрабовським. Автор цієї книжки дає такі самі події, так само змальовує тип більш культурного козака, що рятує дитину, суд над ним, батьків дівчини й сон пані, після якого його випускають.

Книжка ця була зовсім невідома колам хоч би і літературним українським, бо перша частина раз вийшла 1870 р. і якось її мало знали. Друга частина так і лишилася в рукопису. І та ІІ частині з прекрасними ілюстраціями, писаними рукою автора, були подарунком Тарновському до його музею рукописів, де лежать невідомі й досі. Куліш мусив цю книжку знати, бо в Ґрабовського частенько бував і знав його музей. Почасти від Ґрабовського, а може й від «Чумаків» Куліш увів деякі сцени до своєї поеми, що поклали межу між Кулішем та Костомарово-Шевченківським висвітленням минулого. Так усі три автори—Ґрабовський, Куліш та автор «Чумаків»—наголоси ставлять не на героїчности козаків, а на їхнім варварським засобі розправи з Ляхами, та культурному поводженню героя, що різниться від творів Костомарова та Шевченка. Всі три автори цю сцену вводять в стіни церкви. «Як пішли бити шляхту, так били всіх, як собак, а нашу княгиню, що з дитиною стояла, так чобітьми в ніс, зразу її обличчя стало, як каша. А дітей скільки вбили, о боже, прости мене грішного, що дістався я в гайдамаки, да не знав, що вони розбійники, людожери», так описує Ґрабовський різню та своє ставлення до неї устами героя.

Аналогічно пише автор „Чумаків" року 1848: [1])

„Гляньте, в дверях зав'язнула,
Ці дверці на хори,
Он там вони, вражі сини,
Ой там людожери.
Стрепенулись, поринули
В церкву гайдубури,
Застогнали, заплакали
Церковнії мури.
Застоанали живі люди
І в склепу шкелети
Заблищали списи, шаблі,
Загули мушкети!
. . . . . .
„Хтож в церкву увалився
Із панцерним полком,
„Стійте, стійте, людожери",
Крикне грізно Голко.
Хто звелів вам, дозволив
У церкві буяти.
Чи таким же, як ви людям,
Церкву руйнувати.
Зруйнувавши, наробите
Мусору та пилу
Та й ляжете вбогими
В собачу могилу.
. . . . . .
Недозволю кров людську
Марне розливати,
Хай тікають, куди знають,
До польської шляхти.
. . . . . .
Збудується церква нова,
Під небо знесеться,
Як істини вічне слово
На весь мир проллється".

Так промовляє Куліш устами Голки вперше такий погляд на гайдамацтво в українській літературі. Отже цілком аналогічна трактовка і по-

[1]) Подаємо сучасним правописом *(О. Ю.)*.

гляд на гайдамаччину у творах письменників, і вперше її ввів Ґрабовський, хоч героя в Ґрабовського виведено за часів пізніших, як у Куліша. Так Голка в XVII столітті, а дія в оповіданні Ґрабовського йде в 60-их рр. 18 століття.

Бачимо, що коли 1843 р. Куліш разом з Шевченком та Костомаровим звав такі погляди «вздором» (дивись лист до Юзефовича 1843 р.), то згодом збуджена Максимовичем ідея державності, взяте в Поляків їхнє наукове ставлення до історичного роману, студії літопису, під впливом цього одходить Куліш від поглядів Костомарова і вже в 60 рр. це виявляється остаточно в поемі «Великі проводи».

Таким чином, розглянувши настрої та погляди Кулішеві ранніх років та пізніші, знаючи погляди Ґрабовського, простеживши приятельські відносини між ними, що не переривалися до самої смерти Ґрабовського, а гарні, повні пошани згадки про нього до самої смерти Куліша, знаючи про спільну їхню роботу, можемо сміло сказати, що надзвичайно велику ролю відограв Ґрабовський для Куліша в поглядах його на історію України, та ставлення його до історичного минулого в романах та поезіях. Чималу ролю відограв Ґрабовський і для Куліша критика та етнографа, заохочуючи його до вивчання народньої поезії та впливаючи на безсистемні ще симпатії молодого Куліша до народньої творчости в бік складання визначеного критичного світогляду та вимог від літературних творів. Тим більше, що деякі думки, що їх Ґрабовський виложив 1838 р. («Література й критика») Куліш висловлював 61—62 р. (Великі проводи).

Безперечно можна знайти ролю Ґрабовського в історичних романах Куліша, по-перше, як людини, що впливала на стимул писання цих романів, та як письменника, що також писав історичні романи з минулого України, які добре знав Куліш і мабуть не могли романи Ґрабовського пройти без впливу на Куліша романіста, та певне не стільки впливали на Куліша безпосередньо романи Вальтер-Скотта, скільки Вальтер-Скоттизм у Ґрабовського.

Але ж це питання окреме і його можна розв'язати лише після вирішення загальних питань, загального значіння Ґрабовського для Куліша на підставі поглядів та особистих відносин, що ми намагалися розв'язати.

Подала Олена Юровська.

Листи Галичан до Бодянського.

Окрім тієї більшої збірки невиданих листів Якова Головацького до Бодянського, що саме тепер друкується в V-й книжці «За Сто Літ», нам пощастило знайти серед рукописних збірників Бодянського в кол. бібліотеці Тітова в Ростові (Ярославському) всього лише 7 листів з різного часу і від різних осіб походженням з Галичини.

Але помимо того, що листи ці вийшли з під пера видатних людей як Вагилевич, Д. Зубрицький, Ів. О. Левицький, вони характеризують ще й три різних епохи взаємовідносин Галичан з Москвою.

Перші три листи 40-х років—один Ів. Вагилевича (1811—1866) [1]), два інших від історика Зубрицького (1777—1862)—говорять виключно про літературно-науковий зв'язок і духовні інтереси між двома країнами.

До Москви надсилаються зі Львова статті для друку в журналах і часописях з метою інформації про Галичину, оповідається про пляни філологічних та історичних робот, про книжні новини, що незабаром мають з'явитися в світ, подається їх зміст, надсилаються етнографічні матеріяли: дізнаємося, напр., що Вагилевич переслав Погодіну збірку колядок з Буковини «навіть по волошськи».

[1]) Исторія литературы русской Ом. Огоновського, Л., 1890 р., ч. IV, сс. 119 — 150.

Не зважаючи на свій старший вік, що наближався вже до 70-ти років, Зубрицький пильно стежив за обміном головнішими науковими виданнями, надсилав Бодянському прихильні й докладні характеристики своїх земляків,—Петрушевича й Головацького, оповідав про свою уперту боротьбу з цензурою, що знаходиться під впливом «коварного чиновника польского рода», наслідком чого хроніка міста Львова вийшла «скопцом из рук операторов». Тут же згадується між іншим про одержання через посередництво австрійського уряду разом з рескриптом міністра освіти пожалуваної йому царем великої золотої медалі.

Але й зі свого боку після обрання на почесного члена московського товариства історії та древностів і дізнавшись, що в бібліотеці його мало книжок чужоземними мовами, обіцяє Зубрицький кілька їх вислати в подарунок товариству.

Як і в листах Головацького цієї епохи, тут виявляється лише серйозний інтерес до всього того, що виходило в той час на науковому книжному обрію, іноді констатується тяжке матеріяльне становище галицьких вчених, зазначається поширення протягом останніх 20-ти років у народньому вжитку російських абеток (з 200 на дві тисячі). Але любов до великоруської словесности серед галицької молоді Зубрицькому ще не вдається роздмухати: «русская литература не в состоянии прокормить Галициянина...»

І в Москві протягом наступних 20-ти років зрозуміли, що треба робити. Перед нами лист з 1865 року, підписаний Ливчаком, редактором віденського сатиричного журналу «Страхопуд» (1863—8), «Золотої Грамоти» (1864—7) й «Славянской Зари» (1867—8). Син священика перемиської епархії, закінчивши гімназію в Перемишлі, а політехніку у Відні, Ливчак займався пізніше не лише письменством, але також і технічними винаходами. З Відня він переїхав до Вільни, де був учителем реальної школи. В 1867 р. разом з Головацьким та Е. О. Павлевичем («Беседа, литер. прилож. к «Страхопуду», 1891, ч. 7, с. 127) він брав участь на всеслов'янському з'їзді в Москві. Стояв він також у зв'язку з Кулішем і Костомаровим (1866 р.). Перебравшись пізніше до Петербургу, він цілковито віддався техніці. Помер 27.X.1914 на 72 році життя в Дитячому (Царському) Селі, а поховано його в Ленінграді (29.X.1914) на Кузьминському цвинтарі [1]).

«Страхопуд», про який ведеться розмова у вищезазначеному листі Ливчака, мав успіх у Галичині і, як пише в своїх спогадах К. Левицький [2]), «друковані в ньому сатири та дотепи переносилися в краю від хати до хати і дехто виучував на пам'ять з нього цілі уступи». Але хоч навколо нього об'єдналася «вся русская партия в Галиции и Венгрии (около 500 подписчиков)»—вона не в стані була утримати органа для пропаґанди своєї програми.

Дізнаємося з листа, що в попередньому році журнал мав аж 800 передплатників, але виявивши своє завзяте москвофільство, він втратив на тому 300 передплатників за один рік.

Ливчак—це досвідчений дипломат «старої австрійської школи». Він залякує Бодянського тим, що українофіли під патронажем Австрійців і з допомогою Поляків «агитируют ужаснейшим образом», мають не лише три журнали, але ще й симпатії австрійських Слов'ян, які «думают спасти через сепаратизм малорусский свою федерат. идею». Він загрожує також тим, що відсутність «сочувствия для своих союзников отражает многих и переселяет в другой табор...»

---

[1]) В „Прикарпатской Руси", Львів, 1914, ч. 1462, вміщено два некрологи Ливчака, пера В. Гутовського і Дм. Вергуна. [2]) Кость Левицький, Історія політичної думки галицьких Українців, 1848 — 1914, Л., 1926, ч. I.

Кінчає він листа патетичним закликом рятувати його діяльність, його прийдуче, «найпаче ж интерес общерусский».

Чим же і як рятувало це московське громадянство москвофільську Галичину й інтерес общеруський?

Це ми бачимо з пізнішого листа, підписаного невідомим «покорнейшим слугою» Волод. Бачинським, який описує свої пригоди, прибувши вкупі з товаришем Городецьким на позичені у Бодянського гроші до Каліша «на гражданскую службу».

Хоч до цього часу не маємо матеріялів про загальну кількість галицької інтеліґенції, що, залишивши батьківщину, перебралася на широкі російські простори в ті часи, цілковито зникаючи в той спосіб з галицького культурно-освітнього загалу, але можна вважати, що вся та «російська партія» з 500 осіб, про яку писав Ливчак, зникла без відому й доброго слова по різних містах і містечках російської імперії. Мало кому з них доводилося вибиватися на ширші московські й петербурзькі шляхи і посади, більшість з них була покликана, щоб «русифікувати» окраїни.

З початком Російсько-Турецької війни в 1877 р. збільшився інтерес і увага до південних Слов'ян. І Галичина опинилася на другому плані...

Припинилися щедрі грошові дарунки слов'янських благодійних комітетів і спеціяльно київського (Погодін йому доручив в свій час опікуватися Галичиною, користаючись з сусідства до неї) для галицької москвофільської преси, як напр., бувало раніше зі «Словом», перестали виписувати до Росії молодь для навчання в київських школах.

І от «Академический Кружок»[1]) на чолі з Л. Заклинським у Львові знову скромно звертається до Бодянського з проханням надсилати російські книжки до їх бібліотеки, тому що, як писалося в листі, вони були «не обзнакомлены ни с одним большим науковым изданием великого отечества», приблизно так само, як 30 років перед тим в часи Д. Зубрицького.

Останній лист відомого бібліографа недавно померлого автора «Галицької бібліографії XIX ст.» Ів. О. Левицького, що разом з Кулішем мав намір видавати часопис «Хутір» за підтримкою Поляків у 1882 р.[2]), говорить лише про його фахові інтереси до бібліографії. Звертається він не особисто до Бодянського, а загально до товариства «Истории и древностей».

У всіх листах, що далі друкуються, заховано правопис оригіналу. На початку кожного з них зазначено число рукопису за каталогом Тітова й сторінка, на якій написано листа.

1. (ч. 1480. с. 50). Получ. 4-VII 1844, въ вторникъ.

Пречестный господине! Будетъ тому двѣ, три недѣли, якъ я получилъ листъ отъ г. И. И. Срезневского[3]), въ которомъ онъ на мои вопросы: что здѣлалъ съ (вирвано), отослалъ мене до Васъ; такъ пробачте, что я, мере (sic) совсѣмъ неизвѣстный, отзываюся до Васъ. Видится изъ словъ Срезневского, что тоты мои статьи непрыгодилися для Москвитянина, так если можна пошлѣте ихъ опять до него бо онъ гадаетъ употребити ихъ до своей Эортологіи словенскои.

Пры томъ мило ми увѣдомити Васъ что я издаю грамматику малорусского языка по польски, на котру я получилъ одобреніе отъ цензуры 11/22 березня, печатати начну въ першихъ дняхъ мѣсяца кивня (sic) а може и борше. Сама грамматика есть уложена по системѣ Греча, лише

[1]) Засновано в 1870 р. До нього спочатку належали всі студенти без різниці партій. [2]) К. Левицький, названа книга, ч. І, с. 199.

[3]) Через тиждень після цього листа, 28 червня 1844 р., Вагілевич повідомляв Срезневського, що за його порадою він звернувся до Бодянського (Свѣнцицкій, Матеріалы, т. І., Л., 1906, с. 175).

у мене **ц** и **ч** одиноки согласны такъ якъ **б, д,** хоть и ихъ можна сложити изъ **тс, тш, мп,** и **нт;** также я замѣчаю о двохъ конюгаціяхъ: **етъ** и **итъ.** Ато бы обличити сколько треба екземпляровъ, я обвѣстилъ пренумерату, котра выноситъ 1 гульд. 20 кр. серебр.

Друге мое сочиненіе: «Статьи о южнорусскомъ языкѣ» надѣюся скоро совершити. Я додалъ до него намѣсть бранного, злишного: Идіотиконъ толкуючи слова по нѣмецкій и по латинскій, а декуда и по словенскій, всѣхъ словъ доси есть 4000. До того идіотизмы, которыхъ есть 143.

О давнѣйшихъ моихъ сочиненіяхъ ничого не кажу, я ихъ все дополняю, прыйдетъ веремя, и оны доспѣютъ.

Недавно тому найдено 3 сереберны пѣнязи подъ селомъ Звенигородомъ 3 мили отъ Львова. Есть оны теперь въ Институтѣ Оссолинского я ихъ видѣлъ, али письменъ доси еще не успѣлъ емъ отчитати. Думаю что тоты пѣнязи будутъ галицко-рускіи; найбольше прото что тото село основано на мѣстци старои столицы Звенигорода, съ котрого остали наспы возвышающися на три отступы. Есть тамъ рѣка Бѣлка, багна и горы такъ якъ замѣчает Сильвестеръ (?) подъ 1144 г.

У насъ отъ яки новости. Г. Зубрицкій кончитъ печатанье: «Kroniki miasta Lwowa». Будетъ тото великій засобъ для историка.

Г. Бѣливскій совершилъ «Bajeczne dzieje Polski» сочиненіе классическое, въ которомъ (вирвано) исторія древнои Илиріи и Дакіи и связь ихъ съ прочею словенщиною. Дивно что доси изслѣдователи такъ ледачко обрабляли тотъ предметъ. Отде доказательства: кажутъ лѣтописецы, что искони Польща была только малою частью великого общества илирского, вотъ доказана достовѣрность Нестора; что Крокъ погубилъ Олофага (многожерта), тоже Греки кажутъ о Ираклесѣ; что въ битвѣ съ царемъ амантійскомъ Гаминтомъ, былъ король тотъ взятый въ полонъ, де черезъ два года заставилъ, тоже кажутъ Греки о Амынтѣ королѣ македонскомъ, отцы Филиппа: что Попель Нотиско малъ жону Юлю дочку Юлія Цесара, Котенъ король Дановъ былъ зятемъ Октавіана, сынъ же его отъ Юліи назывался Юлій Цесаръ Реметалькесъ. Даже о переселеніи Илирцѣвъ намекаютъ Греки «додаючи что отъ множества мышій уступилися и переселилися въ сусѣдство Бастарновъ», и проч. Будьте ласкавы донесѣтъ ми цы получилъ М. П. Погодинъ мой сборникъ колядныхъ пѣсень и якъ му подобаються? До другои книжки надѣюся достаты пѣсень зъ Буковины, наветъ по волошскій.

Мѣсяца кивня (sic) надѣюся быти ординованымъ.

Прошу поклонитися отъ мене М. П. Погодину и П. В. Киреѣвскому. Майтеся гаразд.

Маю честь быти Вашимъ слугою Иванъ Н. Вагилевичъ.

18 $\frac{\text{21 червца}}{\text{3 лѣпца}}$ 44

Адрессъ до мене у Львовѣ въ Институтѣ Оссолинского.

2.(ч, 1502. с. 259) Львовъ 20 мая 1846. Пол. 19-V 1846, въ воскр.

Милостивый Государь. Вчера получилъ я изъ Праги тюкъ книгъ содержащій 7 экземпляровъ Критико-исторической повѣсти о Галицкой Руси, экз. Сибирскаго Сборника и сказаній Русскаго Народа, которыя Вы для меня благосклонно выслать изволили. Покорнѣйше благодарю Васъ за подарокъ—Вы занялись усердно переводомъ моего маранья и совершили его какъ нельзя лучше, но не стоило Вашего труда переводить точь въ точь перваго печатнаго выпуска. Я писалъ его на скорую руку во время польскаго мятежа 1831 г. по поводу негодованія на неблагодарныхъ Поляковъ, и съ желаніемъ ръзбудить дремящіи нашъ народъ, изъ котораго нѣсколько лицъ по невѣжеству народного происхожденія соучаствовало въ революціи. И можетъ быть слово хотя и неполное было для Галиці къ стати; но для читателей въ Россіи, исклю-

чая можетъ быть ипотезы о Завислоцкой и Надвислянской Руси, оно должно быть скучное маловажное несовершенное. Я принужденъ былъ для снисканія благорасположенія цензуры умѣстить даже эфемерныхъ угорскихъ королей и пр. У насъ надо тогда нужныхъ источниковъ (sic). Литература и бытописаніе русское было для насъ terra incognita. Теперь другое дѣло. По благосклонности русскихъ ученыхъ у насъ ходятъ уже по рукахъ многія прекрасныя русскія книги.

Желая напечатать продолженіе своихъ критическихъ изслѣдованій, я боролся нѣсколько лѣтъ съ цензурою, состоящею подъ вліяніемъ коварнаго чиновника польскаго рода, и утомленный бросилъ наконецъ перо довольствовавшись по крайной мѣрѣ умѣщеніемъ нѣкоторыхъ извѣстій въ хроникѣ города Львова; но и тотъ жалкій мой трудъ два года терзался в цензурномъ чорнилѣ единственно потому, что въ имъ изчислялись русскія бѣдствія и вышелъ скопщемъ из рукъ операторовъ.

Въ моихъ бумагахъ конечно найдется еще начерно нѣсколько листовъ продолженія послѣ 1492 года. Если мнѣ дѣла по должности и преклонность лѣтъ (я кончилъ уже 67 г. отъ рожденія) дозволитъ и Вы бы согласились потрудиться переводомъ, то я бы ихъ отискалъ, списалъ и выслалъ на Ваше имя. Я бы душевно чтобъ ихъ передать въ редакцію Журнала Народ. Просвѣщенія (если они годятся тамъ), а то по этому что я на сихъ дняхъ, посредствомъ нашего правительства получилъ вмѣстѣ съ рескриптомъ г-на министра народ. просв. всемилостивѣйше его величествомъ государемъ всероссійскимъ пожалованную золотую медаль большой величины. Я самъ не въ силахъ правильно и синтаксически изясниться на великорусскомъ языкѣ.

Вы снабжаете нашого Головацкаго книгами.—Онъ достоинъ Вашей дружбы.—За это благоразположеніе къ нему и я благодарю Васъ, будьте и впредь столь благосклонны для нѣго.—Он честный, усердный, и благонамѣренный человѣкъ, мнѣ жаль только, что онъ по своему званію, какъ священникъ, ограниченъ на мелкій сельскій околотокъ, а какъ женатъ долженъ трудиться скуднымъ хозяйствомъ и не можетъ столь дѣйствовать на народъ вообще сколько нужно.—Мнѣ хотѣлось зажечь въ кимъ либо изъ мирскихъ молодыхъ людей сдѣсь въ средоточіи края любовь до русской словесности, но напрасно. — Направленіе ученаго образованія у насъ другое, всякъ идетъ за пропитаніемъ, а русская литература не въ состояніи прокормить Галиціянина. Изъ молодыхъ семинаристовъ надежнѣйшій есть кто то Пѣтрашевичь, юноша ревностно и неутомимо занимающійся русскою исторіею, археологическимъ изслѣдованіемъ и языкоиспытаніемъ славянскихъ нарѣчій. Онъ если неизмѣнятся его обстоятельства будущій представитель русской литературы въ нашемъ краѣ. Но не взирая на этотъ недостатокъ въ ревнителяхъ, мы всегда успѣваемъ. За 20 лѣтъ назадъ расходилось въ народъ ежегодно до 200 русскихъ букварей, нынѣ около 2000 экземпляровъ—Вотъ истинное мѣрило распространенія русской грамотности.—Словомъ мы подвигаемся хотя и медленно все таки впередъ. Извините мою старикамъ обыкновенную болтливость, и изволите удостоить меня Вашей дружбы, о то проситъ Васъ, милостивый государь, Вашъ покорный слуга Денисъ Ивановичь Зубрицкій.

Не извѣстно ли Вамъ что случилось съ 2-мъ Надеждинымъ?—Я выслалъ для него бумаги въ Прагу еще прешедшаго года, и онъ не явился.

3. ч. 1502 с. 267. Львовъ 8-20 августа 1846.

Милостивый государь Осипъ Максимовичь!

Я имѣлъ честь получить Ваше письмо, книги и дипломъ на званіе почетнаго члена императорскаго общества исторіи и древностей. За столь ласкательное для меня отличіе имѣю честь Вамъ какъ первому и даже единственному виновнику засвидѣтельствовать свое покорнѣйше благо-

дареніе. Знаю что я по приличію обязанъ какъ его сіятельству г. президенту, такъ и обществу принести должную благодарность, но я въ настоящее время не въ состояніи собрать мыслей, скорбь угнѣтаетъ мою душу, моя дочь (у меня кромѣ двухъ дочерей нѣтъ никакого семейства) занемогла четыри недѣли назадъ воспаленіемъ на легкомъ и опасность доселѣ еще ей угрожаетъ.

Вы получите худое понятіе о моей особѣ, и будете меня упрекать въ легкомыслiи. Я предложилъ Вамъ въ началѣ мая, посылку продолженія повѣствованія о Галицкой Русси, и занялся списаніемъ его. Ожидалъ до второй половины іюля Вашего отзыву; но не получивъ никакого, думалъ что Вамъ недосугъ, и высылая документы в археографическу коммиссію рѣшился выслать и списанную тетрадь, предоставляя коммиссіи или министерству буде она окажется достойною изданія, отправить тамъ гдѣ издано ее начало, или положить въ архивъ на пищу для молей.— Въ моей старости надо было торопиться.—Вотъ настоящее приключеніе, и Вы милостивый государь извините меня, не изобличайте въ вѣтрености или неуваженіи Вашей достопочтенной особы.

Г. Головацкаго увѣдомилъ я о книгахъ и как скоро выйдутъ изъ цензуры вышлю ихъ въ Микитынцы.

Перебирая описаніе библіотеки общества, убѣдился я, что она не изобилуетъ книгами на иностранныхъ языкахъ, и вышлю нѣсколько въ ящикѣ черезъ Гартенштейна какъ скоро успокоюсь въ своеи печали. Деньги за провозъ изъ Львова въ Радзивиловъ онъ не долженъ вносить въ счетъ казны общества.

Еще разъ благодарю Васъ за благорасположеніе для моей особы, покорнѣйше прошу засвидѣтельствовать г.г. Шевыреву и Попову мою благодарность за книги и остаюсь съ почтеніемъ милостивый государь Вашимъ покорнымъ слугою Д. И. Зубрицкій.

4. (ч. 1455 с. 76) Вѣна дня 12 мая 865.

Милостивый государь высокоуважаемый господинъ профессоръ!

Ваше высокоблагородіе изволили во время своей бытности въ Вѣнѣ удостоить меня своего благосклонного вниманія и пригласили меня обращаться съ нуждами по моей публицистической дѣятельности прямо къ вашему высокоблагородію. Хотя у меня до сихъ поръ безъ нуждъ всякого рода не обойшлось, то не смѣлъ я безпокоить ваше высокоблагородіе, положивъ себѣ правиломъ— бороться своими силами такъ долго, пока это вообще возможнымъ и благоразумнымъ быть можетъ.—Сегодня я, къ сожалѣнію, нахожусь въ положеніи тѣмъ болѣе непріятнымъ, что дѣло общее, въ имя которого я сочувствія у братіи русской въ Россіи требовать намѣряю, должно представиться и дѣломъ собственно моимъ. Сатирическій журналъ «Страхопудъ», признанъ былъ вашимъ высокоблагородіемъ еще годъ тому назадъ, какъ журналъ который имѣетъ предъ собою очень важную задачу. Я не хочу хвалить дѣло свое, но могу и долженъ совѣстно сказать, что «Страхопудъ» стался въ настоящее время в публицистикѣ руской тѣмъ важнѣе, что онъ, воспользовався поученіями вашего высокоблагородія принялъ направленіе совершенно русское. Одна только политика можетъ быть для австрійскихъ русскихъ спасительною—а именно: исповѣдать явно, всенародно, отважно и безпрестанно етую святую истину, что въ Галиціи не «Рутены» и не «Русины» но Русскіи точно же такіе, какіе на цѣломъ пространствѣ въ Россіи. Утверждать это закономъ у насъ не запрещается, но понятно что этую истинну можетъ проповѣдовать у насъ только человѣкъ совершенно независимый. Какъ изъ послѣднихъ №№ «Страхопуда» узнать можете, сталъ я проповѣдовать въ томъ же направленіи, но за то стали меня прослѣдовать изъ всѣхъ сторонъ ужасно а около меня сосредоточилась вся русская партія въ Галиціи

и Венгріи—(около 500 подписчиковъ) но эта партія не въ состояніи удержать себѣ органа для пропаганды своей программы. Русская братія въ Россіи, если имѣетъ какое братское сочувствіе къ намъ—одномыслящимъ въ Галиціи, то должна непремѣнно воспомоществовать имъ—особенно же въ настоящее время, ибо теперь, рѣшается вопросъ объ единствѣ русского народа окончательно. Вашему высокоблагородію вѣдь извѣстно, что украинофилы перетаскали свою пропаганду изъ Малороссіи въ Галицію и агитируютъ тутъ подъ высокимъ покровительствомъ австр. правительства вспомагаемы отъ Поляковъ—ужаснѣйшимъ образомъ (Во Львовѣ издаютъ уже три украинофильскіи журналы: «Мету», «Ниву» и «Читальню»—и печатаю[тъ] Кулишевскою правоп.). Пропаганда эта есть очень опасна, ибо она проповѣдуетъ въ имя истины, народности пригнетенной. Если не будетъ противодѣйствія—такъ пропадетъ навѣрно все—вѣдь бо и австрійскіе Славяне обращаютъ вниманіе свое на малорусскій вопросъ и симпатизируютъ съ украинофилами, ибо думаютъ спасти черезъ сепаратизмъ малорусскій свою федерат. идею. Такіе вотъ дѣла у насъ! Намъ очень странно, что когда противники пользуются симпатіями вороговъ Россіи и получаютъ отъ нихъ всякую помощь—Россія оставляетъ своихъ друзей безъ всякой помощи и смотритъ хладнокровно на своихъ союзниковъ, истощающихъ всю свою силу въ борбѣ такъ важной;—вѣдь само то обстоятельство, что русскій въ Россіи не пріоказываютъ никакого сочувствія для своихъ союзниковъ, отвращаетъ многихъ и переселяетъ въ другій таборъ, ибо всякій считаетъ того чужимъ, кто не пріуказываетъ мнимому брату ни малѣйшого сочувствія на дѣлѣ...

Въ прошломъ году, когда я не заявлялъ себя еще такъ откровеннымъ поборникомъ единства русского, было у меня съ концемъ года больше 800 подписчиковъ—теперь же, когда я сталъ писать чѣмъ разъ явнѣе и смѣлѣе—уменшилось до той степени, что, когда не получу какой-то помощи отъ братіи русской изъ Россіи—буду непремѣнно принужденъ прикратить свой журналъ на всегда—нужда же, какая мнѣ изъ этого предстоитъ (ибо я остаюсь послѣ своей политической дѣятельности—въ Австріи безъ всякой будущности) будетъ предостерегать всѣхъ отъ подобныхъ подвиговъ—словомъ прекращеніе моего журнала—это компромитація послѣдная партіи русскои въ Галиціи.

Спасайте, батюшка любезнейшій, своимъ чрезвычайнымъ вліяніемъ въ обществѣ русскомъ—мою дѣятельность, мою будущность—найпаче же интересъ общерусскій! Въ Россіи, именно же въ Москвѣ есть такъ много жертволюбивыхъ и богатыхъ людей,—они бъ непремѣнно пожаловали, если бъ только узнали объ важности дѣла,—я, батюшка любезнѣйшій уповаю, что Вы никакъ не забудете обратить вниманіе этыхъ русскихъ благодѣтелей на вѣрного совѣстю въ пользу русского народа трудящогося—Вамъ всемъ сердцемъ приданного вашего высокоблагородія покорнѣйшого слугу Іосифа Николаевича Ливчака, редактора «Страхопуда» и «Золотой Грамоты».

«Золотая Грамота» (прилога беллетрист. содержанія) издавала бысь непремѣнно на настоящомъ русскомъ языкѣ. Когда бъ только издатель стался независимымъ...

Ради бога помогите намъ, ибо мы не въ состояніи себѣ сами помощи!!!

Посылки извольте адрессовать на имя батюшки Раевского [1])—ибо по почтѣ опасно.

[1]) З посольської церкви у Відні.

5. (ч. 1478, с. 251). Милостивѣйшій государь Осипъ Максимовичъ. На мѣсто нашего назначенія пріѣхалъ я съ моимъ товарищемъ Городецкимъ во время отсутствія князя Щербатова, который отправился на неизвѣстный срокъ по дѣламъ семейнымъ въ Тифлисъ. Узнавъ не прежде какъ при концѣ нашего пути, что г. Рыбниковъ занимаетъ мѣсто вице губернатора, мы очень жалѣли что въ слѣдствіе ошибки не воспользовались Вашимъ, милостивѣйшій государь, снисходительнымъ предложеніемъ, ходатайствовать за нами у него. Изъ-за телеграммы и письма князя Щербатова къ И. С. Аксакову могъ я предполагать, что наше назначеніе давно состоялось по всѣмъ правиламъ формалистики, потому и старался выѣхать какъ можно раньше изъ Москвы. Въ Калишѣ указалось совершенно что другое, ибо совѣтникъ-Полякъ расмотривавшій нашія свидѣтельства счелъ невозможнымъ принятіи насъ какъ иностранцевъ безъ кандидатскихъ дипломовъ рускаго университета на гражданскую службу. Онъ опирался на сводъ законовъ. Г. Рыбниковъ заступающій мѣсто губернатора не хотѣлъ или не могъ принять насъ на свою отвѣтственность, намъ вѣлено ждать, между тѣмъ телеграфировано къ В. И. Ламанскому, чтобъ онъ спросилъ о мнѣніи статсекретаря Набокова на счетъ возможности нашего назначенія. Третьяго дня прійшелъ отвѣтъ изъ Петербурга, что нѣтъ препятствія нашему назначенію, если пріймемъ русское подданство. Такимъ образомъ приходиться намъ ждать, пока не будутъ сдѣланы всѣ формальности на счетъ этого; по крайней мѣрѣ можемъ радоваться, что вице-губернаторъ обезпечилъ наше содержаніе на время. Все-таки мы находимся теперь в такомъ положеніи, что не можемъ сдержать слова и выслать Вамъ, милостивѣйшій государь, задолженныя деньги. Поэтому просимъ Васъ покорнѣйше подождать еще нѣкое время высылки денегъ, которыя, какъ только получимъ прогоны, не замедлимъ отослать съ искреннѣйшей благодарностію.

Надѣясь на Ваше, милостивѣйшій государь, прощеніе имѣю честь быть съ глубочайшимъ почтеніемъ Вашимъ покорнѣйшимъ слугою Влад. Бачинскій.

г. Калишъ 24-го числ. апрѣля 1868 года.

6. (ч. 1502, с. 228). Милостивые господа! Нѣсколько годовъ назадъ возникла среди здѣшней академической молодежи мысль основать общество русскихъ студентовъ въ цѣли взаимнаго помоществованіа какъ въ матеріальномъ, такъ по преимуществу и въ интеллектуальномъ взглядѣ. Мысль та вскорѣ превратилась в дѣло; русскіе студенты здѣшнего университета основали общество «Академическій Кружокъ», которое удѣляетъ своимъ членамъ по возможности денежныіа пособіа, содержитъ библіотеку и издаетъ уже четвертой годъ небольшую газету литературно-науковаго содержаніа, п. н. «Другъ» [1]). Но главнаіа цѣль нашего общества, содержать и увеличевать по возможности библіотеку, при помочи которой здѣшніе русскіе студенты могли бы знакомитьсіа какъ съ обще-европейскою наукой, такъ преимущественно съ родною намъ русскою литературою. Но, признатьсіа, въ этомъ взглядѣ наши усиліа не всегда вѣнчались отвѣтными успѣхами, такъ какъ вообще сношеніа наши съ Россіей очень трудны, и кромѣ двухъ трехъ годовъ «Вѣстника Европы», одного «Отечественыхъ Записокъ» да нѣсколькихъ отдѣльныхъ книгъ подаренныхъ нашему обществу гр. Уваровымъ, мы не обзнакомлены ни съ

---

[1]) „Другъ", письмо для белетристики й науки виходив в р.р· 1874 — 77.
В р. 1874 вийшло ч. 18 ред. Кордасевич
„ 1875 „ „ 24 „ до 22 числа, опісля Олексій Зофійовський.
„ 1876 „ „ 24 ред.: Ол. Зофійовський (ч. 1 — 10).
Мик. Дольницький (ч. 10 — 19).
Андрій Павлиш (ч. 20 — 24).
„ 1877 „ „ 6 ред. А. Павлиш.

однымъ большимъ науковымъ изданіемъ великаго отечества. За скудностью денежныхъ средствъ, которыми располагаетъ нашое общество, мы не въ силѣ покупать никакихъ болѣе объемистихъ изданій и потому обращаемъ сіа къ Вамъ, милостивые господа, съ прошеньемъ—познакомить насъ, оторванныхъ отъ обще-русского науковаго движеньіа, точнѣй и полнѣй съ широкой умственной работой нашей родины, присылкою Вашихъ цѣнныхъ изданій въ нашую общественную бібліотеку.

Отъ Выдѣла общества Л. Заклинскій [1]), Предсѣдатель общества.

Adp. Verein „Akademiczeskyj Kruzžk“ Lemberg, Krakauergass, № 19.

7. (ч. 1487 с. 329). Получено 5-го марта 1877; в суб.

Высокопочтенное Общество! Вычитавши въ сочиненіи г-на Я. Ф. Головацкаго: «Дополненіе къ очерку библіографіи В. Ундольскаго, С. Петербургъ, 1874», что сочиненіе «Платона» печатанное въ Вильнѣ 1784 г. мало есть извѣстное русскимъ библіографамъ (въ Галичинѣ извѣстны мнѣ только два экземпляра)—то жертвую это сочиненіе въ пользу Румянцевскаго музея съ темъ покорнѣйшимъ прошеніемъ, чтобы высокопочтенное общество изволило прислать мнѣ «В. Ундольскаго—«Хронологическій указатель славяно-русскихъ книгъ церковной печати».

Сочиненія: Малая книжица и пр. и о тайнахъ жертвую въ бібліотеку: «Императорскаго общества исторіи и древностей россійскихъ при московскомъ университетѣ», и прошу прислать мнѣ тотъ выпускъ трудовъ высокопочтеннаго общества, въ которомъ печаталась статья г-на Я. Ф. Головацкаго: «Карпатская Русь» [2]) и пр.

Примѣте совершенное увѣреніе въ глубокомъ почтеніи и уваженіи, какое питаетъ къ Вамъ Иванъ Ем. Левицкій.

В Боднаровѣ (Галичина въ Австріи) послѣдняя почта: Боднаровъ.

Подав Федір Савченко.

До цензурної історії пісні Анатолія Свидницького „Горлиця“.

До цього часу ми ще не маємо повної збірки творів А. Свидницького. До такої збірки творів письменника крім «Люборацьких» та дрібних оповідань (виданих лише р. 1927 українською мовою «Книгоспілкою» під редакцією М. Зерова) повинні увійти ще етнографічні статті Свидницького, вміщені в «Основі», та всі вірші його.

Коли читач тільки тепер ще починає знайомитися з дрібними оповіданнями Свидницького, то знайомство його з віршованою спадщиною письменника ще майже й не починалося, бо її досі ще не зібрано до

[1]) Леонід Заклинський був за гімназійних часів членом станиславської громади. Уродився в Маріямполі 1850 року, кінчив гімназію в Станиславові, університет (філол. історичний відділ) у Львові, потім став за учителя гімназії св. Анни в Кракові, а помер в Станиславові дня 7 квітня 1890 року, проживши 40 літ. (Порівняй „ДІЛО“ 1890. ч. 72). Був він сином о. Ігнатія, пароха Маріямполя, що помер р. 1886, і Йосифи Катерини Заклинської, великої Української патріотки, що померла дня 19. XII. 1894 року (Календар „Просвіти“ за рік 1897, де подано її портрета й життєписа). До дітей щастя не мала. Окрім сина Леоніда, що згас в молодому віці, умер ще за її життя, другий її син Корнило, талановитий історик (ур. 13. IV. 1857, умер у Львові дня 13. II. 1884 року). Видрукував він дев'ять історичних праць, а поміж них оповідання і етнографічні матеріяли, календар „Просвіти“ за рік 1858 і 1897. (В останньому календарі вміщено його ширший життєпис і портрет). Залишився при житті третій син Роман, вмер. Учитель учительської семінарії, в Станиславові, де живе по сьогодні. Усі три сини брали участь в літературному, зглядно науковому житті.

[2]) Головацкий, Я., Карпатская Русь. Географическо-статистические и историческо-етнографические очерки Галичины, Сѣверо-восточной Угрии и Буковины. Славянский Сборник том II, Изд. Петербургского Отдела Славянского Комитета, С.-Петербург, ст. 55—84.

купи й про її існування читач знає лише з випадкових публікацій часток цього роду творчости Свидницького [1]).

Серед віршованої спадщини письменника, безумовно, найцікавіші— пісні на політичні теми, як ось, наприклад, пісні: «Вже більше літ двісті»..., «В полі доля стояла»..., що за 60-х рр. належали до найпопулярніших пісень української молоді [2]). Пісні ці через цензурні умови своєчасно не були надруковані й їх було вже записано пізніше з «уст» сучасників письменника. Деякі з цих пісень мають вже й варіянти (наприклад, пісня «В же більше літ двісті»...), бо пам'ять сучасників письменника зберігла текст цих пісень у різних редакціях.

До цього часу не зібрано ще навіть усіх політичних пісень Свидницького. М. Зеров у додатку до книги «А. Свидницький, Оповідання» (вид. «Книгоспілки», 1927 р.) наводить текст 4 пісень Свидницького в V розділі під назвою «Пісні А. П. Свидницького» (а саме—пісень: «Вже більше літ двісті», «Україно, мати наша», «В полі доля стояла» та «Коли хочеш нам добра»), але ця збірка неповна. Тут бракує пісні Свидницького «Горлиця», надрукованої з купюрами в «Черниг. Губ. Вѣдомостяхъ» р. 1860 (№ 4 неофіційної частини) і написаної Свидницьким за часів перебування в київському університеті. У той час коли пісні «Вже більше літ двісті» та «В полі доля стояла» присвячено україно-російським взаєминам, пісню «Горлиця» присвячено Слобідській Україні, а саме—процесу закріпачення вільних козаків, що ними було колонізовано Слобідську Україну. Недаремно автор «Горлиці» називає «Горлицю» «Слобіджанкою», зазначає, що вона шукала «слободи» тощо.

Щодо тексту пісні «Горлиця», надрукованого в «Черниг. Губ. Вѣдом.», то мусимо зазначити, що він коротший за дійсний текст, знайдений нами випадково серед паперів члена чернігівської укр. громади 60-х рр., землемірного помічника Ів. Андрущенка [3]) (арештованого р. 1863 в Чернігові разом з лікарем Носом). Порівняння знайденого повного тексту «Горлиці» з опублікованим у «Черн. Губ. Вѣд.» приводить нас до висновку, що останні 4 рядки «Горлиці» цензурою не було дозволено й викреслено. Нижче подаємо повний текст «Горлиці» за сучасним правописом, підкреслюючи останню ненадруковану строфу цієї пісні.

Горлиця.

Ой у лісі у дубині
На краю, на краю
Жила собі горлиця
Як в раю, як в раю.
По-під лісом пшениченька
Лобода, лобода,
А у лісі криниченька
І вода, і вода.
Гніздо мала тепленьке,
Наче піч, наче піч;
Воркотала горлиця
День і ніч, день і ніч.
Клюне собі зернятко
І летить, і летить
До погожої криниці,
Й воркотить, воркотить.
А вернеться на гніздечко
До дітей, до дітей,
Та й воркує, бо далеко
Від людей, від людей.
І літала вільная
І сюди, і туди,
І не знала лишенька
Та біди, та біди.
Та запахла горлиці
Слобода, слобода,
Бо приїлась пшениченька
І вода, і вода.
І підняла ця пташина
Вгору ніс, вгору ніс,

---

[1]) Див., напр.: І. Житецький, Лист і вірші Свидницького про селянські екзекуції, „Україна", 1924, кн. 4, сс. 93—97; В. Станіславський, Недруковані твори А П. Свидницького, „Науковий Збірник", 1928 р., сс. 164—167; див. також додаток до книги: А. Свидницький, Оповідання, „Книгоспілка", 1927 та інш.

[2]) Див. вступну статтю О. Кониського до „Люборацьких" А. Свидницького, Київ, 1901, с. 1; також „Автобіографію" І. Шрага в часоп. „Наше Минуле", 1919, 1—2, сс. 136.

[3]) Папери Ів. Андрущенка див. у сенатській справі „Производство высочайше учрежденной въ С.-Петербургѣ слѣдственной комиссіи о васильковскомъ уѣздномъ землемѣрѣ... Иванѣ Андрущенкѣ"..., див. т. І, арк. 237.

І воркує на все горло,
На ввесь ліс, на ввесь ліс:
„Не хочу я пшениченьки,
Ні води, ні води;
Піду шукать промеж люде
Слободи, слободи.
Замешкаю я де-небудь
У селі, у селі,
І житиму, як у хаті,
У дуплі, у дуплі".
Покинула ліс-дубину
І летить, та й летить,
І вербу знайшла дупляву...
Щож?.. сидить?..
Ой вдалася тій горлиці
Слобода, слобода,—
Обсіло її все лишенько
Та біда, та біда!
Пугутькають на горлицю
Пугачі, пугачі,
І горобчики напались,
І сичі, і сичі.
Причепились і ворони,
Й шуляки, шуляки;
Ще в пушку дітей забрали
Хлоп'яки, хлоп'яки [1]).
Да й ще лиху слобіджанки
Не кінець, не кінець:
Бо спіймали і старую
На сілець, на сілець.
Посадили у кліточку:
„Воркоти! воркоти!"
Як же птиці воркотати,
Де коти, де коти?!!
Ото тобі, горлице,
Слобода, слобода!
Клюй пшеницю й сиди нишком,
Де вода, де вода!
Знай навіки, голубонько,
Що твій ліс, що твій ліс;
А запахне слобідонька,
То втни ніс, то втни ніс.
Не шукала горлиця
Слободи, слободи;
Але наші прадіди, і діди,
І діди, і діди [2]).

Подав Борис Шевелів.

Трупа М. Л. Кропивницького у Чернігові в 1883 р.

13 січня р. 1883 чернігівський губернатор доводить до відому генерал-губернатора (київського, волинського й подільського, а на той час чернігівського та полтавського) про те, що «антрепренеръ малороссійской труппы Кропивницкій» звернувся до нього з проханням, яке поставило його в дуже скрутне становище. Кропивницький, що уже понад два тижні перебував зі своєю трупою в Чернігові, просив у губернатора дозволу поставити на чернігівській сцені дві п'єси «на малороссійскомъ нарѣчіи»—«Чорноморці» та «Доки сонце зійде, роса очі виїсть». П'єси ці цензурою дозволено, але їх іще ніде не ставили. Що ж в цьому проханні Кропивницького було такого, що утворило для губернатора становище «хуже губернаторского»? Про це ми довідуємось з того ж таки його листа до генерал-губернатора:

Не понимая малороссійскаго нарѣчія и тѣмъ менѣе будучи въ состояніи читать книги и рукописи на этомъ языкѣ, я затрудняюсь лично составить себѣ понятіе, насколько эти пьесы удобны къ постановкѣ на сценѣ въ здѣшнемъ театрѣ, мнѣ же докладывали, что пьеса в рукописи („Доки сонце зійде, роса очі виїсть") пожалуй можетъ вызвать нѣкоторое несоотвѣтственное движеніе въ театральной публикѣ, въ высшей степени наэлектризованной болѣе чѣмъ двухнедѣльными представленіями бытовыхъ пьесъ на малороссійскомъ нарѣчіи. Я и то постоянно боюсь, чтобы не вышло что нибудь в театрѣ. [3])

Щоб запобігти цьому «несоотвѣтственному движенію», можна, на ґубернаторову думку, з цих двох п'єс дозволити в Чернігові лише одну—«Чорноморці». Разом з цим губернатор просить генерал-губернатора порадити, що йому робити в тому разі, коли Кропивницький, який з початку заявив йому, що він з трупою залишається в Чернігові лише до 16 січня, а потім порушив свою обіцянку й залишився до 19 січня, побажає залишитись у Чернігові ще тижнів на два, а то може й на увесь театральний сезон. Губернатор має підставу

не совсѣмъ довѣрять его искренности, такъ какъ сборы у него прекрасные, публика ломится в театръ, мѣста берутся на расхватъ и заблаговременно, въ ложахъ бываетъ

---

[1]) Натяк на військову „повинність", заведену на Слобожанщині. *Б. Ш.*

[2]) Підкреслення наше. Рукопис „Горлиці", знайдений в архіві Андрущенка, закінчується таким підписом: „Студ. Свидніцки". „Горлицю" написано розміром народньої пісні „Ой сіяла дівчина лободу". *Б. Ш.*

[1]) Канцл. черніг. губ.-секр., стол. 4773, с. 1.

до 10 человѣкъ, галлерея переполнена свыше мѣры и общество, особенно же интеллигентная его часть, относятся къ представленію съ неимовѣрнымъ энтузіазмом"[1].

Наприкінці губернатор дозволяє собі висловити думку, що було б незручно

разрѣшить Кропивницкому играть долѣе 19 января: трехнедѣльного срока достаточно для временнаго пребыванія Кропивницкаго въ Черниговѣ; представленія же въ Черниговѣ въ теченіе большей части сезона его труппы, номинально лишь русской, а в дѣйствительности чисто малороссійской, явится не невиннымъ развлеченіемъ, а событіемъ съ извѣстнымъ политическимъ оттѣнкомъ, еще болѣе усилитъ очевидное стремленіе извѣстной и немалочисленной здѣсь партіи хохломановъ и украинофиловъ къ обособленности, сепаратному отчужденію отъ всего великорусскаго и укрѣпитъ въ нихъ несбыточныя мечты и надежды.

На це велемовне посланіе генерал-ґубернатор відповів коротко й сухо в тому розумінні, що він не заперечує дозволяти Кропивницькому поставити на сцені Чернігівського театру обидві п'єси на «малороссійскомъ нарѣчіи». Що ж до питання про термін перебування трупи Кропивницького в м. Чернігові, то «это не входитъ въ кругъ предметовъ моей компетенціи, как временнаго генералъ-губернатора» [2]).

Як ставилась чернігівська публіка до трупи Кропивницького, це не без таланту змальовано в листі того ж губернатора з 14 січня 1883 р.:

Вездѣ въ обществѣ только и говору, что о спектакляхъ на малороссійскомъ нарѣчіи, причемъ или поголовный восторгъ или споры между великоруссами, малороссами и поляками о значеніи и смыслѣ малороссійскихъ пьесъ: такъ, напр., на этой недѣлѣ за ужиномъ у начальника дистанціи путей сообщенія Бреннерта, гдѣ я впрочемъ не могъ быть, Малороссы были очень недовольны, что нѣкоторые Поляки по поводу малороссійскихъ спектаклей были почему то на сторонѣ Великоруссовъ. На томъ вечерѣ между прочимъ когда кто-то сказалъ, что вѣроятно на третьемъ представленіи „Наталки-Полтавки" театръ будетъ пустъ, молодой Федоръ Лизогубъ выразился: „и 100 разъ дадутъ и 1000—театръ будетъ полонъ". Дѣйствительно театръ все это время переполненъ, интеллигенція въ полномъ сборѣ, всѣ восторгаются каждый разъ, бываютъ даже тѣ, которые вовсе не считались за театраловъ [3]).

Не менш яскраво характеризує ставлення чернігівської публіки до трупи Кропивницького й чернігівський поліціймайстер у своїому рапорті чернігівському губернаторові 23 січня 1883 р.:

Еще до пріѣзда труппы въ публикѣ замѣчалось сильное желаніе скорѣе видѣть спектакли Кропивницкаго и недовольство ее за медленность въ разрѣшеніи постановки пьесъ, затѣмъ во время представленій съ 28 прошлаго декабря каждый спектакль былъ полонъ посѣтителей и послѣ всякаго дѣйствія пьесы актеры вызывались по нѣсколько разъ на сцену и имъ выражались овація.

Овації досягли maximum'у на заключному спектаклі.

За появленіемъ актеровъ въ корридорѣ, у выхода изъ театра, публика выражала благодарность Кропивницкому и всей труппѣ за доставленное обществу удовольствие ихъ спектаклями, при этомъ просили его пріѣхать еще в Черниговъ; Кропивницкій съ своей стороны благодарилъ овацiаторовъ за признательность къ его сценическому искусству. Послѣ чего изъ публики нѣсколько человѣкъ подняли Кропивницкаго и актрису Заньковецкую, вынесли съ корридора на крыльцо, усадили на извозчика и при отъѣздѣ прокричали „ура" и „счастливаго пути" [4]).

Читаючи ці докладні й досить яскраві записки про настрій публіки, можна подумати, що й губернатор з поліцмайстером також захоплені цим настроєм і самі не від того, щоб нести Заньковецьку на руках. Але поліційний інтерес є інтерес sui generis і поліцмайстер тверезий спостерігач, що й видно з того ж рапорту.

Кропивницкій при разрѣшеніи ему представленій всегда добивался позволенія на однѣ только малороссійскія и выражалъ сильное неудовольствіе на постановку русскихъ, которыя и выбиралъ очень легкіе водевильчики и выполненіемъ ихъ неглижировалъ, а на послѣднемъ спектаклѣ вмѣсто разрѣшеннаго ему русскаго водевиля „Мотя", по болѣзни актрисы, несмотря на мое запрещеніе, исполнилъ малороссійський водевиль „Кум мирошник" при малороссійской же пьесѣ „Доки сонце зійде, роса очі виїсть", за что въ виду предложенія в. п. отъ 28 декабря 1882 года за № 9404 и привлеченъ мною къ отвѣтственности по 29 ст. уст. о наказ. налаг. мир. суд., о чемъ составленный 21 января протоколъ я передалъ сего числа за № 102 мировому судьѣ 1 участка гор. Чернигова" [5]).

[1]) Там само, с. 2. [2]) Там само, с. 9. [3]) Там само, с. 5. [4]) Там само, с. 14. [5]) Там само, с. 13.

До цього ж додається акт:

1883 года января 21 дня. И. д. черниговскаго полицмейстра Покотило составилъ настоящій актъ въ следующемъ: г. кіевскимъ, подольскимъ, волынскимъ и временнымъ полтавскимъ и черниговскимъ генералъ-губернаторомъ разрѣшена была дворянину Марку Лукину Кропивницкому постановка на сценѣ черниговскаго театра въ числѣ русскихъ пьесъ и малороссійскихъ съ условіемъ, чтобы по крайней мѣрѣ половина всѣхъ даваемыхъ пьесъ была бы на русскомъ языкѣ, о чемъ послѣдовало предложеніе г. генералъ-губернатора г-ну черниговскому губернатору, объявленное мною лично г. Кропивницкому съ предписаніемъ г. губернатора отъ 28 декабря 1882 года за № 9404. Затѣмъ Кропивницкій поставилъ на сцену сего числа пьесы: „Доки сонце зійде, роса очі виїсть“ малорусскую и „Мотя“ русскую, что и было мною разрѣшено, но въ началѣ спектакля объявилъ публикѣ, что по болѣзни артистки водевиль „Мотя“ не можетъ быть выполненъ и что вмѣсто его ставитъ „Кум мирошник“, а такъ какъ этотъ водевиль тоже малороссійскій, то въ виду вышеизложеннаго распоряженія мною было лично объявлено Кропивницкому, что водевиль „Кум мирошник“, хоть и безусловно разрѣшенный цензурою, не можетъ итти, вопреки распоряженію г. генералъ-губернатора, и чтобы былъ поставленъ другой русскій водевиль изъ разрѣшенныхъ. Кропивницкій, несмотря на предупрежденіе мое, все таки началъ выполненіе водевиля „Кум мирошник“ и исполнилъ его. — Находя въ этомъ дѣйствіи Кропивницкаго неисполненіе обязательнаго для него распоряженія г. генералъ-губернатора, что составляетъ проступокъ, предусмотренный уст. о наказ. налаг. мир. судьями, а потому постановилъ: о всемъ этомъ составить актъ, который и отослать г. мировому судьѣ перваго участка г. Чернигова для привлеченія Кропивницкаго къ отвѣтственности по 29 ст. означеннаго устава“.

Подав Павло Федоренко.

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1928 році.

Бібліографічний огляд.

Українське літературознавство, історія театру й критика.

У попередніх наших річних оглядах [1]) ми, коли не давали повного огляду наукових досягнень за 1926 і 1927-ий роки, то принаймні ставили собі за мету більш-менш повно, аж до дрібних заміток, охопити по змозі ввесь цікавий з погляду наукового літературознавчий (і також з історії театру й критики), матеріял. У цьому огляді (продукції 1928-го року), обмежуємося тільки найголовнішим, бо повніша бібліографія подається в «Реєстрі», що його перша частина надрукована в «Україні» (січ.—лют.). У відміну од попередніх оглядів цей обмежуємо тільки продукцією Радянського Союзу. Так як і раніш, зазначаємо тільки найголовніші статті з літературної й театральної критики [2]).

На рік 1927-ий припало десятиріччя Жовтневої Революції й у зв'язку з цим на початку р. 1928-го з'явилося кілька підсумків наукових досягнень у галузі літературознавства. Найповніші з них: П. Филиповича, Українське літературознавство за 10 років революції («Література», зб. перший, Київ, сс. 5—28, і окремо, Київ, 1928) та К. Копержинського, Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття, 1917—1927 («Студії з історії України Наук.-досл. Катедри Іст. Укр.», т. II, 1928, і окремо, у Київі, 1929, 34 сс.). Обидва ці огляди дали критичну оцінку літературознавчих видань—перший за темами й письменниками, другий—за методологічними школами.

Другий із названих підсумків спеціяльно ще не обговорювався, щождо першого, то він з боку деяких критиків викликав неприхильні оцінки, але не завжди досить уґрунтовані. Закидали цьому підсумкові, напр., неповність, побіжну оцінку праць і статтей, неточності з погляду бібліографічного, тощо (В. Десяк, «Критика», № 10, сс. 3—15), забуваючи, що автор не мав це на меті і писав журнальну статтю, а не том великої праці, яку можна було б виконати нескоро, в той час як громадський обов'язок літературознавця вимагав від нього зараз таки відгукнутися на велику подію десятиріччя Жовтневої Революції.

Поза тим маємо ще два томи чисто бібліографічної праці: А. Лейтес і М. Яшек, Десять років української літератури (1917—1927). За загальною ред. С. Пилипенка, [Х.], ДВУ, т. I, сс. 2 нен. + 272 з іл. + 7 нен., т. II сс. 336+(4). Це розраховане не на один том видання навіть у тому вигляді, в якому його вдалося виконати, безперечно є надзвичайно цінним довідником для літературознавця. На жаль одначе мало взято на увагу інтереси спеціялістів літературознавців, і, мабуть, цим треба пояснити, чому критику, силу незначних заміток, не відділено в ньому від важливих

---

[1]) „Україна", 1927, кн. 3; 1928, кн. 3.

[2]) З закордонних журналів беремо тільки значніші праці, писані в нас, але друковані закордоном. У наше завдання не входить давати точний бібліографічний опис видань.

наукових розвідок і статтей, чому так слабо впорядковано анотації і нарешті чому поза увагою цього цінного видання було багато літературознавчих статей. Рецензенти вже зазначали, що укладачі бібліографії не додержали навіть тих принципів, які проголосили самі і відзначили кустарність їхньої бібліографічної праці (рец. С. Гаєвського, «Україна», 1929, трав.-черв., І. Айзенштока, «Критика», 1929, № 3, сс. 126—129).

Старому українському письменству минулого року присвячено було більше праць, ніж за років попередніх. Це з'ясовується почасти випадковими причинами: наявністю ювілейних збірників, присвячених особам, що їх наукова діяльність у значній мірі зосереджувалася на старому періоді нашого письменства.

Для з'ясування початків нашого письменства має значіння насамперед велика розвідка акад. П. Лаврова, Кирило та Методій в давньому слов'янському письменстві, у Київі, сс. 421 + 3 нен. таблиці + 4 нен («Зб. Іст. Філ. Відд. УАН», № 78). У першій частині цієї праці (сс. 1—210) маємо докладний дослід життя й діяльности Костянтина й Методія на підставі всіх приступних джерел. У другій (сс. 211—405) надруковано старанно підібраний різноманітний матеріял: Кирило і Методій у творах слов'янських поетів, текст і переклад Паннонських Житій Кир. і Мет., вибірка текстів св. письма, що зустрічаються в житіях Кир. і Мет., виправки, бібліографія. Книга вимагає окремої рецензії. Далі занотуємо дві праці про «роуськи письмены», згадані в Паннонському Житії Костянтина-Філософа: Н. К. Никольський, К вопросу о русских письменах, упоминаемых в Житии Константина-Философа («Изв. по русс. яз. и слов.», т. I кн. 1, сс. 1—37) та П. Лавров, Евангелие и псалтырь «руськыми» (роушкими) письмены писанные в Житии Константина-Философа (ibid., сс. 38—48). Обидві ці розвідки дістали прихильну оцінку (Д. Абрамовича) на сторінках «України» (кн. 6, сс. 147—148).

Темою досліду близько стоїть до названих розвіда І. І. Огієнка, Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські («Зап. Іст.-Ф. Відд. ВУАН», кн. XVI, сс. 26—47) та Слов'янське письмо перед Костянтином («Юв. Зб. на пош. акад. М. С. Грушевського», т. II, сс. 156—165). Це розділи з II т. більшої праці того ж ученого «Історія церк.-слов. мови» (Варш.).

Під тим же зглядом, що і ці розвідки, цікава для українського дослідника також студія М. К. Ніколського, К вопросу о сочиненіях, приписываемых Кириллу Философу («Изв. по р. яз.», т. I, кн. 2, сс. 398—457). З іменем Кирила, як автора, відомий тільки один твір «Написание о правой вѣрѣ». М. К. Никольський поставив собі завдання знайти точки опори для розв'язання питання, які ще твори, з великого відділу анонімів та псевдонімів, можна виділити, як літературні праці Кирила. Дослідник коментує два джерела—лист ватиканського бібліотекаря Анастасія й Паннонське Житіє, але ці джерела не дають підстав для точного означення, які саме твори належали Кирилові. Вони цінні тільки вказівками на літературні типи, до яких належали Кирилові писання. «У першому джерелі містяться звістки про спроби його, як красномовного аґіографа, панегіриста й гімнолога, друге змальовує його головним чином, як красного полеміста й екзеґета» (с. 404). Таким чином студія М. К. Ніколського, не розв'язуючи питання цілком, дає ґрунтовний вступ до дальших розшукувань.

Цікаві міркування про джерела «Слова о создании церкви Печерской»—Сімона знаходимо в статті Н. Сичева, На заре бытия Киево-Печерской обители («Сб. стат. в честь акад. А. И. Соболевского», сс. 289—294). Головне у цій статті коментар до того місця «Слова», де говориться про чудесне випадання роси при відшуканні місця для церкви. Для автора «Слова» за джерело правила леґенда, що її зміст Сичов стара-

ється реконстуювати за допомогою різних зіставлень. Сімон писав свій твір у Суздалі, куди ця леґенда раніш перейшла з християнського Сходу. Праця Сичова відноситься власне до російського письменства, але ж ми занотовуємо її тут, тому що «Слово» поширене було і на Україні.

Виключно перекладному письменству присвячені такі статті: Д. І. Абрамович у статті, Отрывок из хроники Иоанна Малалы в Златоструе XII века («Сб. стат. в честь акад. А. И. Соболевского», сс. 19—24), встановив, що існувало два різних переклади цієї хроніки.

На жаль не в повному (лише в конспектовному) вигляді з'явилася студія С. Балухатого, К апокрифическому «Деянию ап. Фомы» («Сб. ст. в честь акад. А. И. Соболевского», сс. 57—68). Автор схарактеризував як грецький оригінал, так і редакції слов'янських перекладів пам'ятки.

Найбільше уваги, як і звичайно, притягало до себе «Слово о полку Ігоревім». Загальну проблему щодо цієї пам'ятки спробував був порушити Микола Грунський у статті, Форма та композиція «Слова о полку Ігоревім («Зап. Іст.-Ф. Відд. ВУАН», XVIII, сс. 1—24), назва якої ширша за зміст, що обмежується головним чином на критиці праці Сіверса. В українській науковій літературі праця М. Грунського зустріла неприхильну оцінку (див. рец. акад. В. М. Перетца, ibid., т. XIX, сс. 351—352).

Дрібніших питань «Слова» торкалися різні автори. Текстологічний коментар до «Сна Святослава» спробував дати Д. Айналов («Изв. по рус. яз. и слов.», т. I, кн. 2, сс. 477—482). Інші текстологічні пояснення дали А. І. Лященко («Ювілейний Зб. на пошану ак. М. С. Грушевського», II, сс. 187—189) та М. Грунський (ibid, сс. 190—194) і В. Ржіга («Наук. Зб. за рік 1927, під ред. акад. М. Грушевського», сс. 12—13). Кілька зауважень «К палеографическому изучению «Слова о полку Игореве»: дав П. Булычев («Сборн. ст. в честь А. И. Соболевского», Лнгр., «Сб. О. Р. Я. и Слов. Ак. Н. СССР», т. CI, № 3, сс. 179—181).

Цікаву спробу реалізувати постать «батька наших поетів» Бояна дав Н. Шляков («Изв. по р. яз. и слов.», т. I, кн. 2, сс. 483—498). Нові паралелі «Слово о полку Игоревѣ» и исторические библейские книги» навів акад. В. М. Перетц («Сб. Собол.», сс. 10—14). Нове пояснення епітету осмомисл дав Ф. Покровський, висловивши думку, що автор «Слова» мав на увазі вісім головних турбот Ярослава, як правителя (Ярослав «осмомысл», ibid., сс. 199—202).

Замітки про літературний стиль літопису можна знайти у статті акад. В. М. Перетца, До питання про літературні джерела давнього українського літопису («Ювілейний Збірник на пош. акад. М. С. Грушевського», сс. 213—219). У багатьох прикладах із давнього Іпатського списку літопису ми бачимо стилістичні формули рівнобіжні до історичних книг Старого Закону, хроніки Амартола. Аналогічні випадки можна спостерігати в Гал.-Вол. й Нікон. літоп. Подібні спостереження мають значіння і для історика, бо ставлять під сумнів історичну вірогідність багатьох повідомлень літопису: замість реальних подій зчаста ми бачимо лише готові стилістичні формули, що їх запозичив літописець зі свого літературного джерела.

Комісія давнього письменства ВУАН видала кілька редакцій анонімного повідання про Бориса та Гліба з ґрунтовним вступом-розвідкою Сергія Бугославського (С. Бугославський, Україно-руські пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, у Київі, 1928, сс. XXXIII + 1 нен. + 206 + 1 — II). Оцінку цього видання ми подаємо на стор. „Slavische Rundschau". Розвідка дає уваги до джерел повідання XI ст. і стежить за судьбою пам'ятки аж до XVIII ст. Історію тексту повідання в цих хронологічних межах ілюструє і наукове видання різних редакцій.

У незакінченій студії Г. Ніколь ської, «Слово» митроп. Киевского Илариона в позднейшей литературной традиции». („Slavia", roč n. VII, seš 3 сс. 549—563), коротко схарактеризовано композицію «Слова о законе и благодати», при чому автор найбільше значіння надає першій старішій редакції його, представленій списком XVI віку і констатує низку текстуальних запозичень з неї у пізнішій літературі (з XIII до XVII віку), а рівно ж указує наслідування їй щодо поодиноких прийомів творчости.

Для історії українського письменства XVI—XVIII вв. найперше цікава кн. акад. В. М. Перетца, Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков, Лнгр., 1928. сс. 234. («Сб. по русск. яз. и слов.», т. I, вип. 1). Це вже другий том праці дослідника. Містить він такі розділи: «К изучению «Четьи», 1489 года (сс. 1—107), «Просветитель» Йосифа Санина в украинском переводе начала XVII в. (сс. 108—168), «Освобожденный Иерусалим» Т. Тассо в украинском переводе конца XVII—нач. XVIII вв. (сс. 168—234). Особливий інтерес має аналіза перекладу «Освобожденного Иерусалима», що є цілком новим фактом у історії української літератури.

Ів. Фетісов у ст. «Петро Скарга та Тарас Земка» подав стислі, але дуже змістовні уваги про відношення «Київської Тріоді» Т. Земки до твору Скарги „Roczne dzieje kościelne" («Науков. Збірн. Ленінгр. Т-ва дослідників укр. історії, письменства та мови», I, сс. 46—50).

Про острозького письменника Даміяна Наливайка маємо статтю К. Копержинського, Лекции словенскіе Златоустого отъ бесѣдъ евангельскых отъ иерея Наливайка выбраніе» («Сб. Соболевского», сс. 381—385).

С. Маслов, К истории изданий Киевского «Синопсиса» («Сб. Соболевского», сс. 341—348), дослідив третє видання цієї пам'ятки з р. 1680-го. Вивчення різних примірників видання 1690-го р. виявляє наявність не двох, як думали раніш, а трьох різних видів цього видання. Отож С. Маслов поставив своїм завданням дослідити, в чому власне полягають різниці між цими трьома видами видання.

Симеонові Полоцькому присвячена замітка О. І. Білецького, Из начальных лет литературной деятельности Симеона Полоцкого («Сб. ст. в честь А. И. Соболевского», сс. 264—267) й С. Щеглової, Декламація Симеона Полоцкого (ibid., сс. 5—9). Перша цікава для означення обсягу літературної творчости С. Полоцького, друга являє собою маленький дослід одної з його деклямацій.

О. Назаревський у ст., До студій над давньою українською повістю, ще раз переглянув питання про обсяг українського повістярського матеріялу й дав список повістей («Зап. Іст.-Філ. Відд. ВУАН», кн. XVIII, сс. 25—34).

Ґрунтовну студію, До історії пародії на Україні в XVIII віці («Служба пиворѣзамъ» 1740 року), дала В. П. Адріянова-Перетц. Автор схарактеризував жанр серіозної пародії взагалі й далі дослідив «Службу пиворѣзам» (джерела й форма) (ibid., сс. 35—50).

І. Фетісов надрукував початок своєї великої розвідки «Збірник легенд Агапія Критянина» „Ἁμαρτωλῶν σωτηρία" в українському та московському письменствах та народній словесності («Зап. Іст.-Філ. Відд. ВУАН», кн. XIX, сс. 1—41). Автор дослідив джерела збірника і переклади у списках XVII—XVIII вв. Ст. Гаєвський у ст. «Повість «Александрія» в українській літературі. До питання про «Александрію» сербської редакції» («Науковий Збірн. Іст. Секц. ВУАН» за р. 1928, сс. 32—60, і окремо, 31 сс.), зробив ґрунтовний дослід українських списків (XVI—XVIII вв.) пам'ятки і в той спосіб продовжив студію акад. Істрина.

Для історії старовинної української драми багато дає т. V «Драми Української» («Зб. Іст.-Філ. Відд. УАН, № 7, 294 сс.). Книжка містить

розділи: про драму про Олексія чоловіка Божого (сс. 4—46), про «Комедію на Успеніе Богородицы» Д. М. Тупталенка (сс. 47—84) і про „Declamatio de S. Catharinae genio“ І. Левицького, Й. Дашкевича, Ів. Новицького та інш. (сс. 84—121) і тексти (сс. 125—292). Супроти раніш надрукованого аналітична частина праці В. Рєзанова містить деякі нові спостереження.

Сковороді присвячено статтю П. Пелеха, Про діялог Сковороди «Неграмотний Марко» («Юв. Зб. на пош. ак. М. С. Грушевського», II. сс. 449—454). Автор доводить, що «Разговоръ дружескій о душевномъ мирѣ» и «Неграмотный Марко» є один і той самий твір.

У галузі методології літературознавства (автори мають на увазі нове письменство), як і за попередніх років, особливих досягнень ми не маємо. Одмітимо хіба книжечку: П. Петренко, Марксівська метода в літературознавстві, [Х], «Книгосп., сс. 132 + 2 нен. Автор виступає проти вульгаризації марксизму у тих, хто спрощено застосовує до літератури економічний принцип і проти механічного розкладання письменників по клясових «поличках». Він визнає специфічність предмету літературознавства, не нехтує, як інші, індивідуальністю письменника й взагалі висловлює чимало дуже тверезих думок. Одначе почувається, що він тільки підсумовує чужі думки й замість власної проробки тем обмежується тільки на посиланні на авторитети, проводячи, правда, цілком прийнятну загальну лінію. Не вносячи в літературу чогонебудь нового, книжечка П. Петренка корисна як популярно-наукова. Як і деякі інші сучасні автори, він розбирає тільки найосновніші принципи, обминаючи подробиці техніки фахового дослідження, його прийоми. У деяких пунктах критика відзначила відхилення Петренка від марксизму (рец.: Л. Підгайного, «Гарт», № 8—9, сс. 126—129; В. Держявина, «Ч. Ш», № 11, сс. 285—288; І. І., «Плуг», № 12, сс. 67—69).

У брошурі В. Коряка, Українська література. (Питання марксівського літературознавства), [Х.], 72 сс., у значній мірі повторюються ті ж самі тези, які цей автор висловив у попередніх статтях на методологічні теми з мистецтва й літератури. Брошура корисна як підручник.

Спробу популяризувати досягнення зах.-евр. науки (Бріґарта, Джозефа, Фредеріка) у справі дослідження новели дав Г. Майфет, Природа новели, Полт. ДВУ, 1928 (сс. 9—73) (рец. І. Ямпольського, «Ч. Ш.», № 9—10, сс. 273—4; Б. Якубського, «Ж. Р.», кн. IX, сс. 186—188; В. Держявина, «Критика», № 6, сс. 130—135).

Методологічним питанням присвячено ще кн.: Майк Йогансен, Як будується оповідання. Аналіза прозових зразків, [Х], «Книгосп.», сс. 144 + 1 нен. (рец. М. Степняка, «Ч. Ш.», № 4, сс. 223—4; В. Держявина, «Критика», № 4, сс. 155—158; Д. Бузька, «Ж. Р.», кн. IX, сс. 188—191). Більше практичну мету має перша частина цієї книги М. Йогансена «Як зробитися новелістом» (сс. 5—47), в якій він виявляє себе прихильником фабульної прози. Цікавіша друга її частина, де маємо приклади аналізи будови оповідань. Автор конче хоче звернути на себе увагу і цим мабуть пояснюється удаваний ексцентризм, любування в несподіваних, на футуристичний кшталт, перехиляннях думки, як ось, що мистецтво є шкідлива річ і т. і.

Ол. Полторацький у ст. «Соціологія засобу «поновлення» (остранения)» («Критика», № 7, сс. 102—115) докладно характеризує цей літературний засіб і зауважує, що соціолог літератури повинен точно вияснити його соціологічний еквівалент у кожнім даному випадку. Ґрунтовні заперечення проти тез О. Полторацького подано в статті В. Держявина, Про літературні засоби взагалі та про так зване «учудненння» (ibid., № 8, сс. 102—118), але й сам він не прийшов до будь-яких сталих висновків.

Новому українському письменству минулого року присвячено чимало розвідок, хоч взагалі критика, як звичайно, переважає над науковою інтерпретацією письменників. Найбільше літературознавчих видань дає Київ («Записки Іст.-Філ. Відд.», «За сто літ», «Україна», «Література», зб. перший, за ред. акад. С. Єфремова, М. Зерова, П. Филиповича [1]), але поряд із цим виникли нові наукові журнали на провінції. Крім «Записок» різних ІНО, почали виходити «Записки Одеського Наук. при УАН Т-ва. Секція Іст.-Філ. (№ 1).

Найперше зазначимо видання: В. Коряк, Українська література, [Х.], ДВУ, сс. 220 + 4 нен. Книжка має три частини: перша (Питання марксівського літературознавства) точно припадає з брошурою такої ж назви. Друга складається з трьох розділів. У першому (Література передбуржуазна) переказано те ж саме, що міститься в т. І «Нарису» В. Коряка. Другий розділ трактує про літературу буржуазну. Виклад про поодиноких письменників (від Куліша до Винниченка) є власне каталог, що не дає уявлення про динаміку літературного процесу. Такий самий вигляд має і розділ третій: Емігрантська та зах.-укр. література. Частина третя (Радянська література) цікава тільки як інформація. Писана вона в напрямі не науковому, а суто-критичному. В. Коряк у значній мірі повторює тут ті свої оцінки, які він давав українським письменникам у попередніх статтях. (Неприхильні рецензії І. Лакизи, «Ж. Р.», 1929, кн. 2, сс. 139—145 і Ол. Полторацького, «Нова Генерація», № 11, сс. 322—326; див. ще рец. в газ. «Комуніст», № 230, с. 5) [2]).

Синтетичного змісту є праця проф. В. Сиповського, Україна в російському письменстві, частина І (1801—1850), у Київі, Укр. Ак. Н., Зб. Іст.-Філ. Відд., № 58), сс. 460. Це наслідок величезної роботи. Праця є не тільки бібліографічним покажчиком, бо автор раз-у-раз подає історично-літературні довідки, цитати й зміст різних творів. Безперечно і в тому вигляді, як вона є, праця корисна для дослідників, але критика прийняла її не досить прихильно. Автор, поважний російський учений, зовсім новий чоловік у галузі нової української літератури й це дуже відбилося на змісті його праці. (Докладніші обговорення: акад. С. Єфремова, «Література», сс. 254—288; І. Айзенштока «Критика», № 8, сс. 147—151; дуже різка оцінка І. Рибакова, «Гарт», 1929, № 3, сс. 136—140).

Котляревському присвячено небагато праць. Вийшло в світ нове видання творів письменника: Іван Котляревський, Твори. За ред., з переднім словом та примітками акад. С. Єфремова, [К.], ДВУ. Крім того маємо окреме видання «Енеїди» (І. Котляревський, Енеїда. Редакція і стаття І. Айзенштока, [К.], «Книгоспілка», (1928), сс. VII—XLV + 25 + 1 нен. Докладну наукову оцінку цього видання дав П. Филипович («Ж. Р.», кн. VII, сс. 184—187). Рецензент зазначив, що інтерес його полягає тільки у вступній статті І. Айзенштока (Котляревський як поет), бо текст твору видано не науково, без усяких уваг до нього. Автор не ставив собі завданням дати повну характеристику Котляревського, як автора «Енеїди», а дав лише «фрагментарні» як висловлюється П. Филипович, спостереження про Котляревського як поета. Щодо джерел «Енеїди» він висловлюється проти відомої теорії М. Марковського. Історична роля Котляревського, за І. Айзенштоком, полягає в тому, що «він поновив притерті, спрацьовані штампи, взявшись переповісти їх народньою мовою, поєднавши дві стихії, дві традиції, стару, українську, і нову, російську» (с. XXXVI). Навіть коли й так, то все ж таки зарізко звучить твердження

[1]) Рец. П. Єфремова, „Зоря“, № 9, сс. 28—29, наша рец. „Україна“, кн. VI.

[2]) Вийшло друком третє вид. „Української літератури“ Ол. Дорошкевича й друге вид. „Української літератури“ А. Шамрая. Різку оцінку кн. А. Шамрая дав Дм. Голубенко в „Новій Генерації“, № 10, сс. 238—249.

автора, що зовсім не має істотного значіння, що́ саме «запозичив» Котляревський у Осипова, що у Вергілія, Скаррона, Блюмавера і т. і. Гадаємо, що доказові висновки такого змісту можуть багато дати для з'ясування ґенези «Енеїди», коли дослідник хотів би ставити проблему конкретно. Цінність вступної статті І. Айзенштока полягає в нових спостереженнях над римою, порівняннями. Не малочи змоги спинятися на всьому матеріялі статті й оцінювати висновки її (правдиві і помилкові), відсилаємо читачів до назв. рец. П. Филиповича.

Важливіша, ніж названа, стаття І. Айзенштока у вид. «Українські Пропілеї, т. І. Котляревщина. Редакція, вступні статті й примітки І. Айзенштока, [Х.], ДВУ, сс. 456 + 2 нен. Мало нового вносять «Вступні нотатки» (сс. 9—34) І. Айзенштока, але з них видно, що автор має на меті досліджувати котляревщину, як масову літературу й на перший плян висувати загальні типові риси, що властиві всім письменникам даної епохи. Не новий і другий розділ: І. Котляревський і українська література» (сс. 35—45). Це передрук статті І. Айзенштока з р. 1927 («Зап. Н. Д. Кат. Укр. Культ.» у Харкові, № 6). У третьому розділі—«Читачі Котляревського» (сс. 46—59) автор доводить, що читачівська маса «Енеїди» складалася з поміщиків, дрібної шляхти й попівства. Ці групи сприймали «Енеїду» як веселий жарт і напочатку не відчували «глибокого змісту тлумачення деяких місць поеми». У розділі «Традиція оди до князя Куракина» (четвертому, сс. 60—78), автор висловлює думку, що Котляревський «власне зробив спробу поєднати традиційну українську різдвяну або новорічну віршу з російською одою часів розквіту класицизму (с. 63) й далі переказує зміст (з цитатами) російських од доби 1812 року, але цим і обмежується, не досліджуючи їх. Зв'язок оди Котляревського з російськими патріотичними одами—безперечний, але дальший дослідник мусить конкретно поставити питання .Самого переказу од—замало. Не доведеним є і зв'язок оди з новорічною або різдвяною віршею. Зате ґрунтовну аналізу й доказові міркування про зв'язок з російською традицією й Котляревським висловив І. Айзенштоκ про українські оди 1802-го року та інші. П'ятий розділ—«Наслідувачі «Енеїди» Котляревського» (сс. 79—112) занадто розтягнений загальними міркуваннями про типи читачів. Потім. І. Айзенштоκ ділить твори, що складають «котляревщину», на прості наслідування і такі, що Котляревського використали тільки як матеріял. У VI-му розділі (Художнє використання «Енеїди» Котляревського, сс. 193) дано кілька побіжних зауважень про вплив К-ого. Наприкінці подано підсумки (сс. 113—121). Основну частину видання складають тексти українських од наполеонівських часів, далі—передрук поеми «Варшава», «Вояжа по Малой Рос.» Беклешова, «Горпиниди» Білецького-Носенка, «Вечерниць» Кореницького, «Вовкулаки» Олександрова, «Харка» Я. Мішковського (Кухаренка) (сс. 123—156). На жаль, ніяких приміток до текстів у цьому томі «Пропілеїв» немає.

Дещо спільне з статтею І. Айзенштока має замітка М. Возняка, До початків нового українського письменства («Наук. Зб. за рік 1928, під ред. акад. М. Грушевського», сс. 100—107), де надруковано «Пісню Українців козаків», написану, на думку М. Возняка, до 4 квітня 1794 року і «Козацькі вірші з часів походу Наполеона на Москву в 1812 г. Ось цю віршу М. Возняк необережно приписав І. Котляревському, але ж у додатку до статті (див. вкладн. листок) зрікся цієї думки й став на правдивий шлях, визнавши, що різні українські оди наполеонівських часів відбили на собі вплив «Енеїди». Занотуємо, нарешті, текстологічну студію Михайла Марковського, Енеїда Рачинського («За сто літ», кн. III, сс. 5—10). Досліджено рукопис Всенар. Б-ки України—студента Московського Університету Рачинського (дата написання—після 1842 р.).

Велику увагу звертають тепер наші літературознавці на відому думку

М. Марковського про джерела «Енеїди». Ми вже зазначили, що цілу систему М. Марковського відкидає І. Айзеншток. Проти міркувань його скерована рец.-стаття М. Марковського у «Зап. Іст.-Філ. Відд.», кн. XIX, сс. 316—328). Цілком слушно автор указує, що головні його твердження засновуються не на лектурі Котляревського й його знанні мов, а на критиці текстів. Паралельні цитати, на думку М. Марковського, доводять, що Котляревський читав і Блюмавера, і Скаррона, і Кохановського (сс. 319). Є у Котляревського, напр., такі сцени, які є тільки у Блюмавера й Котляревського, й це править М. Марковському за серйозний аргумент доказу свого погляду. Відстоює М. Марковський і ту думку, що Осипов скористувався «Енеїдою» Котляревського. Цей висновок— найбільше спірний у М. Марковського, бо, коли вплив Вергілія, Блюмавера й інших на Котляревського (принаймні з огляду на хронологію) можливий, то в даному разі потрібна сугуба обережність. Зрештою доводиться визнати, що досі твердження М. Марковського про обопільний вплив Котляревського й Осипова не знайшло собі ще прихильників серед літературознавців. П. Филипович (Нові праці про І. Котляревського, «Ж. Р.», т. XII, сс. 168—178) рішуче заперечує теорію М. Марковського, нагадуючи, що найдавніший список «Енеїди» зветься—«Перецыганенная Енеида с русского языка на Малороссійский» [1]), нагадуючи далі свідчення відомого листа Гнідича й інші факти та з недовір'ям ставлячись до текстологічних зіставлень М. Марковського. Низку заперечень виставив проти М. Марковського також М. Зеров («Література», сс. 249—254). Між іншим М. Зеров посилається на вид. III ч. «Енеїди» Осипова з р. 1791-го, а це дуже важливо.—Не будемо входити в подробиці цього складного питання. Тільки новий перегляд його зможе остаточно з'ясувати джерела «Енеїди». Це можливо буде тільки тоді, коли вийдуть друком усі потрібні тексти. Якраз зараз таке видання готується в Харкові й коли воно вийде друком, можна буде з певністю сказати, що в системі М. Марковського можна прийняти, що слід відкинути. Основна думка М. Марковського—про вплив Осипова на Котляревського навряд чи знайде потвердження. У цілому ж за М. Марковським залишається велика заслуга, що він наново порушив важливу проблему й примусив наших літературознавців зосередити свою увагу на питаннях, які вже досить довго були поза їхньою увагою. Текстологічна аналіза М. Марковського править зараз за вихідну точку всіх дослідів над «Енеїдою». Праця його безперечно займе видатне місце в літературній історіографії, навіть не зважаючи на надто різкі й дискусійні свої позиції.

Для дослідника творчости Квітки Основ'яненка має значіння видання його «Вибраних творів». Ред. і вступ. ст. А. Шамрая, «Книгосп.», т. I, сс. XII+226+XVI, т. II, сс. 200+XX. До виданих томів додано примітки текстологічного й іншого змісту. Взагалі, як це зазначив рецензент В. Тарновський («Ж. Р.», кн. VIII, сс. 160—161), видання позначається пильною увагою до тексту. Вступна стаття—популярно-наукова. У відміну од інших критиків, автор торкається також російських творів Квітки. Науковий інтерес мають деякі стилістичні помічення над прозою Квітки й порівняння його розповідної манери до такої ж у Марка Вовчка, Куліша, Свидницького. Але взагалі стилістична аналіза дуже побіжна. Названий рецензент одмітив ще кілька дрібних недоглядів і помилок у А. Шамрая. Докладніш спинився на цій статті І. Айзеншток («Критика», № 6, сс. 143—145). Він уважає за невияснений у А. Шамрая перехід Квітки до творчости укр. мовою й цілком відкидає мало не все, що говориться в статті про літературну традицію. І. Айзеншток у ст., До соціології повістей Квітчиних. (На 150 роковини народження

[1]) М. Марковський уважає цю приписку—за пізнішу зроблена вона Росіянином.

письменника) («Ч. Ш.», № 12, сс. 133—149), заперечує тенденцію критиків та істориків літератури (з 60-х років допетер) вбачати в Квітці письменника-народолюбця. Крім відомого всім патріотизму і т. і. І. Айзенштok старається довести обмеженість у Квітки знання селянського побуту: він давав лише апологію заможности. Корисну статтю про «майстерність» «Конотопської відьми» дав. Ол. Фінкель («Плуг», № 11, сс. 50—62): жанр твору визначено, як казку-ґротеск, крім того, є кілька спостережень формального змісту. Головний інтерес статті М. Зерова, Квітка і пізніша українська проза («Ж. Р.», кн. XII, сс. 105—113), полягає в тезах про використання прийомів Квітчиної розповіді пізнішими письменниками. У 60-х рр. починається відштовхування від Квітки, як від чогось пережитого.

Про Я. Кухаренка маємо статтю В. Д-ського, Я. П. Кухаренко, як літературний діяч («Ч. Ш.», № 5—6, сс. 106—108). Стаття містить біографію Я. Кухаренка й цікава, як спроба точніше означити обсяг творчости письменника. Багато уваги присвячує автор тому, щоб довести авторство Я. К. щодо поеми «Харько», яку надрукував І. Стешенко в «Зап. Укр. Наук. Т-ва у Київі», т. XI, 1913). Характеристика поодиноких творів у автора статті дуже побіжна й мало дає для історика літератури.

В. Данилов у ст. «Украинские разсказы Купрыенка 1840-го г.» («Ювіл. Зб. на пош. акад М. С. Грушевського, II, сс. 64—71) дав аналізу етнографічних оповідань цього забутого письменника, проминутого навіть бібліографами: «Малороссійскіе повѣсти и разсказы» Хомы Купрыенка, студента чернігівської семінарії, написані були під впливом Гоголя.

Шевченкознавство по річній, довгій, як на наші часи, перерві збагатилося р. 1928-го на шевченківський збірник, виданий Інститутом Тараса Ш-ка у Харкові: Шевченко, Річник перший (Інст. Т. Ш-ка), [К.], ДВУ, сс. 2 нен.+287+4 нен. Як і збірники попередніх років, цей містить у собі статті переважно київських учених. Цікавій темі присвячено статтю В. Державина, Лірика й гумор у Шевченковому «Журналі» (сс. 35—68). Докладну оцінку цієї статті дав О. В. Багрій («Ч. Ш.», № 9, сс. 137—8), який указав в ній методологічні огріхи, між іншим і те, що автор оперував не всіма ліричними відступами у «Журналі», а лише прикладами й ставить під сумнів, чи справді Ш-ко так відокремлював ліричну течію від загальної «маси» прагматичного оповідання, як це здається дослідникові. Треба проте визнати, що стаття В. Державина, при всій її неповності й хибах, дещо з'ясовує в системі ліричних відступів Т. Шевченка. Між іншим автор постарався проаналізувати приклади синтаксичної конструкції і поділив абзаци на окремі члени. У читача одначе не залишається враження, що такий розподіл переведено правильно, бо все зрештою залежить від інтонації читання: Шевченкові абзаци можна читати так, як їх читає В. Державин, але можна читати і з іншими павзами та наголосами. Наколи так, то цей пункт слід було уґрунтувати глибше, щоб уникнути суб'єктивізму. Уступ статті про Шевченків гумор вимагав би поширення. Почувається деяка відірваність автора від сучасних дослідів про дотеп, сміх, гумор. Стаття Б. Якубського, До соціології Шевченкових епітетів (сс. 71—78), дає кілька статистичних обрахунків, безперечно корисних. У рецензента статті (О. Багрія, ibid.) виникли сумніви щодо уґрунтованости соціологічної аналізи розібраних епітетів,—аналізи, до якої зобов'язує назва статті (Соціологія Ш-вих епітетів). До певної міри продовженням попередньої праці (Ш-ко в соціялістичному оточенні) є стаття О. Дорошкевича, До питання про вплив Герцена на Шевченка (ib., сс. 115—135). Найбільшу ймовірність мають ті паралелі між Герценовими творами й Шевченковими поезіями, які автор зосередив у розд. IV—V статті і сам уважає за певніші (про «Юродивого», «Я не здужаю ніврoку» і т. і.). Хоч у багатьох ви-

падках подібності не остільки значні, щоб їх конче можна було приписувати впливові Герцена, але проте добір їх має великий інтерес, тому що все ж таки дає змогу ближче зрозуміти ґрунт, на якому розвивалася творчість Ш-ка. Про вплив на Ш-ка «Исторіи Руссовъ» говориться в статті Людмили Кошової, Шевченко та «Исторія Руссовъ» (ibid., 157—174). У інших статтях подано невідомі рядки Ш-ка (акад. С. Єфремов), про перекази за Ш-ка (акад. Д. Багалій), біографічний матеріял, тощо; уміщено статтю П. Филиповича, Перший переказ з Шевченка російською мовою (сс. 201—212), І. Айзенштока, Організація шевченкознавства (сс. 213—232). У цілому збірник багато вносить у шевченкознавство. Як було вже одмічено в критиці, розташування статтейного матеріялу в ньому доволі випадкове.

Велику розвідку, Гайдамаки Тараса Шевченка. Джерела. Стиль. Композиція, [К.], ДВУ, сс. 338, дав. О. Навроцький. Це одна з найвизначніших праць Київської Філії Інституту ім. Т. Шевченка. Студія багата змістом, у ній трактується і про історичну й про літературну сторону «Гайдамаків». Окремо літературної сторони «Гайдамаків» автор торкався вже в статті «Деякі композиційні особливості «Гайдамаків» (у назв. зб. «Шевченко», І, сс. 79—92). Тепер праця його видана в цілому. Вимагає вона окремої рецензії [1]). Д. Шелудько у статті «Впливи Шевченка на Любена Каравелова» («Зап. І.-Ф. Відд. ВУАН», кн. XVIII, сс. 129—148) проаналізував переклади Каравелова з Шевченка мовою болгарською й його оригінальні вірші, на яких позначається Шевченків вплив. Гр. Майфет у ст. «Тарас Шевченко в французькій інтерпретації» («Ж. Р.», кн. III, сс. 169—173) подав характеристику французьких перекладів з Т. Шевченка у журн. „Revue des deux mondes“ за р. 1878) т. XV). Занотуємо ще видання: Тарас Шевченко. Повна збірка творів. Повісти, Вст. ст. Ф. Якубовського. Малюнки Т. Шевченка, К., «Сяйво», во», (1928), сс. 654 (рец. І. Оришкевича, «Ж. Р.», кн. VI, сс. 188—190).

Кирило-Методіївському Товариству й питанню про зв'язок з ним Шевченка присвячено кілька статтей. Все це праці, що стосуються більше до історії громадських рухів. Занотуємо наук.-популярну брошуру З. Гуревича, «Молода Україна». До восьмидесятих роковин Кирило-Методіївського Б-ва, [Х.], ДВУ, 1928. На цій праці ми досить докладно спинилися в Україні, 1929, бер.—квіт. (інші рец.: В. Десняка, «Критика», № 2, сс. 126—130; С. Єфремова, „Slavia“, VII, s. 3, сс.648—658).

Для дослідника творчости П. Куліша має інтерес науково-популярна, але інтересно написана стаття В. Петрова, Вальтер-Скотівська повість з української минувшини (П. Куліш, Михайло Чарнишенко. Повість. Вст. ст. В. Петрова, «Сяйво», сс. 287, стаття—сс. 1—35). Тут є цікаві помічення над прийомами творчости Куліша, уваги про зв'язок його творів з Вальтер-Скоттом, порівняння «Чарнишенка» з «Чорною Радою», характеристики постатей, спроба соціологічної інтерпретації Кулішевого твору. Критичні зауваження до видання і вст. статті подав Ів. Оришкевич («Ж. Р.», кн. V, сс .186—187). Занотуємо й видання: П. Куліш, Чорна Рада. Хроніка 1663 року. Стаття, редакція й примітки О. Гермайзе, вид. третє, [К.], «Книгосп.») (рец. В. Йоновича, «Критика», № 12, сс. 127—129). Вступ. ст. виключно історичного змісту. Розвідку про «Чорну Раду», як роман соціяльний подав В. П. Петров («Література», Зб. І, сс. 29—37). На стор. «України» (кн. 6, сс. 176) ми вже спинялися на цій статті й супроти основної думки її зауважили, що у Куліша навряд чи можна вбачати історичну концепцію близьку до нашої сучасної. Повісті Куліша «Яков Яковлевич», «Ульяна Терентьевна»

[1]) Декілька критичних зауважень дав уже П. Филипович, „Ж. Р“, 1929, кн III, сс. 178—183.

та «Феклуша» спробувала дослідити Л. Юровська в ст. «Автобіографічні повісті Куліша», «Ч. Ш.», № 12, сс. 150—166. Дослідниця простежила, оскільки зміст повістей відповідає принциповим художнім позиціям Куліша. Завдання, як на початок (це перший дебют дослідниці в літературознавстві), виконано досить добре, але почувається брак у авторки дослідницької техніки. У читача не складається уявлення, що вимоги Куліша зформульовано точно—немає попередньої аналізи критичних статтей Куліша. Міркування висловлено побіжно. Цікаве питання порушив Ів. Теліга у статті «Пушкинська тематика у Куліша», «Ч. Ш.», № 8, сс. 97—110. І. Ямпольський (Невідома повість П. О. Куліша, «Ч. Ш.», № 5—6, сс. 99—106) подав відомості про рукоп. Пушк. Дому: «Повѣсть о старыхъ временахъ и обычаяхъ малороссійскихъ»—Куліша).

З художніх творів Костомарова видано його «Чернігівку» (М. Костомаров, Чернігівка. Бувальщина з другої половини XVII в. Перекл. Б. Грінченка. Ред. і вступ. ст. О. Гермайзе, «Книгосп.». Вст. стаття (історичний коментар) до цього видання викликала прихильну оцінку П. Кияниці («Ж. Р.», кн. XI, сс. 194—197) й критичну рец. В. Йоновича («Критика», № 11, сс. 127—129).

Маркові-Вовчкові присвячено том IV видання: Твори Марка Вовчка. За ред. і з критично-біографічною розвідкою Ол. Дорошкевича, [К.], ДВУ. Першу частину цього тому (240 сс.) займає найдокладніша з досі надрукованих біографічна розвідка про Марка Вовчка (дослід літературної творчости має бути в дальшому томі). Друга—листування, примітки, бібліографія, показчик імен (сс. 241—692). Надруковано не тільки відомі вже листи, але й нові, що їх знайшов О. Дорошкевич. Праця О. Дорошкевича є наслідок великої попередньої роботи, пильних розшукувань, і це позначається на кожній сторінці. Автор провадить виклад з надзвичайною документальністю й тим дає змогу читачеві перевіряти його висновки, не покладаючись на власні домисли біографа. Не можна сказати, щоб нова біографія була виключно літературно-громадською біографією М. Вовчка. Автор багато уваги присвячує особистому життю письменниці й удається у такі подробиці, що ризикує навіть викликати нарікання, що інколи подає матеріял не дуже потрібний для дослідника творчости й громадської діяльности М. В. Але справа не в тому. Виникає думка, що О. Дорошкевич, даючи оцінку життя письменниці, занадто ідеалізував її, нібито поставив собі завданням реабілітувати її. Так наприклад негативні оцінки Марка Вовчка, подані Кулішем, він пояснює тільки особистою його невдачею й помстою, тим часом як у цих характеристиках є чимало правдивого; спрощено і зрештою не на користь Опанаса Марковича трактує О. Дорошкевич його родинну трагедію, перебільшує радикалізм поглядів письменниці, пояснюючи, напр., перебування закордоном бажанням обізнатися з громадськими інтересами вільних країн. Бажання «обілити» постать М. Вовчка позначається на цілій праці. У цілому ж нова студія безперечно є надзвичайно цінним вкладом у науку й надовго правитиме за основу всіх дальших студій про письменницю. Книжка потрібує спеціяльного обговорення. (Дрібні зауваження до неї подав М. Тарасенко, «Ж. Р.», 1929, кн. VI. сс. 139—143). Нові закордонні матеріяли про М. Вовчка з'явилися в «Ювіл. зб. на пош. ак. М. С. Грушевського, II, сс. 334—341: André Mazon, Marko Vovtchok en Italie d'après les lettres à Ivan Tourguénev.

Ганні Барвінок присвячено статтю у вид.: О. В. Сікиринський, Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах, 1902—1911 р., Од. Наук. при УАН. Т-во, Секц. І.-Ф., № 3, Од. У цьому виданні деяке значіння має тільки публікація листів (рец. К. Копержинського, «Україна», кн. 4, сс. 142—145; Є. Кирилюка, «Критика», № 7, сс. 143—145).

Вийшло друком три томи (I, II, V) видання творів Панаса Мир-

ного: Панас Мирний (Рудченко). Повісті й оповідання, [Х.] ДВУ. Видання це цікаве тільки як популярне. Вступна стаття—теж популярного змісту (рец. Є. Кирилюка, «Критика», № 11, сс. 123—126). Панасові Мирному присвячено велику книжку акад. С. Єфремова: Панас Мирний. Критично-біографічний нарис, [К.], «Слово», сс. 351 + 3 нен. З методологічного боку книжка цілком подібна до інших монографій С. Єфремова. Характеристика творчости робиться на підставі аналізи змісту. Науковий інтерес має перший повний підсумок біографічних даних про Мирного, розділ «Недрукований Мирний» і додатки (формулярний список тощо) (докладна рец. В. Бойка у «Критиці», 1929, № 2, сс. 120—125). Той самий автор схарактеризував недруковану спадщину Мирного ще й у статті, З рукописної спадщини П. Мирного («Література», зб. перший, сс. 38—53). Вивчення недрукованого Мирного в цілком іншому вигляді змальовує нам постать цього письменника й зміст його творчости: він писав не так повільно й мало, як гадали раніш. Для з'ясування відносин Мирного до В. Горленка має інтерес кн. Є. Рудинської, Листи Василя Горленка до Панаса Мирного, 1883—1905 (Зб. Іст.-Філ. Відд. ВУАН», № 60), у Київі, сс. IV + 108, (рец. Є. Кирилюка, «Критика», № 9, сс. 134—136; Л. Кошової, «Ж. Р.», кн. XII, сс. 190—191). Публікації листів передпослано вступну статтю, в якій змальовується постать Горленка та його відносини до Мирного.

Продовжується видання творів І. Нечуя-Левицького за ред. і з крит. розвідкою Ю. Меженка, [ДВУ], т. VI, VII.

Вийшло друком два томи вид. О. Стороженка, Твори. Українські оповідання. Вст. ст. і ред. А. Шамрая, сс. 396, [Х.], ДВУ, т. II, III. Докладну оцінку цього цінного, наближеного до наукового, видання зробив Є. Кирилюк («Критика», № 10, сс. 131—134. Див. ще рец. А. Ярмоленка «Плуг», № 11, сс. 73—75). Зміст вступної статті чимало вносить у дослідження творчости Стороженка, але викликав і серйозні заперечення.

А. Свидницькому присвячена тільки одна стаття Ю. Філя, А. Свидницький та його літературні сусіди («Зап. Іст.-Філ. Відд. ВУАН», кн. XVI, сс. 189—199), в якій доводиться, що з цими сусідами (Помяловським, Лотоцьким) автор «Люборацьких» зрештою не мав нічого спільного. Нашу оцінку див. в «Україні», 1929, берез.—квіт., с. 159.

З найзначніших статтей про І. Франка біографічного змісту занотуємо: М. Мочульський, З останніх десятиліть життя Франка, 1896—1916, «За сто літ», кн. III, сс. 226—284. У цій статті повторено й потверджено дані, що і раніш були відомі — про божевілля Франка тощо, але поза тим є цілком нові цікаві подробиці з життя письменника за останніх десятиліть. Початок статті М. Степняка про історію Франкової повісти „Boa constrictor“ («Ч. Ш.», № 11, сс. 134—150) містить огляд літератури про повість та початок порівняльної аналізи трьох редакцій її. Леонід Білецький у ст. «До історії тексту поеми Івана Франка «Мойсей» («Юв. Зб. на пош. акад. М. С. Грушевського», т. II, сс. 346—360) використав рукопис «Мойсея», що зберігається в Б-ці Н. Т. ім. Ш—ка у Львові й прийшов до низки цікавих висновків. Процес творення поеми йшов не від абстрактної ідеї чи тенденції поета, а від реальних фактів політично-національного життя в Галичині й особистого життя поета. У дальшому процесі творчости Франко підіймався до вищих образів і картин.

Корисну замітку про переклади Франка з Менандра дав проф. М. М. Семенів („Slavia“, R. VII, s. 2, сс. 430—432).

Занотуємо ще видання: Матеріяли для культурної й громадської історії Західньої України, т. І. Листування І. Франка та М. Драгоманова, у Київі. «Зб. Іст.-Ф. Відд.», № 52.

Творчість Б. Грінченка не викликає до себе уваги з боку су-

часних дослідників. Можемо одмітити тільки популярне вид.: Б. Грінченко, Твори, вид. друге. Ред. М. Грінченкової, кн. I—V, [Київ], «Рух». У першій кн. є популярна вст. стаття акад. С. Єфремова (сс. 5—22).

О. Кониському присвячено наук.-попул. статтю П. Волинського, Олександер Кониський та його повість. Див. Кониський, О. Юрій Горовенко, Хроніка з смутного часу. Повість. Ред., вст. ст. та примітки Петра Волинського, [К.], «Сяйво», сс. 5—36. Стаття містить деякі спостереження над творчістю Кониського. Критика зустріла її неприхильно («Ж. Р.», 1929, кн. VI, сс. 139—141, рец. Є. Кирилюка).

В. Данилів у статті «Українська переробка М. К. Садовського драми А. Ф. Пісемського «Горькая Судьбина» та її цензурні наслідки» («Наук. Зб. Ленінгр. Т-ва», I, сс. 76—80) побіжно схарактеризував переклад цієї драми М. К. Садовського («Никандр Безчасный»), поданий до цензури р. 1890-го (рукопис зберігається в Ленінгр. Б-ці Академ. Театрів). Виявляється, що переробка «Горькой судьбини» мовою українською спричинилася, до того, що цензура ще гірше стала ставитися до цілого українського письменства. У статті наведено докази цьому.

Вийшло друком видання: А. Тесленко, Повне зібрання творів, [К.], ДВУ, сс. 576. Дещо в цьому виданні видруковано за автографами. Вступна стаття, акад. С. Єфремова «Страчене життя» друкувалася й раніш.

З приводу ювілею М. Коцюбинського (15-ті роковини з дня смерти й 65-ті роковини народження) надзвичайно оживився інтерес до біографії й творчости письменника. Найголовніші праці про Коцюбинського такі. Вийшло друком видання: М. Коцюбинський, Твори. Загальна редакція І. Н. Лакизи. Редакція тексту й примітки Ан. Лебедя. «Праці Інституту Т. Шевченка», т. I, [К.], «Книгосп.», сс. V—XXIII + 1 — 146 + + XXXVIII + I нен. Хоч це видання не «академічне», але відзначається увагою до тексту й засноване на рукописній спадщині Коцюбинського. Має воно вмістити всі твори й листи його, крім прозових перекладів. Не маємо змоги перевіряти перший том видання за першоджерелами, але з передмови знати, що редактор тексту Ан. Лебідь обізнаний з прийомами наукового видання. Проте при читанні її виникає сумнів, чи спромігся видавець перевести на практиці принципи, про які він говорить. Так ось міркування Ан. Лебедя щодо уступу про попа в первісному тексті «Хо» нібито говорять за те що цей уступ треба внести до основного тексту, а тимчасом кінець-кінцем редактор заявляє, що з «наукової обережности» він його не заводить до основного тексту (с.XX). Якість видання першого тому слід було б перевірити, щоб попередити помилки в дальших томах. Після уваг про обсяг матеріялу і принципи видання вміщено біографію Коцюбинського (сс. XXV—CXIII) (видана і окремо). Ця біографія не може вважатися за наукову. Ф. Якубовський закидав авторові і фактичні помилки й брак соціологічної аналізи («Критика», 1929, № 3, сс. 130—133). У статті Ананії Лебедя, Дорогою шукання (нотатки), «Ж. Р.», кн. V, сс. 81—94), у значній мірі повторюються вже відомі спостереження (С. Єфремова та ін.) про шляхи художнього зросту М. Коцюбинського. Нове в цій статті—більша, ніж досі, конкретизація питання про вплив на Коцюбинського—Мопасана, Чехова й Леоніда Андреєва. Можна тільки пожалувати, що свої спостереження автор не поширив детальнішими зіставленнями. Тому ж авторові належить стаття «До питання про політичні погляди М. М. Коцюбинського» («Зап. Іст.-Філ. Відд. ВУАН», кн. XVIII, сс. 169—192). На цій статті і на дуже ґрунтовній розвідці Петра Чубського, До питання про джерела II частини „Fata Morgana“ М. М. Коцюбинського (ibid., сс. 149—169), м. спинялися вже на стор. «України» (бер.—квіт., 1929, с. 159). Широко задумана стаття А. Шамрая, Творчість Коцюбинського в літературному

оточенні, «Критика», кн. 4, сс. 57—80. Тут поставлене питання про вплив на Коцюбинського скандинавських письменників (К. Гамсуна, Ібсена й інш.), про вплив Л. Андреєва, тощо. Рецензент М. Марковський у цілому прихильно поставився до неї (До студій над творчістю М. Коцюбинського, «Україна», кн. 6, с. 47). Текстологічний дослід «На віру» й «П'ятизлотника» М. Коцюбинського дав К. Копержинський (До історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського: «П'ятизлотник» і «На віру», «За сто літ, кн. II, сс. 273—282).

Про Лесю Українку маємо насамперед три статті у зразковому виданні: Леся Українка, Твори, т. V. Драми. За загальн. ред. Б. Якубського, [К.], «Книгосп.», сс. 178 + III — XLV. До «Блакитної троянди» передпослано цікаву вступну статтю П. Руліна, Перша драма Лесі Українки (сс. 7—28). Дуже цікаво розповіджено про обставини появи «Бл. Тр.» й про те як поставилася публіка й рецензенти до самої драми й до її постановки. Цікавий і той уступ статті, де говориться про «Бл. Тр.» як драматичний твір, але ж автор відхилився од безсторонньої аналізи й замість вивчати драму в історичному аспекті збився на запізнену її критику, вказуючи її технічні дефекти. «Одержимій» передпослано цікаву статтю Б. Якубського, Поема надмірного індивідуалізму (сс. 107—118). «Вавілонському полонові» й «На руїнах» передпослано недостатню статтю А. Харченка (сс. 139—148). Наприкінці тому маємо текстологічні й пояснювальні примітки.

Видруковано ще статтю А. Музички, Драматична творчість Лесі Українки та її розуміння, «Ч. Ш.», № 9—10, сс. 84—102. Це є коментар до поодиноких драматичних творів Л. У. Автор переказує зміст творів, при чому вказує як треба розуміти ті чи інші місця, символи в Л. Укр. П. Филипович дав аналізу образу Прометея в творах Лесі Українки («Ж. Р.», кн. IX, сс. 113—120), а Б. Якубський, використавши рукописи Лесі Українки, дав уваги до історії тексту її творів (Спадщина Лесі Українки, ibid., сс. 121—132).

З статтей про О. Кобилянську найперше згадаємо ювілейну— Ст. Гаєвського, Літературна діяльність Ольги Кобилянської, «Україна», кн. I, сс. 25—33. Це перегляд критичної літератури про О. Кобилянську. Основна думка автора полягає в тому, щоб спростувати зайві напади на письменницю за її світогляд, напади, що пояснюються нерозумінням її. Замість цього Ст. Гаєвський пропонує піти шляхом досліду, вивчення творчости О. Кобилянської. На багатій змістом статті П. Филиповича (Ольга Кобилянська в літературному оточенні, «Ж. Р.», кн. II, сс. 105—120) ми спинилися на стор. «України» (1929, трав.-черв.). Деякі спостереження над образами, тематикою та прийомами творчости О. Кобилянської можна знайти ще в статті І. Ізотова, До характеристики творчости О. Кобилянської, «Ч. Ш.», № 1, сс. 80—92.

М. Черемшині присвячено дуже корисну кн. А. Музички, Марко Черемшина (Іван Семанюк), [Од.], ДВУ, сс. 271. У цій книжці науковий інтерес мають розділи: «Черемшина в світлі критики» (сс. 5—11), велика біографія (сс. 71—156) та особливо уступи—Форма голосінь у збірці «Карби» (сс. 203—209), Критика про збірку «Карби» (сс. 210—214), «Мотиви й форми» (сс. 255), «Від голосіння до колядки й билин» (сс. 256—271). Порівняння з різними формами народньої творчости чимало можуть дати для розуміння творчости письменника. Інші розділи запроваджено від автора так би мовити для заокруглення книжки: соціяльно-економічний вступ не вносить нічого нового, характеристика багатьох творів Черемшини зрештою має вигляд переказу змісту з великими цитатами. Багато місця присвячено темі про імпресіонізм, але головним чином у мистецтві взагалі. У зв'язку з цим багато місця присвячено Стефаникові. Докази, що Стефаник у прийомах творчости не був

імпресіоністом (думка нова) не досить уґрунтовані (рец. М. Зерова, «Ж. Р.», 1929, кн. II, сс. 188—189). Правдиво хіба те, що цей письменник не був чистим імпресіоністом, а що він «є тільки продовжник наукового психологічного реалізму» (с. 62),—це А. Музичці довести не вдалося. Проблема вимагає нового перегляду [1]).

Біографічними даними цікава стаття у вид.: Лесь Мартович, Забобон. Повість. Вст. ст. Мих. Рудницького, [К.], «Сяйво», сс. 343 + 1, (рец. Дм. Руліна, «Ж. Р.», кн. X, сс. 180—182.

Вийшов т. IV Повної збірки творів Ст. Васильченка, рец. П. Єфремова, «Ж. Р.» кн. V, сс. 188—190.

Ст. Васильченкові присвячено кн. Б. Якубського, Степан Васильченко. З приводу п'ятидесятиліття зо дня його народження, [Х.], ДВУ, сс. 71+1 нен. Книжечка має значіння як ювілейне видання ,а з наукового боку викликає багато заперечень стилістична аналіза й взагалі оцінка творчости цього сучасного, що належить проте вже до минулого, письменника. (Ґрунтовна рец. П. Петренка, «Критика», 1929, № 1, сс. 120—123). Занотуємо ще другу ювілейну статтю про С. Васильченка—Фелікса Якубовського, Степан Васильченко. До 50-ліття народження Степана Васильченка, «Ж. Р.», № 12, сс. 114—130. У цілому ця стаття належить до типу критичних, але автор використав чималу літературу й дав чимало нових спостережень.

Корисний огляд українських альманахів у Одесі 80—90-х рр. (друкованого «Нива», 1885 р., рукописних—«Розмова» 1889, «Запомога», 1892 р.) подав В. Герасименко ,Українські альманахи 80—90-х років XIX ст. в Одесі, «Зап. Од. Наук. при УАН т-ва. Секція Іст.-філ.», № 1, сс. 17—39 і окремо. Автор характеризує зміст одеських альманахів, цікавих і для характеристики громадських рухів і для історика літератури, який бачить у них поруч відомих—прізвища мало відомі. Не завжди авторові вдавалося розшифрувати ці прізвища.

Сучасне письменство. У попередньому огляді (за р. 1927-ий) ми зазначили, що сучасне письменство покищо майже не править за об'єкт наукового досліду. Все ж таки року 1928-го надруковано далеко більше, ніж за попередніх років, наукового (або науково-критичного) змісту статтей про сучасних і пореволюційних письменників. Після деякого замовчування минулого року почали з'являтися статті про В. Винниченка, а власне найбільше про відомий новий роман його «Сонячна Машина». Першою науковою статтею про цей роман є ст. проф. О. І. Білецького, «Сонячна Машина» В. Винниченка («Критика», № 2, сс. 30—42). Автор дуже багато дає для розуміння Винниченкового твору. Найперше він наводить дані про світовий утопічний роман та характеризує різні способи його будови. «Сонячна Машина», на думку О. Білецького, не цілком укладається в поняття утопійного романа. Далі автор аналізує експозицію й розвиток дії в романі та дає спробу розкрити символіку його. «Основою романа,—каже проф. Білецький,—і особливо основою соціяльної його частини є для автора, як і слід було ждати, записи його «мнеми» (бібліопсихологічний термін), враження від пережитого ним особисто і лише задрапованого вкривалами соціяльно-утопійного та любовно-психологічного роману». За додаток до статті О. Білецького може правити стаття М. Зерова, «Сонячна Машина», як літературний твір, «Ж. Р.», кн. VI, сс. 115—130. Автор зазначає, що в нас ніколи не було великого роману з елементами авантури та соціяльної фантастики. Несміливі кроки в цьому напрямі зробили такі письменники, як Шкурупій, Яновський, Слісаренко, Головко, Нат. Романович-Ткаченко, Плужник, Підомогильний. У фабульному загостренні далеко далі йде «Сонячна

[1]) Рец. на цю кн. Ю. Круглого див. ще „Зоря", № 11, сс. 29—30.

Машина» й цим, а також тим, що Винниченко змальовує чуже, принаймні з зверхнього вигляду, життя, пояснюється її успіх. Далі М. Зеров дає характеристику деяких прийомів В. Винниченка й приходить до висновку, що нового в романі (проти попередніх творів В-ка) менше, ніж це здається з першого погляду.

З нагоди 35-літнього ювілею літературної діяльности Миколи Вороного в «Ж. Р.», кн. XI, сс. 103—110, вміщено популярну статтю Б. Якубського, Поетична творчість Миколи Вороного.

Д. Загулові присвячена стаття Б. Якубського, Творчий шлях поета (Еволюція творчости Дмитра Загула. 1906—1927), «Ж. Р.», кн. VII, сс. 97—108; кн. VIII, сс. 103—114). Цікавіші II—IV розділи її, в яких Б. Якубський, як фаховець у досліді віршу, проаналізував мистецьку еволюцію Д. Загула, перекладні й наукові його праці. «В історії українського символізму, нашої літератури,—каже Б. Якубський,—Загулові безперечно належатиме одне з першорядних місць, ще і з тою історичною ознакою, що він був і одним з найвиразніших проводирів нашої поезії з долини символізму на висоти конструктивного та революційного реалізму».

Миколі Терещенкові присвячено статтю Дм. Загула, Дорога до мети (Поезія Миколи Терещенка», «Ж. Р.», кн. I, сс. 54—65). Критика цікавила головним чином тематика поета, який дедалі лівішав у своїй творчості. Образ поета він змальовує на тлі розвитку політичних подій та соціяльного життя нашого минулого. Належачи в цілому до літературної критики, нарис Дм. Зерова цікавий багатьма спостереженнями, що мають науковий інтерес.

Є. Григорукові присвячено вступну статтю В. Гадзинського у виданні: Григорук Євген, Твори. Ред., впорядкування та передмова Володимира Гадзинського, [Х.], ДВУ, сс. 138, з (I)+вкл. арк. з портр. (стаття—сс. 3—30). Стаття писана у формі критичного етюду, але має науковий інтерес добір біографічних даних та деякі побіжні поміченння про літературну творчість. Збірку віршів Є. Г. впорядженo вперше (докладна рец. Я. Хоменка, «Критика», 1929, № 2, сс. 135—139; Л. Підгайного, «Ж. Р.», 1929, кн. III, сс. 170—172).

У назв. кн. Г. Майфета, Природа новели, вміщено аналізу новелі Юр. Жилка «Беатриче» (сс. 79—89). Той же автор у ст. «Уваги з аналізи Новели» («Гарт», № 7, сс. 75—83) дав. опис новелі О. Кундзіча «Иней». Це не є науковий дослід, а лише вправа з формальної аналізи твору з деякими спостереженнями.

Першою науковою статтею про сучасного українського письменника І. Микитенка є стаття І. Айзенштока, Еволюція письменника. (Творча путь Івана Микитенка) («Ч. III.», 1928, № 5—6, сс. 71—88). Автор використав рецензії на твори І. М-ка й простежив за розвитком творчости письменника від перших його кроків до останніх творів. Простежено тематику й основні риси формальної будови творів (проза, поезія, драма). Питання про зв'язок І. Микитенка з літературною традицією автор торкнувся тільки побіжно (вплив Хвильового).

Формальний опис новелі Гео Шкурупія («Провокатор») дав Гр. Майфет у ст. «Аналіза детективної новелі», «Ж. Р.», № 1, сс. 66—72. Такий же опис романів О. Досвітнього маємо в ст. Гр. Майфета, О. Досвітній. (Риси до літпортрету), «Ж. Р.», кн. III, сс. 127—139. Ця стаття цікава тільки деякими спостереженнями над формою й стилем. Гадаємо, що такі описи треба поєднувати з історично-літературною настановою. Деякі спостереження про творчість Ю. Яновського можна знайти у ст. Гр. Майфета, «Критика», № 7, сс. 78—101.

Стаття Олексія Полторацького, Практика лівого оповідання («Нова Генер.» № 1, сс. 50—60), крім авторових догматичних висновків,

містить цікаві спостереження над будовою оповідань Слісаренка («Запалівська історія», «Авеніта»), Шкурупія. Менше спостережень у статті цього автора — Як виробляти романи, «Нова Генер.», № 5, сс. 364—369.

Г. Костюк дав біографічні відомості про В. Алешка з нагоди 20-річчя літературно-газетярської роботи, «Ж. Р.», кн. II, сс. 164—166.

Нові матеріяли до життєпису Василя Чумака, подав М. Драй-Хмара («Ж. Р.», кн. III, сс. 139—146).

Біографічний нарис про Гната Михайличенка надрукував В. Гадзинський, «Ж. Р.», кн. VI, сс. 131—143 [1]).

Наприкінці зазначимо довідну працю Ол. Тулуба, Матеріяли до словника псевдонімів українських письменників («Зап. І.-Ф. В.», т. XIX, сс. 223—254, і окремо) та особливо додатки до цього словника Б. Комарова на підставі чернеток М. Комарова («Зап. Укр. Бібл. Т-ва в Од.», кн. I).

Слов'янське й західньо-европейське літературознавство. Статті і розвідки українською мовою з поля слов'янського й західньо-европейського літературознавства рік-у-рік збільшуються кількістю. Нотуємо цей факт, як надзвичайно корисне з'явище в процесі розвитку української культури, що мусить виходити з меж виключно національних наукових інтересів. Зазначимо насамперед кілька статтей, що мають більший інтерес для українського дослідника. Минаючи статтю В. Гнатюка, Попередники Шевченкових Гайдамаків, Нотатки з приводу століття «Zamku Kaniowskiego» Ґощинського («Черв. Шл.», № 3, сс. 62—71), занотуємо цікавішу статтю того ж автора, Падура, Рилеєв і декабристи («Зап. Іст.-Філ. Відд.» кн. XVIII, сс. 113—128), але ця стаття більше стосується до історії громадських рухів.

М. Мочульський у статті під загол. «Русалки» Богдана Залеського («Юв. Зб. на пош. акад. М. С. Грушевського, II, сс. 261—267), довів, що замість українських русалок Залеський у своїй поезії змалював—сирени, ельфи та кельтські феї.

Платон Лушпинський надрукував маленьку розвідку, Шекспірівська закраска драми Генриха Красінського «Гонта» («Ювіл. Зб. на пош. акад. М. С. Грушевського», II, сс. 320—328).

О. Баранович з погляду історичного, дослідив поему «Пан Тадеуш» Міцкевича («Україна», № 4, сс. 34—45).

Д-р Ів. Брик дослідив історичну драму «Gonta» з р. 1848-го у статті «Коліївщина в англійській мові» («Юв. Зб. на пош. акад. М. С. Грушевського», II, сс. 294—320).

З приводу 25-х роковин з дня смерти Ем. Золя в «Житті і Рев.» вміщено статтю С. Родзевича, Еміль Золя та французький реалізм дев'ятнадцятого віку (кн. I, сс. 77—88).

Про Г. Ібсена маємо статтю О. Бургардта («Ж. Р.», кн. VIII, сс. 115—131).

А. Степович у ст. — Сота річниця історії слов'янського письменства («Зап. Іст.-Філ. Відд.», кн. VI, сс. 110—115) розглянув старі й нові спроби будування історії слов'янського письменства починаючи з Шафарика.

Чимало статтей присвячено російському письменству. О. О. Рябінін Скляревський у статті—Українські мотиви в поемі О. С. Пушкина «Полтава» («Україна», № 1, сс. 34—56) докладно проаналізував Пушкінову поему з погляду історика.

У ряді найкращих праць дослідчого типу поставимо статтю В. В. Гіппіуса, Композиція «Ревізора» в істор.-літерат. перспективі, «Література», I, сс. 54—87).

---

[1]) Біографічними фактами може бути корисна брош. М. Самуся, Троє. Василь Чумак, Андрій Заливчий, Гн. Михайличенко. Кр.-біогр. нар. [X].

Про Чернишевського, з приводу 100-річчя з дня народження, в «Ж. Р.» (кн. IX, сс. 159—169) вміщено статтю О. Родзевича Чернишевський—романіст та теоретик мистецтва.

Занотуємо ще—Є. Перліна, Етапи творчого розвитку М. Горького, «Ж. Р.», кн. V, сс. 95—101).

З наукових статтей, присвячних зах.-евр. письменству, занотуємо насамперед—В. Лазурського, Шекспір чи Рутланд («Зап. Од. Наук. при УАН. Т-ва, секція Іст.-Філ.», № 1, сс. 9—16), в якій спростовується теорія прийнята в Росії популяризаторами зах.-евр. письменства.

Ол. Маслова продовжує друкувати велику свою розвідку — Життя й літературна спадщина Лодовіка Ґвіччіярдіні («Зап. Іст.-Філ. Відд. ВУАН», кн. XVIII, сс. 51—62, кн. XIX, сс. 43—92).

Збільшилося число видань клясиків зах.-евр. літератури (Шекспіра, Дж. Лондона й інш.). Занотуємо, напр., книжку: В. Шекспір, Гамлет. Перекл. М. Старицького. Стаття С. Родзевича. Ред. стаття й примітки А. Ніковського, [Х.], Книгосп., сс. VII—XXXVII

Українські журнали («Критика», «Життя і Революція», «Червоний Шлях») досить багато уваги приділяють слов'янському й зах.-европ. письменству та стежать за новими досягненнями у світовій літературі, подаючи інформаційні огляди.

Наукове вивчення історії театру. Як і минулого року, з'явилося небагато наукових розвідок з історії театру. Додержуючи хронологічного порядку, занотуємо статтю К. Копержинського, З історії театру на Чернігівщині (1750—1830), «Чернигів і північне Лівобережжя», сс. 402—430 [1]).

Славнозвісному українському акторові Карпові Соленикові присвячено прегарну науково-популярну брошуру Ол. Кисіля, Укр. актор Карпо Соленик (1811—1851). Життя і творчість, [К.], «Рух», сс. 72. Це надзвичайно живо написана біографія й огляд сценічної діяльности Соленика, зроблений на підставі великої літератури (статті, рецензії, спомини). Хоч, може, автор і не вичерпно використав літературу (рец. Ів. Єрофеєва, «Ч. Ш.», № 11, сс. 290—291) та де в чому помиляється, характеризуючи Соленика як актора (рец. П. Руліна, «Ж. Р.», кн. XII, сс. 191—194), але це не зменшує ваги його праці. Варто було б докладніше спинитися на репертуарі, що на ньому виховувався актор і в якому брав він участь, бо репертуар багато з'ясовує в системі театральних сценічних пройомів гри.

М. С. Щепкинові присвячено видання: Записки крепостного актера М. С. Щепкина. Предисловие, примечания и статья А. Б. Дермана, М., Книгоизд. «Современные проблемы», сс. 266. Надруковано мемуари з видання 1914-го р., передрукованого з першого, 1864-го року. Вступна стаття А. Б. Дермана, за висновком рецензента П. Руліна («Ж. Р.», кн. VIII, сс. 13—175), поверхова змістом.

Т. Слабченко у статті — Театр Старицького в Одесі 1883—1885 року («Зап. Одеськ. Наук. при УАН. Т-ва, Секція Іст.-Філ.», № 1, сс. 39—49) подав відомості про український репертуар цього театру, дав спробу з'ясувати ставлення до трупи в Одесі та причини популярности українських вистав. Використано як архівні дані, так і газетні рецензії. Цікаво було б, щоб наступні дослідники ще використали одеський рецензійний матеріял для характеристики техніки гри українських акторів.

М. Заньковецькій присвячено багату матеріялом наукову розвідку П. Руліна, Марія Заньковецька. Життя і творчість, [Х.], «Рух», сс. 110+2 нен.+127, з портр. (Укр. театр, № 2). Це переробка раніш надрукованих у «Черв. Шл.» статтей про Заньковецьку. Автор дав першу

[1]) Продовження цієї статті: Музичне життя на Чернігівщині в другій половині XVIII та на початку XIX ст.—„Наук. Зб. за рік 1927", т. XXVI, сс. 84—97.

в українській науковій літературі монографію про славетну діячку сцени, зібрав матеріяли для біографії й докладно спиниться на сценічній діяльності Заньковецької.

У виданні — М. Кропивницький, Вибрані твори. Ред. стаття й примітки П. Рулина, [К.], «Книгосп.» — є корисна наук.-попул. стаття редактора (сс. VII — XLII), у якій між іншим подано декілька побіжних уваг щодо зв'язку й різниці театрально-драматургійної спадщини Кропивницького з попередньою традицією. Видання має і науковий інтерес: п'єси «Глитай» і «Де зерно, там і полова» надруковано з автографів, «По ревізії» — передруковано з останнього видання (1910-го р.).

Занотуємо ще важливі театральні спомини: М. Кропивницький, Спомини, «Ж. Р.», кн. IV, сс. 80—98; Микола Вороний, З приводу спогадів Марка Кропивницького, «Ж. Р.», кн. IX, сс. 177—184; К. Ванченко, Спогади українського лицедія, «Ч. III.», 1928, № 7, сс. 213—231, № 11, сс. 211—230. (Автор брав участь у трупах Старицького, Кропивницького та інших; О. Суслов, М. Л. Кропивницький, «Україна», кн. 3, сс. 61 — 87; В. Боцяновский, До історії українського театру в Петербурзі за 90-х років XIX в. (Спогади). «Наук. Зб. Ленінград. Т-ва», I, сс. 62—75.

Пореволюційний український театр не притягає ще уваги дослідників: маємо тільки критичні статті й рецензії, які у свій час будуть правити за одно з джерел для досліду [1]).

Історія української критики. У галузі історії української критики минулого року маємо небагато досягнень.

Дуже мало досліджується критика минулих часів, що правда чи не в кожній статті про того чи іншого письменника згадуються відзиви про його творчість критиків різних часів.

З спеціяльних статтей ми занотували б тільки статтю Григорія Костюка, До початків соціологічної критики (Критична діяльність Ів. Білика), «Ж. Р.», кн. X, сс. 119 + 127.

Зате більше уваги присвячується нашій сучасності. Занотуємо насамперед видання: Шляхи розвитку украиської літератури. Літературна дискусія (1925—1928). Збірник матеріялів. Статті, літературні маніфести, постанови партії в справах художньої літератури. Упорядкував С. Федчишин. За ред. В. Коряка. З передмовами Б. Коваленка, В. Коряка, І. Ю. Кулика і М. Мотузки, сс. 381+1 нен. Книжці передпослано передмову В. Коряка, в якій можна знайти відомості про історію дискусії. Цінна вона збіркою (неповною) матеріялу, який досі був розкиданий по різних газетах, журналах, брошурах.

Для характеристики літературних угруповань після Жовтня, важлива збірка матеріялу у II т., згаданого вид. «Десять років укр. літератури».

Для історика сучасної української критики має інтерес стаття Самійла Щупака, Українська марксівська критика («Ж. Р.», кн. VI, сс. 101—114). Автор задав собі питання, кого з сучасних критиків вважати за марксівців. Він називає такі прізвища: Б. Якубський, Я. Савченко, Д. Загул, Юринець, Хвиля, Коваленко, Десняк, Лакиза. Серед інших критиків він знаходить тільки попутників. Щодо цього варто зауважити, що слід відрізняти марксівців-критиків від марксівців-літературознавців (дослідників), беручи на увагу і те, що один і той самий автор може виступати і в галузі критики і як учений (приклад—Б. Якубський). Гадаємо, що в такій формі, як це ми бачимо в статті С. Щупака, питання взагалі розв'язати важко. За вихідну точку слід брати не осіб, не імена, а самі критичні праці, статті, розвідки. Докладніше вивчення матеріялу дасть змогу визначити ту суму критичних прийомів, якою орудує

[1]) Наукове значіння мають згадані нижче у розд. театр. критики праці про сучасний театр К. Кравченка, Ю. Смолича, Л. Предслаинча.

той чи інший критик, а синтетичний підсумок дасть підстави для визначення угруповань у нашій сучасній критиці. Роблячи це зауваження, ми не маємо на думці знецінити статтю С. Щупака: почин його надзвичайно цінний і ми вважали б за конче потрібні дальші досліди в цьому напрямі.

Літературна критика. У галузі української літературної критики р. 1928-го варто відзначити значну подію—заснування нового видання: «Критика». Журнал-місячник марксівської критики та бібліографії. За минулий рік вийшло 12 №№. З них можна бачити, що журнал прагне до того, щоб провадити витриману марксівську лінію й у відповідний спосіб організувати як авторські кола, так і кола читачів. Ми не можемо докладно спинятися на всіх уміщених у цьому журналі статтях. Скажемо тільки, що тут обговорювалася літературна творчість України й інших земель, питання літературної політики, організації, методології, тощо. Більшість значних праць з літератури, що виходили на Україні (почасти і в Росії), була обговорена на сторінках «Критики». Бібліографічний розділ у цьому журналі упорядкований надзвичайно пильно. За минулий рік уміщено в журналі низку статтів таких видатних сучасних літературних критиків і громадських діячів, як В. Десняк, М. Скрипник, В. Коряк, М. Доленго, Ф. Якубовський, тощо.

Лівий фронт мистецтва й літератури (традиції футуризму) репрезентує журнал «Нова Генерація».

Інтерес до літературної дискусії помітно занепадає. Статті на цю тему минулого року писалися в спокійніших тонах, більше, так би мовити, «академічно», ніж це було р. 1926—27-го.

Як відгук суперечок 1927-го року, з'явилося кілька статтей, присвячених цій темі у «Критиці» й інших журналах та газетах. Вийшло друком друге видання брошури М. Скрипника, До теорії боротьби двох культур, [Х.] ДВУ. Тут питання дискусії й інші дотичні розглядаються з погляду партійних ухвал. Книжечка цікава тим, що в ній обговорено багато актуальних питань нашої сучасности й може правити за зразок марксівського методу в галузі критики. Це одна з нечисленних сучасних праць з витриманою методологічно марксівською лінією.

Критики особливу увагу звертали на твір М. Хвильового «Вальдшнепи» й цій повісті присвячено навіть спеціяльну брошуру А. Хвилі, Від ухилу у прірву (Про «Вальдшнепи» Хвильового), [Х.], ДВУ, сс. 56. Той самий критик надрукував іще статтю під загол.: Куди? (Замість рецензії на зошит перший «Вапліте»), «Будівн. Рад. Укр.». Зб., вип. І, За Ленінську національну політику, Х., ДВУ, сс. 94—102 і «Про наші літературні справи (До літдискусії)», ibid., сс. 69 — 81.

Взагалі два випуски збірника «Будівництво Радянської України» містять багато матеріялу у справі літературної дискусії, що висвітлюється з погляду партійних тез та загальної національної політики Радянської Влади на Україні. У вип. І-ому надруковано і постанови Політ-Бюра ЦК КП(б)У під загол. «Політика партії в справі української художньої літератури» (сс. 115 — 118).

Загальний (можна сказати принциповий) щодо шляхів сучасної української літератури зміст мають ще такі критичні праці.— Це насамперед дві книжечки Б. Коваленка: В боротьбі за пролетарську літературу, [Х.], Всеукр. Сп. Прол. Письменників, сс. 132 і його ж—Перший призов, [Х.], ДВУ, 196 сс. У першій із цих брошур трактується питання про організацію пролетарської літератури й виявляється войовнича позиція супроти буржуазної критики й опортунізму. Друга містить крім того оцінки багатьох сучасних укр. письменників та поетів. Вона дістала прихильну рец. М. Доленга на стор. «Гарту» (кн. 12, сс. 90—92).

Далі відзначимо ще книжечку С. Щупака, Питання літератури, [К.], ДВУ, сс. 139+3 нен. Це збірка написаних раніш статтей автора.

Обговорено в них основні проблеми мистецтва в поглядах радянських марксистів, при чому особливу увагу звернено на зміст і форму, питання про пролетарську літературу, пролетарських письменників і попутників, питання про літературну дискусію (автор—проти позиції Хвильового), про творчість В. Еллана, питання про літературу й робітничий побут, про письменника й оточення. Книжка в цілому дістала прихильні оцінки в критиці (рец. Л. Підгайного, «Гарт», № 12, сс. 92—95; П. Петренка, «Критика», № 12, сс. 117—120). Глузливо поставився до поглядів С. Щупака О. Влизько («Марксизм, що підлягає спростованню», «Нова Генерація», № 12, сс. 418—421).

І. Лакиза видрукував книжечку—Письменник і критик, [К.], Маса, сс. 128. Це є збірка надрукованих раніш статтей цього автора (про Якова Савченка-критика, «Сон. Маш.» В. Винниченка і т. і.). Автор висуває кілька загальних тез про сучасну літературу й критику і в цілому додержується партійної лінії в літературній політиці. З боку марксівського І. Лакизі закидали поверховість, непослідовність і неглибоке трактування теоретичних положень марксизму (Г. Овчаров, «Критика», 1929, №4, сс. 97—101).

Чимало популярних критичних статтей про поодиноких письменників видруковано по різних журналах та газетах. Виходили й книжечки окремими виданнями.

Інститут Т. Шевченка продовжує популяризувати твори поета: минулого року видруковано зразкове популярне видання: Т. Шевченко, «Гайдамаки». Передмова Мик. Горбаня, примітки до тексту М. Новицького, [Х.]. Крім того, перевидано кілька науково-популярних видань з минулого року (наприклад: Катерина. Передм. О. Дорошкевича, ред. тексту М. Новицького).

Мих. Коцюбинському присвячено популярну книжечку І. Лакизи, М. Коцюбинський. Популярний критично-біографічний нарис, [Х.], сс. 62+2 нен. З деяким здивованням зустрінула критика цілком ненаукове видання харківської філії Інст. Тараса Ш-ка—М. Горький та М. Коцюбинський. Спомини, листи. Упорядкував І. Айзеншток, [Х], ДВУ, сс. 60+2 нен. (див. рец. Є. Перліна, «Критика», № 8, сс. 151), Поза тим з'явилося по різних газетах і журналах багато надзвичайно цінних статтей про Коцюбинського та нових матеріялів і споминів, які слід було б, зафіксувати в бібліографічному покажчику.

Те ж саме треба сказати щодо статтей минулого року, присвячених Лесі Українці. Найголовніші видруковано в «Критиці», № 7 й у «Житті й Революції» (кн. IX).

З нарисів про сучасних письменників можемо зазначити тільки деякі.

У осередку уваги протягом року стояв згаданий роман В. Винниченка «Сонячна Машина» (диспут, лекції, статті про цей твір). Чи не перший у минулому році висловив свою думку критик А. Річицький у кн.—Винниченко в літературі й політиці, [Х.], ДВУ, сс. 78+1 нен. Це збірка статтей. Є тут і конспект літературно-політичної біографії і огляд попередньої літературної продукції Винниченка. Спеціяльно спиняється А. Річицький на «Відродженні нації» й наприкінці на «Сонячній Машині». Не відкидаючи художности цього твору, А. Річицький доводить повну соціяльну безпорадність автора: пролетаріяту в дії немає, немає його організації. Про пролетаріят тільки говориться, про комуністів двітри згадки. Відшукавши ще декілька, на його думку, огріхів, Річицький приходить до висновку, що з погляду соціяльної перспективи «Сонячна Машина»—порожня (рец. В. Василенка, див. у «Критиці», № 2, сс. 130—132; В. Кастальського, «Зоря», № 2, сс. 28). Критик З. Єфимова зауважила, що «проповідуючи принципи мирної перебудови соціяльного життя і відкидаючи активну боротьбу, Винниченко різко розходиться з ідеоло-

гією нашої революційної епохи» («Плуг», № 2, сс. 71—72). З інших критичних праць про Винниченка найбільша: Вас. Василенка, Про «Сонячну Машину» В. Винниченка, [Х.], «Пролетарий», сс. 119. Це—докладний коментар до твору з переказом змісту, характеристикою типів і численними цитатами, тлумаченням неясних місць. Стоячи на позиціях марксівської критики, В. Василенко приходить до висновку, що «Сон. Маш.» «є художній вияв... настроїв і устремлінь того революційного прошарку дрібної буржуазії, яка намагається йти за пролетаріятом, а ще конкретніше—тієї інтелігенції, що її неминуча дійсність примушує во ім'я власних інтересів... йти служити й працювати для пролетаріята» (сс. 114—115). Загалом журнальна критика, так би мовити, офіційні виразники думки радянського суспільства, зустріли новий роман Винниченка дуже стримано [1]), багато закидаючи авторові з боку ідеологічного. Навпаки ж закордоном роман сприйняли як занадто революційний, як свого роду комуністичну аґітацію [2]).

З спеціяльних критичних статтей про сучасних українських письменників занотуємо, як приклад, такі докладніші: І. Капустянський, О. Вишня, як фейлетоніст, «Плуг», № 5—6, сс. 61—69; А. Музичка, Письменник радянських буднів (з приводу збірки П. Панча «Голубі ешелони» («Ч. Ш.», № 4, сс. 84—95).

Павлові Тичині присвячено кн. В. Юринця, Павло Тичина. Спроба критичної аналізи, [Х.], «Книгосп.», сс. 115.

У цілому українська літературна критика за рік дала багатющий матеріял для будучого дослідника сучасної української літератури. З ідеологічного боку вона стає дедалі витриманішою (марксівські принципи) і вже тепер, під впливом наукової методології, значно збагатила суму вживаних до художніх творів прийомів аналізи.

Театральна критика на Україні, проти літературної, значно слабша. Пояснюється це, треба гадати, тим, що в нас досліди з історії театру далеко менше численні й у цілому слабші, ніж історично-літературні, а тим часом ступінь культури критики загалом залежить від ступня розвитку науки даної галузі: між критикою й наукою відбувається певна дифузія—з'явище надзвичайно корисне для критики. Отож, коли в нас і досі історія театру, як наукова дисципліна, стоїть на невисокому ступні й має лічену кількість своїх представників, то не може бути і високо розвинутої театральної критики. Розуміється, це не значить, що все те, що пишеться в нас про сучасний театр не має жадного значіння: безліч рецензій на вистави, огляди досягнень поодиноких українських театрів (державних, робітничих, аматорських закладів)—все це в сумі безперечно є цінний документ для майбутнього історика пореволюційного театру.

З нагоди десятиріччя Жовтневої Революції надруковано було статтю І. Шевченка, Десять років українського театру, «Будівн. Рад. Укр. Збірник», вип. II, сс. 120—130. Автор схарактеризував дореволюційний і потім «Молодий Театр», «Державний Український Театр». Далі—підсумував роботу «Театру ім. Ш-ка», ім. Франка, ім. Заньковецької, «Київський драматичний театр» і «Березіль». Констатуючи поширення репертуару, підвищення рівня актора, І. Шевченко зазначив брак у нас режисерів. Громадська роля театру в цілому значно зросла. Наприкінці занотовано успіхи «Одеського Драматичного Театру», але цьому театрові, хоч він зовсім не уступає ні театрові «Березіль», ні театрові «ім. Франка», присвячено дуже мало місця.

---

[1]) Див. ще: „Сонячна машина". (Диспут у будинку ім. Блакитного).—Комуніст. Щод. газ. ЦК. КП(б)У.., Х, № 90; С. З., Диспут про „Сонячну машину", „Пролет. Правда", щоден. газ. К. Окркому КП(б)У..., К., 1928, № 59. Чоп., К., Філософія „Сонячної Машини", „Студент Революції. Щомісячний журнал Центр. і Харків. Бюра Пролетстуду", Х., 1928, № 5. сс. 56—60.

[2]) Див. Лист Дрібного Буржуя (В. Винниченка), „Укр. Вісти", Париж, ч. 65.

Дуже змістовну статтю про сезон 1927-8 року подав К. Кравченко: Новий етап радянського театру на Україні, «Ж. Р.», кн. X, сс. 126—138. Автор відмітив значіння того факту, що в сезоні 1927-8 року для театру знайшли вихід з глухого куту, поновивши його новим репертуаром та звернувшись до організованого профспільчанського глядача й наводить цікаві цифри відвідування театру. Далі наводить він цікаві дані про матеріяльний стан театру й висловлює певні побажання. Фактичні відомості, що подані в статті, мають значіння і для дослідника і для театрального діяча-практика.

Багата фактами (методи постановки, досягнення на полі репертуару й виконання) також стаття Ю. Смолича, Українські драматичні театри в цьому сезоні, «Ж. Р.», кн. IV, сс. 115—129; кн. IX, сс. 147—158. Критичний огляд досягнень театру ім. Франка дав К. Кравченко, Театр ім. Франка 1927-28, «Ж. Р.», кн. V, сс. 127—132.

Занотуємо ще книжечку Л. Предславича, Пересувний робітниче-селянський театр. Матеріяли до історії, організація, практика й висновки. За ред. Ю. Смолича [К.], ДВУ, сс. 126 з іл. (2) (рец. П. Руліна, «Ж. Р.», 1929, кн. VI, сс. 146—147). Надруковано було ще чимало статтей про інші театри. Практичне значіння має книжечка Йони Шевченка, Українські драматурги. Театр. критичні нариси про старі й нові п'єси, придатні для клубної та професійної сцени, [X.], Укр. Роб., сс. 134 (в). Рец. Ю. Смолича, «Критика», 1929, № 4, сс. 101—135.

Двадцятиріччя смерти Карпенка-Карого одмічено популярною статтею Й. Шевченка у «Червоному Шляху», № 1, сс. 93 — 97.

Підсумовуючи наш огляд, можемо констатувати, що рік 1928-ий більші наслідки дав у галузі літературознавства й літературної критики. Коли взяти на увагу ще й численні матеріяли—листування, тощо, які року 1928-го видруковано, то в підсумку матимемо великий науковий доробок. Українська наука в галузі літературознавства, як і інших, розвивається прискореним темпом, надолужуючи млявість передреволюційних часів. Але ж треба сконстатувати і те, що справжніх дослідчих праць у галузі нової й сучасної української літератури й театру в нас з'явилося минулого року небагато. Раз-у-раз доводиться фіксувати побіжні статті, принагідні передмови, що обмежуються на двох-трьох нових спостереженнях, не йдучи далі. Наші дослідники здебільшого захоплюються широкими висновками й перспективами, не дуже заглиблюючись у аргументацію, докази, і в наслідок цього нові трактування письменників вони декларують так само поспішно, як поспішно і відмовляються від цих трактувань. Видань різних матеріялів з'являється в нас дуже багато, але ж раз-у-раз доводиться чути скарги фахівців на якість цих видань: у листах, документах перекручуються прізвища й факти й інколи бракує наукових коментарів. Все це призводить до того, що документи, матеріяли треба буде видавати наново, подвоюючи в такий спосіб витрати.

Черговим завданням буде збільшити вимоги до нашої наукової продукції, яка повинна різнитися від простої популяризації й біжучої критики, що має на оці тільки інтереси сьогоднішнього дня. Безперечно краще, ніж у історії нової літератури, стоїть справа в галузі старої української літератури, що має давніші наукові традиції.

Костъ Копержинськый.

Етнографія і фольклор.

Звичайна щорічна наукова продукція в нашій галузі, яка останніми роками зводиться до розвідок, статтей, заміток і рецензій (надрукованих в «Первісному Громадянстві» й «Етнографічному Віснику»), кількох не-

величких брошур, а іноді й більшої збірки матеріялів з відповідною передмовою редактора, збільшилася в минулому році відділами палеонтології й етнографії «Ювілейного Збірника на честь акад. М. С. Грушевського» (загальним розміром більше як на 150 сторінок друку з цілої книги), першим «Наук. Збірником Ленінгр. Т-ва дослідників укр. історії, письменства та мови», де надруковано кілька розвідок з фольклору, й першим випуском «Антропології» за 1927 р., що видає її Кабінет імени Ф. Вовка У.А.Н.

Як в цих новинках, так і в цілому друкованому репертуарі 1928 р. на першому місці з боку кількости й різноманітности сюжетів стоять досліди в царині української народньої пісенности. Досить багато робіт опубліковано щодо матеріяльної культури. Це явище не було так помітне за попередні роки й більше дає себе відчувати саме тепер.

Відчувається також певне послаблення уваги й інтересу до історії української етнографії, де окрім заміток ювілейного характеру й некрологів доводиться зареєструвати мало статтей загального змісту, так само як і нових неопублікованих матеріялів.

Участь в українських виданнях того року кількох дослідувачів та вчених з-поза меж У.Р.С.Р., як Г. Гетц, Освальд Менґін, П. Ріве, надає їм більшого значіння й міжнароднього характеру.

З метою легшого ознайомлення з головнішим відомим нам матеріялом минулого року поділяємо його на кілька окремих підвідділів. У першій частині зазначаємо огляди й важливіші звідомлення як наукових установ про їх діяльність та з'їзди, так і окремих наукових робітників про їх відрядження або наукову роботу.

1. Огляди і звідомлення 1928 р. Зупиняючись перш за все на загальних оглядах праць над етнографією й фольклором, що з'явилися минулого року, маємо відзначити два звіти про міжнародні конґреси. Перший Ф. Колесси («Україна», 1928, кн. І, сс. 170—180) про II-й конґрес слов'янських географів і етнографів 2—12 червня 1927 р. в Польщі, а другий—Ів. Брика («Перв. Гром.», 1928, 2—3, сс. 162—168) про міжнародній з'їзд в справі народнього мистецтва, що мав місце в Празі в днях 7—13 жовтня 1928 р., а також «Звідомлення з закордонного відрядження (з зах.-европ. етнологічного руху)» К. Грушевської («Україна», 5, сс. 182—186 і «Перв. Гром.», 1928, 1, сс. 81—96).

Окрім нашого попереднього огляду в «Україні» 1928, 3, сс. 123—128) були опубліковані ще звідомлення Етнограф. Комісії У.А.Н. за рік 1927-й («Етнограф. Вісн.», 7, сс. 139—144), звідомлення про Кабінет антропології ім. Вовка У.А.Н. (в «Антропології», річнику кабінету за 1927 р., с. 185—8) та «Досягнення в царині етнографії після жовтневої революції» А. Онищука («Бюлет. Етн. Т-ва», 1928, ч. І, сс. 1 — 7). М. Ткаченков «Студіях з історії України», том другий, с. LIII — LIX (на пошану акад. М. С. Грушевського від н.-д. Катедри Історії України) надрукував звіт про «Археологічне вивчення Києва та Київщини за останні 10 років», де зустрічаються й роботи, що стосуються нашої галузі. М. Возняк надрукував на стор. «Перв. Гром.», 1928, І, сс. 157—163 надзвичайно цікавий «Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в.» Ів. Франка, додавши до нього замість вступу свою статтю «З діяльности Івана Франка як етнографа (в 10 річниці смерти)», сс. 145—156. Ширший огляд про «Білоруське краєзнавство» опублікував М. Касьпяровичв «Черв. Шляху», 1928, 7, сс. 160—178. Акад. М. Грушевський («Перв. Гром.», 1—3 вип. за 1927 р. сс. 4—8, що вийшов друком в 1928 р.) подав синтетичного характеру статтю під назвою «Сто літ українського народництва», де зформулював зміст і значіння для цілого століття тих завдань, які виставив у своїй передмові до першої збірки народніх пісень Максимович.

Звідомлення про діяльність «Асоціяції культурно-історичного досліду» (Комісії культурно-історичної та історичної пісенности У.А.Н. спільно з Кабінетом Примітивної культури) надруковано в «Україні», 1928 р., кн. 6, сс. 201—204.

2. Систематика. В останніх двох випусках «Перв. Гром.» знаходимо новий цінний відділ під загальною назвою: До питань систематики й термінології в народознавстві. До нього належать три статті: а) робота визначного французького антрополога й американіста Поля Рівé «Вивчення людини (антропологія)» (I, сс. 1—20), що розподіляється на такі частини: 1) антропологія в тісному значінню слова, 2) етнографія, археологія, преісторія, 3) соціологія, 4) історія і географія. Підсумовуючи свою статтю, автор зазначив, що «колективна праця, розумова кооперація, повинна врятувати вивчення людини від того роздроблення, яким загрожує йому потреба розподілу окремих завдань». б) «Декілька уваг про сучасне розуміння термінів: антропологія, народознавство, етнографія і фольклюр» Костя Копержинського (там же, в. 2—3, сс. 97—110) і в) «До взаємин між загальним і спеціяльним народознавством» Катерини Грушевської. Більшу розвідку такого ж характеру надрукував проф. Євген Кагаров у 7-й кн. «Етнограф. Вісника», сс. 3—44 під назвою «Завдання та методи етнографії», що вийшла також і окремою відбиткою [1]).

3. Історія етнографії. Для цього відділу особливо багато матеріялу дає 6-та кн. «Етнограф. Вісн.». Окрім статті В. Білого, Уваги до життєпису М. В. Закревського (сс. 87—110) та А. Ковалівського, Праця проф. Вєтухова на полі етнології (сс. 110—114), знаходимо там ще цілу низку некрологів за окремою нумерацією-латинкою: 1) пам'яті трагічно загинувшого Д. М. Щербаківського [1]), що керував побутовим відділом в Істор. Музеї ім. Шевченка, три статті: акад. С. Єфремова, В. Козловської та Камінського (V—XXVI); 2) автобіографію покійного Порфира Демуцького й статтю про нього К. Квітки (XXVII—LXVII), 3) дві замітки Є. Кагарова пам'яті О. М. Яневича та проф. Л. Я. Штернберга (LXIII—LX). Окрім коротенького некролога на початку 7-ї кн. «Етнограф. Вісн.» (с. I—III) М. М. Грінченкової (1863—1928) в другій частині цієї книжки надруковано ще три статті, присвячені пам'яті П. Я. Литвинової (1833 — 1904), що належать перу І. Спаської, акад. Мик. Василенка й Ол. Малинки (спогади), на сс. 168—206. У цьому ж відділі опубліковано й статтю Вол. Гнатюка, що має відношення до історії укр. етнографії під назвою «Український фольклюр у польських переробках (Олександер Гроза)», сс. 168—199. У «Зап. Іст. Філ. Від.», кн. XVI, сс. 254 — 266, М. Левченко надрукував—Знадоби до життєпису А. І. Димінського, кол. волосного писаря на Поділлю й кореспондента Р. Геогр. Т-ва, етнографічні матеріяли якого у великій більшості залишилися недрукованими за його життя. Автобіографію М. В. Лисенка, його листування з Кониським і Ом. Огоновським надрукував М. Возняк в «Жит. і Рев.» 1928, 5, сс. 133—145 під назвою

---

[1]) Наприкінці статті німецькою мовою подано до неї таке резюме: розвідка поділяється на три частини: 1) відношення етнографії до інших наук, 2) Об'єкт і завдання етнографії. 3) Методи. Розглянувши в першій частині погляди „об'єднувачів" і „сепаратистів" (тих дослідувачів, на думку яких народознавство підлягає антропології, або коли обидві науки визнаються за окремі), автор переглядає определення Völker und Volkskunde, які пропонували ріжні вчені, при чому він розрізняє 6 різних груп цих определень. Автор визначає етнографію як науку, що складається з морфології й динаміки культур людських громад, що виявляють себе переважно рефлекторно-асоціятивним мисленням. В останній частині говориться про методи етнографії на підставі творів Кайндля, Гребнера, К. Крона, Чекановського.

[2]) В. Біднов надрукував некролог про нього в „Зап. Наук. Т-ва ім. Ш-ка", т. CXLIX, сс. 211—221.

«До життя й діяльности Миколи Лисенка». Коротеньку біографію Ф. К. Вовка (1847—1918) подав Є. Дзбановський у «Побуті», 1928 р., ч. I, сс. 2—3[1]). Проф. О. В. Вєтухов надрукував замітку про «Етнологічно-етнографічні роботи Потебні» (в «Зап. Харк. І.Н.О.» 1928, т. III, сс. 7—13).

Цінну статтю під назвою «Два етнографи (П. А. Лукашевич та М. І. Костомаров)» надрукував пок. І. Житецький (в II-му томі «Ювіл. Зб. на честь акад. М. С. Грушевського», сс. 48—55), опублікувавши в ній зміст ненадрукованого раніше початку великої праці Костомарова «Общественная и домашняя жизнь в произведениях народного южно-русского песенного творчества в период по упадке козачества» й цікавий лист його до Лукашевича. Цінним доповненням до тих статтей і розвідок, що з'явилися в століття першого збірника Максимовича в 1927 р. з'являється бібліографічного характеру стаття В. Данилова, До історії «Малороссійскихъ пѣсень» М. А. Максимовича («Україна», 1928, 4, сс. 23—34) і розвідка К. Квітки, Максимович і Аляб'єв в історії збирання укр. мелодій («Перв. Гром.», 1928, I, сс. 119—144)[2]).

4. Пісенність. Для цього відділу знаходимо понад 15 назов статтей і більших рецензій. З них лише половина ширшого розміру й важливішого значіння. Три з них належать перу визначного львівського дослідувача музики й тексту українських пісень акад. Філарета Колесси: 1) Речитативні форми в українській народній поезії: а) заговори, обрядові промови, жебранки, голосіння; б) думи («Перв. Гр.», 1927, 1—3, сс. 60—113). 2) Українська народня пісня XVII—XVIII в.: а) видання текстів по записах пісенних XVI—XVIII в., ритмічний склад українських народніх пісень XVI—XVIII в.; в) перегляд українських народніх пісень XVII—XVIII в. по їх змістові; г) стосунок укр. нар. пісень XVII—XVIII в. до сучасної віршової й пісенної літератури («Україна», 1928, кн. 2, сс. 47—82). 3) Українська народня пісня в найновішій фазі свойого розвитку («Ювіл. Зб. на честь акад. М. Грушевського», т. II, сс. 72—98): пісні про еміґрацію до Америки та новотвір: «Тужилівська співанка про Василька». Пісня ця, на думку автора статті, підтверджує погляд, що «нові народні пісні повстають таки в селянському середовищі, що творять їх самі ж таки селяни і то під посереднім вражінням подій, котрі оспівують».

Певного значіння й інтересу для дальнішого досліджування української історичної пісенности набирає опублікована акад. Перетцом (в «Наук. Зб. Ленінгр. Т-ва дослідників укр. іст., письм. та мови», т. I, сс. 1—32) остання наукова розвідка І в. Франка, датована 9—19 лютим 1915 р.: «Студії над українськими історичними народніми піснями XV ст.». Це є початок другого тому, який російською мовою Франко переслав підчас війни на руки редактора збірника, але при виданні його знову було перекладено українською. Як і в першому своєму томі, Франко поставив своєю метою подати до кожної пісні «по змозі повний і поправний текст, визначити його автентичність, час повстання та історичну вагу». Досліджено було чотири пісні: 1) пісня про битву в степу (1398 р.), а саме—паралель опису битви в степу над Каялою в Слові о полку Ігоревім, 2) пісня про битву під Варною (1444 р.)—поширення новим історичним апаратом наведеної вже в I-му томі пісні, 3) пісня про Коваленка (1452), 4) пісня про Стефана воєводу волоського, яка була вже

[1]) Літературно-біографічного характеру статтю вмістив у „Ж. і Рев.", 1928, 10, сс. 115—125, П. Капельгородський під назвою „На лубенському літературному гробовищі— Надія Кібальчич, Симонов-Номис".

[2]) Серед ювілеїв дослідників, що припадають на 1928 р. „Україна" згадала у своїй хроніці про ювілей 70-літ народження акад. Ю. Полівки (1, с. 175—6) і 60 літ народження акад. К. Студинського (с. 174).

опрацьована в І-му томі. Тут подано лише її «оригінальний текст, реконструкцію та умотивування того, що виникла вона не пізніше другої половини XV в.».

У «Ювіл. Зб. на честь акад. М. Грушевського» (т. II, сс. 26—33) надрукував ак. М. Возняк із знаменитої рукописної збірки кінця XVII ст. Кондрацького «Думу про козака-нетягу», прототип варіянтів, відомих з XIX в. Шановний дослідувач зауважує в кінці статті, що «всі варіянти думи з XIX в. виказують сильні сліди впливу інших дум на себе» [1]).

Проф. Є. Рихлик надрукував у «Ювіл. Зб. на честь акад. М. Грушевського» (т. II, сс. 54—63) статтю «Про деякі польські переклади укр. народн. дум», де говориться про переклади Адама Пенькевича в альманаху «Bojan» (1838) трьох дум: про похід Б. Хмільницького на Молдавію, Чорноморську Бурю, і Хведора Безрідного. Ширшу розвідку надрукував він також у «Збірнику Заходознавства У.А.Н.» (який хоч і датований 1929 р., хронологічно стосується до 1928 р.) під назвою «Сава Чалий і Сава Цалінський у польському письменстві» (сс. 66—98).

У вищезазначеному «Ювіл. Зб.» (т. II-й, сс. 34—43) надруковано також статтю Ф. Савченка під назвою «Пісня про Гнатка-братка, Гнатка Голого й Голоту». Відомий дослідувач народньої музики Кл. Квітка окрім важливої статті про «Ангемітонічні примітиви і теорію Сохальського» (в 6-й кн. «Етн. Вісн.», сс. 67—84), надрукував ще в «Ювіл. Зб. на честь акад. Грушевського» (т. II, сс. 374—384) розвідку «До питання про туркменський вплив на українську народню мелодику» [2]).

Серед статтей чужоземних авторів цього збірника, що стосуються фольклору, згадаємо: д-ра K. Goetza, Ausland im Volkslieg der Serben und Kroaten (II, с.с. 99-113).

Монументальний перший том «Українських Народніх Дум» за редакцією і з великою вступною розвідкою К. Грушевської викликав протягом минулого року три ґрунтовних журнальних рецензії наших найвидатніших дослідувачів пісенности: акад. А. Лободи («Життя й Революція», кн. III, сс. 195—198), Мих. Марковського («Україна», кн. II, сс. 135—146) і найдокладнішу акад. В. Перетца («Етн. Вісн.», кн. 7, сс. 73—132) [3]).

На підставі нових матеріялів в «Етнограф. Віснику», кн. 7, сс. 45—53 надрукована стаття його редактора акад. А. Лободи, «Від частушки до пісні довгої».

З передмовою А. Приходька випустив у світ у видавництві «Рух» окрему брошуру В. Костенко під назвою «Народня пісня та музика українська» (стислий огляд) 50 + 6 сс. в 8°. Поділяється вона на такі відділи: 1) Походження та еволюція пісні. 2) Українська народня пісня: а) обрядові, б) побутові, в) історичні, г) кріпацтво, д) пісні за революційних часів. 3) Українська музика. 4) Методичні вказівки й бібліографія. 5) П'ять сторінок музичних нот. Той же автор надрукував статтю в «Критиці» (1928, кн. II, сс. 94—102) про «Характерні властивості української народньої пісні».

«Народні пісні, що виникли під час пошести чудес на Поділлі» зібрав і надрукував у «Зап. Кам. Под. Наук. Т-ва при УАН» за 1928 р. I, сс. 1—8, Ю. Фільь. Цікаву статтю про «Народні голосіння» подав М. Гайдай в «Етн. Вісн.», кн. 7, сс. 67—72.

---

[1]) М. Возняк в „Наук. Зб. за 1928 р." сс. 100—107 подав ще дві замітки під спільною назвою: „До початків нового українського письменства": 1) „Пісня Українців козаків" із часу повстання Косцюшки; 2) „Козацькі вірші" з часів похода Наполеона на Москву в 1812 р.

[2]) Відзначимо тут також статтю—О. Курій, Черкеські пісні, у журналі „Східній Світ" 1928, кн. 3—4, с.с. 249—259.

[3]) „Кілька слів про мої записи дум" подав до с. 74 праці К. Грушевської О. Малинка (в „Етногр. Вісн." кн. 7, с. 243—244).

До сучасної пісенности належать «Нові кобзарські пісні» учня сорочинського кобзаря Кравченка Гузя, що їх подав І. Галюн (в «Етн. Вісн.», кн. 7, сс. 54—59). Наведено тут п'ять таких пісень: 1) Пісня про Лютеньку та Христового, 2) Приказ про дев'ятьох ледачих, 3) Приказ про лопатників (прабіжників), 4) Пісня про трахтор. Ю. Виноградський в статті «Співак Антін Матющенко та його репертуар» («Етн. Вісн.», кн. 7, сс. 60—66) схарактеризував пісні записані в 1926-7 рр. у Матющенка в м. Сосниці на Чернігівщині (істор., побутові та інші) [1]).

5. Обрядовість, побут і звичаї. У своїй великій і змістовій статті про обрядознавство («Перв. Гр.», 1928, I, сс. 21—56) під назвою «Форми та елементи народньої обрядовости» проф. Є. Кагаров охоплює всі головніші проблеми й бібліографію питання. Стаття поділяється на три частини: 1) Елементи—а) акустичні елементи обряду, б) словесні, в) рухи тіла в народній обрядовості. 2) Складніші форми обрядовости. 3) Динаміка народньої обрядовости.

До друку ширшої своєї роботи, багатого й різноманітного змісту приступив Кость Копержинський в останніх 3-х випусках «Первісного Громадянства», об'єднавши її загальною назвою: «З історії новорічного циклу обрядовости». Вступний розділ цієї праці—«Провідні шляхи дослідження обрядовости новорічного циклу» (1927, 1—3, сс. 45—59) подає докладний перегляд літератури. II-а стаття «Господарчі сезони у Слов'ян» (1928, 1, с. 57—94) має такі підвідділи: 1. Культура Слов'ян. 2.—а) кліматична сезоновість за метеорологічними даними й межі зими за народніми уявленнями, б) ловецтво й лови на птахів, їх сезоновість, зокрема зимова, в) скотарство, г) бджільництво, д) межі хліборобського сезону, е) рибальського, ж) сезон городництва й садівництва, з) роблення одягу, і) сезоновість війни. 3. Новотвори господарчої сезоновости. 4. Офіційні дати слов'янського нового року. III-я стаття «До системи поняттів часу у Слов'ян» (1928, 2—3, сс. 1—63) так поділяється: а) наукова література про основи слов'янського календаря, б) основні принципи й системи числення та їх архаїчність у зв'язку з основами первісного світогляду, в) пережитки примітивізму в системі понять часу у Слов'ян, г) слов'янські пережитки, архаїчні системи календарного числення та джерела цих систем, д) походження слов'янського календаря та його початкова функція. Простий перелік розділів виявляє значіння й інтерес цієї праці [2]).

Ще одну цікаву статтю надрукував К. Копержинський минулого року (в «Ювіл. Зб. на честь акад. М. Грушевського» II, с. 1—9) під назвою «Пережиток симпатетичної магії в косарській обрядовості на Україні».

Оригінальну й повну глибокої інтуїції розвідку (в певній частині на підставі нових матеріялів, зібраних членами Етнографічної Секції краєзнавчого гуртка при київському І. Н. О. [3]) надрукувала К. Грушевська (в тому ж «Перев. Гром.» 1927, 1—3, сс. 9—44) під назвою: «З примітивного господарства.—Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства» [4]).

Головним завданням розвідки було «клясифікувати групу фактів з

---

[1]) Статтю про „Хорове мистецтво та місце його в музичній культурі України" надрукував Я. Юрмас в „Жит. і Рев." 1928 р., кн. 2, сс. 157—163. Його перу належить також і розвідка „До біографії М. Д. Леонтовича" в 7-й кн., сс. 151—172.

[2]) У Львові коштом автора з'явилася минулого року велика праця Ксенофонта Сосенка „Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Шедрого вечера (сс. 350), на яку подав коротку рецензію К, Копержинський, в „Перв. Гром." 1928, 2—3, сс. 191—199.

[3]) Див. „Україна", 1928, 6, сс. 212—3 і кн. 5, сс. 186—7.

[4]) Невеличку замітку викликану цією статтею В. Чернишова про „Оголення при чаклуванні" надруковано у вип. 2—3 „Перв. Гром.", 1928 р. сс. 211—213.

жіночого господарського побуту і розшукати те місце в схемі людського розвою, де вони знайшли б собі природнє і повне вияснення.

У статті під назвою «З сучасних пережитків («Маршал Фош і прелогічне мислення в «Перв. Гр.», 1927, 1—3, с. 128—137) Федір Савченко» звернув увагу на головні моменти судового процесу секти «Плачущої Мадонни» в Бордо на чолі з «містичною жертвою» Марією Месмен.

Відзначимо тут три важливих статті, що також надруковані в «Перв. Гр.»: 1) Валерії Козловської, Сторінка з обсягу культів. Священий дуб Слов'ян-поган (1928, кн. І, с. 95—104); 2) Катерини Грушевської, До нових матеріялів про первісний монотеїзм (P. Schebesta, Bei den Urwaldzwergen von Malaya, 1927, сс. 105—118) та 3) К. Штепи, Про характер переслідування відьом в старій Україні («Перв. Гр.» 1928, кн. 2—3, сс. 64—80).

Кілька інтересних сторінок «До вивчення побуту лірників» присвятив цьому питанню К. Квітка (в «Перв. Гр.» 1928, кн. 2—3, сс. 115—129), та за його програмою зібрав «Матеріяли до вивчення побуту лірників Чуднівського району» В. Прус (там же, сс. 130—143).

До шлюбної обрядовости маємо порівняльну студію В. Денисенка, «Шлюбний ритуал та обряди на Україні X в.» Вовка у першій болгарській і другій французькій редакції («Перв. Гр.» 1928, 2—3, сс. 143—161) і статтю С. Цвєтка на підставі зібраних ним матеріялів про «Символічні речі й обряди в болгарському весіллі» («Етн. В.», кн. 6, сс. 1—15) [1]).

Про звичаї й обрядовість на Волині, Холмщині й Поділлю надруковано три статті: 1) В. Кравченка, З побуту й обрядів північно-західньої України» (звичаї й обрядовість зв'язані з «пікною діжею», «печінням борошна» й маком, «Збірн. Вол. н. д. Музею», т. І, сс. 67—114), 2) М. Корнилович а, Народній звичай на Холмщині в Польщі бити хлопців на копцях, міряючи землю («Етн. Вісн.», кн. 6, сс. 16—22), 3) Вячеслава Камінського, Парубоцькі громади на Поділлі, як звичаєво-правний інститут («Збірн. Соц. Екон. Відділу», 1928, ч. 8, вип. 2, сс. 89—106), і окремою відбиткою під назвою: Нариси звичаєвого права України, сс. 1—18. Стаття поділяється на дві частини: а) огляд літератури про «парубоцтво» взагалі та «парубоцтво» на Поділлі зокрема, б) організація парубоцьких громад на Поділлі.

Невеличку замітку про «Посвято» (попразднество) в народній практиці подав В. Білий (в 7 кн. «Етн. Вісн.», сс. 138—141) [1]). «Про деякі українські великодні звичаї» знаходимо статтю підписану ініціялами Я. К. в «Безвірнику» (1928, 3, сс. 27—35).

Про «Зміни в етнограф. складі деяких міст Лівобережжя» (в Полтаві, Зінькові, Кобеляках, Червонограді, Лубнях, Миргороді за 1920—1926 рр.) подав В. Чуйков, «Зап. Полт. Наук. при В. У. А. Н. Т-ва», 1928, II, сс. 61—75.

---

[1]) „Про один укр. весільний звичай" (обміну жінками між родиною шлюбованців) а саме обміну спеченою з тіста фіґурою прялі (15 сант.) таким самим виображенням діжки (9 сант.) надрукував замітку проф. Є. Кагаров у „Етногр. В.", 6, с. 86.

[2]) Цікаву популярну статтю: „Асирійці (Айсори) у Київі" (нотатки етнографічні) надрукував Ф. Бахтинський (в журн. „Східній світ", 1928, ч. 6, сс. 213—235), в якій він висвітлив походження Айсорів, історію переселення, письменство й звичаї їх. Того ж автора статтю „Епітафійна поезія київських цвинтарів" знаходимо „Жит. й Рев.", 1928, II, сс. 186—193.

Під назвою „У знахарки" О. М. Колесник (в „Побуті", 1928, ч. 2—3, сс. 18—20) подала запис того „Як привернути чоловіка коли покине, або не любить". Гр. Махульк о-Горбацевич (в „Укр. Медичн. Архіві", т. II, зош. 3, сс. 117—127) надрукував статтю „Етнографія та Медицина", до якої додав „програму збирання матеріялів з медичної етнографії" з 14 нунктів.

Сергій Якимович надрукував (в „Україні" 1928, I, сс. 57—67) статтю під назвою „На місцях останніх днів Кармалюка" (подорож до с. Шляхових Каричинець та до м. Летичева).

6. Фольклор. На першому місці щодо сучасних українських фольклорних матеріялів стоїть збірка О. Курило, Матеріяли до української діялектології та фольклористики, 1928, сс. 130. Матеріяли з 12 різних округ, головним чином з Правобережжя, розкладено за принципом територіяльним, виходячи з тієї думки, що він передусім потрібний українській діялектології. Найбільшу частину його утворюють казки, але добре представлені також голосіння, леґенди, примови, оповідання, приказки, загадки й словнички по окремих місцевостях.

Найпомітнішим з боку зовнішнього явищем є видання філологічної катедри спільно з етнографічною комісією ВУАН збірки під загальною назвою «Казки та оповідання з Поділля в записах 1850—1860-их рр.» (вип. I — II) А. Димінського (1829 — 1905), Ст. Руданського, за ред. М. Левченка й передмовою акад. А. М. Лободи, К. 1928, сс. LVI + + 598. Книга поділяється на дві частини: вип. 1-й, за системою, як сказано в передмові, Драгоманова, має такі підвідділи: 1) оповідання про винаходи (сс. 1—11); 2—3) приміти та забобони, явища природи та знахарювання й замови (сс. 12—17); 4) оповідання за чортів та за різні прояви (сс. 18—43); 5) оповідання за мерців (сс. 44—54); 6) оповідання за людей з надприродньою силою (сс. 55—60); 7) про скарби (сс. 61—62); 8) оповідання релігійні, церковні та про духовних осіб (сс. 63—173); 9) оповідання про життя родинне та громадське (сс. 174—271); 10-11-12) оповідання про історичні особи та про історичні події, про місцевості, про билїни (сс. 272—280); вип. II-й: 13) казки фантастичні, жартобливі вигадки, дотепи, загадки та прислів'я (сс. 281—582).

Без жадної передмови й пояснень автора або видавництва Іст.-Філ. Відділ У. А. Н. передрукував велику збірку з 27 статтей Акад. Кримського на 408 стор. in 8°. Назва: «Розвідки, статті та замітки». З них лише до 5 статтей нема приміток, що стаття була десь опублікована раніше. Всі вони за винятком останньої з ненадрукованих—XXII-ої («М. П. Драгоманов», в якій є багато автобіографічного щодо акад. Кримського, матеріялу) стосуються до фольклору: 1) народні пісні про Шевченка— і пісні про «Шевченка» (сс. 19—26); 2) до історії мандрівних оповідань про мудрих суддів з приводу української літературної обробки: «Украинский Соломон» Ст. Носа, (сс. 27—29); 3) леґенда про смерть сплящих юнаків Ефеських (сс. 73—138); 4) калач-малач, кішміш-мішміш». Лінґвістично-етнографічна порівняльна студія (с. 139—148).

До східньої народньої творчости стосується й стаття П. Лозієва, Ходжа Насреддін (з перського фольклору), «Східній світ», 1928, 6, сс. 237 — 157).

В «Ювіл. Зб. на честь акад. М. Грушевського», т. II, знаходимо дві важливі статті: а) чеський акад. Юрій Полівка надрукував порівняльну студію на казковий сюжет про «Перевірку правдивости одержаного поденного» (сс. 19—25) і б) Кость Штепа зібрав леґенди «До українських переказів про сотворення першої людини» (сс. 10—18). Там же з'явилася й стаття літературно-етнографічного змісту В. Данилова під назвою «Украинские разсказы Купрыенко, 1840 года» (сс. 64—71).

В «Етногр. Зб.» кн. 6-ій надруковано такі статті, що стосуються до нашого відділу: Є. Кагаров, Казки африканських племін (с. 23—29); В. Кравченко, «Шопка» (Вертеп)—розгляд одного з варіянтів відомої на Україні вертепної п'єси з уривками з неї та світлинами вертепу (сс. 41—54); В. Петров, Нові українські леґенди про походження лихих жінок (на підставі нових матеріялів, записаних С. Терещенковою та Ю. Виноградським, сс. 55—66)[1]).

[1]) З матеріялів цієї книжки зазначимо „Старечі прохання“ В. Щепотьєва (сс. 30—38) і „Жебрацькі рецитації“ М. Гайдая (сс. 85). У 7-й кн.—С. Терещенковоï, Вірування в сонце (сс. 133—137) і С. Шевченка, Нові леґенди на Зінов'-

Юр. Лавриненко зібрав сатиричні народні примовки в статті під назвою «На вістрях народнього дотепу» («Безвірник», 1928, 8—9, сс. 37—45).

У виданнях Історичної Секції В. У. А. Н. надруковано статтю А. Лященка, Биліни про Івана Гостинного Сина (київсько-чернигівські сказання про чудового коня) («Черниг. Збірник», сс. 235—261) і О. Рябініна-Скляревського, Задунайська Січ в народніх переказах і письменстві («Наук. Збірн. за 1928 р.», сс. 108—138).

В «Зап. Полт. Наук. при ВУАН Т-ва» Гр. Коваленко надрукував статтю про «Криниці в народній мітології» (шанування криниць, криниця=діва; діва=п'ятниця; вдача п'ятниці; культ п'ятниці, в. II-й, сс. 17—39). Проф. Б. Варнеке опублікував «Міт про Медею та українські казки» в «Зап. Одеськ. Наук. при В.У.А.Н. Т-ва», ч. I, сс. 5—8 [1]).

7. Матеріяльна культура і народнє мистецтво. В доповнення до інформаційної статті Є. Катарова про «Відділ еволюції та типології культури при музеї антропології та етнографії Академії Наук С.Р.С.Р. у Ленінграді», («Перв. Гр.», 1927, 1—3, сс. 138—143), в якій було зазначено, що відділ підготовляє до відкриття виставу на тему «Вогонь в історії культури», та на підставі програми для збирання матеріялів культ.-іст. комісії УАН («Україна», 1925, кн. 4) В. Кравченко подав «матеріяли про вогонь, зібрані на Правобережжі» (там же, сс. 147—181). До цієї збірки матеріялів В. Г. Кравченко коротку передмову написала К. Грушевська (с. 146).

Невеличка але змістовна стаття А. Верзилова «Найдавніший побут на чернигівській околиці» поділяється на такі частини: Людність і назва Чернигова. Хозарська зверхність. Варяги. Чернигівські могили. Похорон. Культура (будівництво, одяг, окраси). Соціяльна культура (рід, сім'я, весільний ритуал, грище, первісний комунізм).

У двох розділах О. Бежкович надрукував статтю про «Еволюцію рільничого начиння на Кубані», доповнюючи її історичною характеристикою про людність досліджуваного району та його фізично-географічні риси («Наук. Зб. Ленінгр. Т-ва», 1928, I, сс. 93—103). Окрім надрукованої в тому ж «Наук. Збірн. Лен. Тов.» (сс. 81—92) статті М. Фріде «Форма й орнамент посуду з Поділля», з'явилася в світ ще окрема брошура — Н. Геппенер, Жерденевські ганчарі Лавренюки-Пслив'яні (Київ, Краєвий с.-т. музей та тип. виставки 1928, сс. 23 з ілюстр. + 2 ненумер. ст.+3 ненумер. вкл. арк. з табл.).

Окрему брошуру про «Ганчарські кахлі Чернигівщини XVIII—XIX ст.» як 4-й етюд з циклу «Чернигівське ганчарство» І. Спаської видав так само Краєвий С.-Госп. Київ. Музей (1928, 30 сс. з ілюстр. + ненумер. сс. + 5 нен. вкл. арк. з іл. [1]). Зміст її: Літературні джерела, типи кахоль, загальний вигляд кахльових печей, матеріял і техніка, композиція малюнку окремої кахлі, трактовка, походження сюжетів, датовані та підписані кахлі.

Про розпис хат на Поділлі маємо дві брошури: 1) Л. Левитської, Селянський стінний розпис на Поділлі (Зіньківський та Соловецький райони), 1928, 30 сс., вид. С.-Госп. Київ. Музею, 2) М. Щепотьєвої, Розписи хат в с. Ходоровцях на Кам'янеччині, К., 1928, сс. 30 + 5 вкл. арк. з ілюстр., вид. Кабінету укр. мистецтва ВУАН. Зміст її:

ївщині (сс. 142—145); С. Якимович. Приповідки І. П. Котляревського. Замовлення від „пристріту(вроку) й переляку" надрукував Ол. Іванов у „Побуті" 1928, 2—3, сс. 17—18.

[1]) В. Державин у статті під назвою „Новознайдений народній епос західного Судану" („Східний світ", 1928, ч. 2, сс. 270—286) популяризує видання Фробеніуса (див. також його статтю того самого змісту: „Невідома Африка" в журн. „Життя й Революція", 1927, 1). М. Добровольський надрукував замітку про „Народні повір'я, що відносяться до корови" („Побут", К. 1928, ч. I, сс. 9—12).

[2]) Є. Кузьмін надрукував статтю загального змісту під назвою „Майстерність гончаря на Україні", („Жит. і Рев." 1928, сс. 171—177).

Загальні відомості. До історії розписів. Час коли розписують хати. Майстрі Техніка. Загальна композиція розписів у хаті. Їхня архітектонічність. Зміст розписів. Спільність з паперовими прикрасами. Композиція окремих мотивів. Основні риси ходоровецьких розписів. Зміна стилю.

Ольга Кривенюк зібрала й до друку впорядкувала І-й вип. «Укр. нар. узорів з Київщини, Полтавщини й Катеринославщини» (IV арк. з мал.) [1]).

Коротенькі конспекти доповідів, що стосуються народньої творчости подали в журналі «Східній світ» проф. Федоровський, Рештки культури татар золотої орди на Україні (1928, кн. 2, сс. 288—289) та Е. Нікольська, Народні течії у вірменській книжковій ілюстрації (с. 287).

Стаття І в. Єрофіїва про «Новий варіянт малюнку «Козака-Бандуриста» в «Юв. Зб. на честь акад. М. С. Грушевського» (сс. 44—47) обговорює також і деякі моменти історичної пісенности [2]).

Особливо визначною й помітною появою минулого року був порайонний збірник Історичної Секції У. А. Н. «Чернигів і Північне Лівобережжя» за редакцією акад. Грушевського (X + 531 сс.). В передмові до нього справедливо зазначено: «Книга особливо багато дає до пізнання передісторичної і ранньої історичної техніки і мистецтва. Се мистецькі вироби палеолітичної доби, дещо з неоліту й енеоліту, бронзи, срібла й емалі, взагалі золотарська техніка, архітектурні пам'ятки й малювання».

На першому місці тут стоять такі з статті: акад. М. Грушевський, Техніка і уміліть палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища (сс. 17—36); П. Смолічев, «Скарб» палеолітичної доби (кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації) (сс. 36—42); Валерія Козловська, Неолітичні та трипільські знахідки на Чернигівщині (сс. 42—61).

Певним доповненням до цього збірника і поширенням дослідів на інші території України, а також і Східньої Азії з'являється річник кабінету ім. Ф. Вовка на 1927 р. під назвою «Антропологія», К., 1928 (сс. 195) за ред. А. Носова й М. Рудинського. Антропологічного характеру стаття належить А. Носову, «Українці Кубані» (сс. 31—64). Три важливих статті археологічно-етнологічного змісту подав. М. Рудинський. Федора Вовка статтю про «Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні» (сс. 3—30) надруковано на чільному місці збірника з передмовою М. Рудинського. Марія Мушкет дала «Предісторичні розшуки в північній Київщині» (сс. 109—118), а С. Локтюшев про «Кремінну мікролітичну індустрію, зібрану по дюнах у сточищі р. Донця на Луганщині». Проф. В. Данилевича і Арк. Добровольського — статті спеціяльнішого змісту. Окремий відділ утворюють статті: В. Різниченка, Зразки первісного мистецтва на межі пустель Гобі (сс. 119—134) й А. Носова, Петрогліфи з долини р. Орхон (Монголія) (сс. 135—142).

Наприкінці нашого огляду маємо ще згадати про дві важливі статті в І-му томі «Ювілейного Зб. на честь акад. М. Грушевського». Перша, якою цей збірник і починається, належить перу проф. віденського університету Освальда Менґіна. Висвітлює вона «Етнічне значіння

---

[1]) П'яте видання „Укр. узорів" Олени Пчілки (О. Косач) В. Камінський відзначив реценз. заміткою в „Етн. Вісн.", кн. 6, с. 118.

[2]) Практичного характеру „Уваги в справі систематичних дослідів над матеріяльною культурою нашого села" подав А. Онищук в „Побуті", 1928, ч. 1, сс. 4—6. Початок статті того ж автора про „Розвідки над народнім побутом" (методичні завваження) надруковано в ч. 2—3, сс. 3—10.

„Нотатку" про „Будинок Лісфаку Сільсько-Господ. Академії" в Києві надрукував М. Макаренко в „Жит. й Рев." кн. 4, сс. 155—160.

східньо-керамічних культур (Тохари й Хеттіти)»[1]), а серед них і української (трипільської) культури та її взаємовідносини до інших (I, сс. 3—25).

Друга стаття, що закінчує цей перший відділ збірника «палеонтології й мистецтва», переносить читача до сучасного українського народнього мистецтва, яке Борис Пилипенко старанно вивчав і зафіксував на світлинах фотографії в «Нових чернигівських печерах», що їх було викопано й оздоблено орнаментикою в народньому українському стилі в перші роки революції. Окрім фотографій наприкінці статті в тексті її наведено в кольорах цікаві зразки цієї орнаментики (сс. 105—130).

Протягом минулого року сорок рецензій бібліограф. характеру з'явилося в 2-х кн. «Етн. Вісн.» та тридцять одна в 3-х кн. «Перв. Гром.». На сторінках «Первісного Громадянства» досить докладно обговорено було зміст і характер видань Етнографічної Комісії В. У. А. Н. і Всеукр. Етнограф. Т-ва у Київі.

Федір Савченко.

Язикознавство.

В році 1928 в нашім язикознавстві почувається певне оживлення, найбільше в царині лексикографії. Найперше треба зазначити закінчення III тому російсько-українського словника (в. II) У. А. Н. Нашу думку щодо методи укладання цього словника ми вже висловили в торішнім огляді і знову спинятися на цім не будемо. Доповненого видання українсько-російського словника «Б. Грінченка» під редакцією С. Єфремова і А. Ніковського на жаль вийшов тільки оден випуск (К—Н). Інститут Наукової Мови випустив багату збірку термінологічних словників, а власне Х. Полонського, Словник природничої термінології, І. Шелудька та Т. Садовського, Словник технічної термінології (загальний), І. Шелудька, Словник технічної термінології. Електротехніка, Ф. Лоханька, Словник технічної номенклятури. Мануфактурні виробництва, П. Горецького, Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування. Всі ці словники, опріч словника П. Горецького, мають вузько спеціяльний характер. Словником П. Горецького Інститут розпочинає видання, сказати б, «гуманітарних» словників. Це завдання значно важче, ніж видання номенклятурних словників. Словники соціяльного типу своїм змістом в значній мірі входять в загальну мову суспільства і в'яжуться з її фразеольогією і багатою синонімікою. Все це вимагає від Інституту найуважнішого ставлення до таких словників, щоб не вийшли вони «російськими в перекладі» на українську мову, себто щоб психологічний підклад в українськім тлумаченні не був російський, бо такий би словник вимагав нового перекладу з «ніби українського» на справжню українську мову. Пояснім нашу думку прикладом. Коли ми чуємо фрази «поводься з книжкою обережно», «приймання (або навіть прийом) до І. Н. О. починається з 1-го вересня», «його ображено при виконанні службових обов'язків», то можемо сказати, що в цих фразах, хоч і всі слова українські, і граматично ці фрази збудовані бездоганно, а з усім тим вони не українські (c'est juste, mais ce n'est pas français), а в перекладі російські: «обращайся с книгой осторожно», «прием в И. Н. О. начинается с 1-го сентября», «его оскорбили при исполнении служебных обязанностей», себто «шануй книжку», «вписи до І. Н. О. починаються з 1-го вересня», «його ображено на справі уряду», або нерозрізнення синонімів, напр.: святкувати, справляти, обходити; свято і урочиста оказія; ціль

[1]) Die ethnische Stellung der Ostbandkeramischen Kulturen. Tocharer und Hettiter von Oswald Menghin. Professor für Urgeschichte an der Universität in Wien.

і мета і т. ін. «... Цими прикладами ми хтіли показати, як багато важить в таких словниках увага до синоніміки і фразеольоґії, бо без сумніву ці словники мають причинитися до формування літературного язика, а не відмінного діялекту, російського в своїм психолоґічнім підкладі, а українського тільки з своєї зверхньої форми.

Вертаючися до словника П. Горецького, завважимо ще, що на жаль укладач пішов тою самою хибною методою, що ми вказували на неї в минулім огляді з приводу рос.-укр. академічного словника. Він прикладами пояснює вживання не російських а українських слів, напр.: «личность — особистість: пробуд особистости в дитині», а треба навпаки пробужденіе личности в ребенке. Українська фраза нічого не навчає і через те зайва, а російська показала б, що в данім сполученні російське слово «личность», треба перекласти укр. «особистість», бо в іншому сполученні, напр., «это непріятная личность», слово «личность» треба перекласти укр. «особа». В відданні російських термінів українськими багато чого в жаднім разі не можна вважати за слушне в словнику, але це вже річ рецензії, а не огляду, а все таки переглядаючи лісту українських джерел до словника, не можемо не пошкодувати (бо це відбилося неґативно на словнику), що педагоґічно-психольоґічна секція не використувала І. Герасимовича: Підручник в справах шкільних, збірка шкільних законів і розпорядків враз із взірцями урядового діловодства і кореспонденції зарядів шкіл і рад шк. місцевих та особистих подань, просьб, рекурсів і т. п., що у звязі зі шкільними і військовими справами. Заставна, 1914; «Учитель», Орґан руского Товариства Педаґоґічного (за кілька років); Крігера: Начерк психольоґії; в перекладі В. Ильницького, Львів, 1879; Мандибура: Льоґіка для VII кляси гімназияльної; М. Гавришука: Методика початкової науки в народній школі. I—III, Чернівці, 1909—13; К. Петращука: Методика науки рахунків, Чернівці, 1912; М. Коця: Новий напрям в науці рисунків, Львів, 1912; Нові дороги в научанню (збірник), Львів, 1918; філософські артикули І. Белея в «Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка» і ін. Все це Секція могла знайти в Києві або легко спровадити з книгарні Наук. Т-ва у Львові, і твердження Секції, що вона «не могла добути щонебудь із термінолоґічних матеріялів (словників) галицьких» не уважаємо за слушне.

Опріч видань І. У. Н. М. наше словництво розвивалося і з приватної ініціятиви. Так, в Харкові вийшов «Словник хемічної номенклятури. Неорґанічна хемія» С. Заневича з орієнтацією на межинародню номенклятуру, а в Одесі вийшов «Медичний російсько-український словник» В. К. Кисильова. Автор видав свій словник тому, що на його думку медичний словник І. У. Н. М. ще не конче хутко побачить світа, а тим часом є потреба на практичний рос.-укр. медичний словник. Як заспокоїння цієї потреби, випуск такого компілятивного словника, зложеного з попередніх словників (автор перелічує таких 15 праць) звичайно має повну рацію, але він з ними має і спільні хиби: неповність (нема, напр., клясифікації ран тощо; на слово «рваний» дано переклад «драний, рваний», отож коли б хто захтів перекласти на українську мову вираз «рваная рана», то б одержав: «рвана або драна рана», а тим часом по-українськи: «шарпана рана»), недокладність і нестисліть в перекладі російських термінів і неможливі з своєї форми та цілком непотрібні словозложення. Сподіваємося, що Інститут, маючи вже 16 попередніх спробунків, дасть нам нарешті добрий медичний словник. Опріч цих словників слід занотувати «Російсько-український словник військової термінольоґії С. і О. Якубських та «Матеріяли з рибальської термінольоґії Юрківського (Вісник І. У. Н. М., в. I), додатки до неї в «Зап. Одеськ. Наукового Т-ва», № 1). Годиться згадати уваги В. Дністренка на «Українську правничу термінольоґію», і додамо, що без «Староукра-

їнського словника» (друкується) не уложити і доброго правничого, бо спостережено вже, що наші правники вживають старих термінів часто цілком довільно, в значінні, що вони ніколи не мали в мові. Інститут Укр. Наук. Мови розпочав дуже симпатичне видання: «Вісник І. У. Н. М.» [1]), вийшов поки що І випуск присвячений питанням термінольоґічної справи. Опріч того в «Сборнике статей в честь ак. А. Соболевского» А. Лященко згадує рукописний словник 1835 року, що належить Ак. Наук СРСР, догадуючися, що його укладач А. Метлинський. Слів у нім понад 4500 і на думку Л. він гідний уваги укр. лексіоґрафів.

З царини діялектольоґії занотуємо вихід І-ої книжки Укр. Діялектольоґічного Збірника з такими працями: Б. Кобилянського, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття [2]); П. Гладкого, Говірка с. Блиставиці Гостомського району; Ю. Виноградського, Говірка Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів, і В. Демянчука, Бібліоґрафічний огляд української діялектольоґії за 1914—1927 рр.

Опріч опису говірок, в артикулі В. Ганцова, Діялектичні межі на Чернігівщині (збірник «Чернигів і Північне Лівобережжя», 262—280) маємо спробунок визначити границі говірок, а в праці О. Курило, Матеріяли до української діялектольоґії та фольклористики зразково виданий збірник фольклорного матеріялу з Полтавщини, Чернігівщини та Поділля з докладним зазначенням вимови та словничками місцевих слів цікавих з лексичного, фонетичного, морфольоґічного і навіть синтактичного погляду.

З царини фонетики маємо три розправи О. Курило: До питання про умови дисимілятивного акання («Зап. УАН», XVI), Спроба пояснити процес зміни *о*, *е*, в нових закритих складах в південній ґрупі українських діялектів (ib. XIX) і До питання про українські форми з ненаголошеним *о* (багатий, гарячий тощо) (Юв. Зб. Гр. II). В першій авторка дає своє розуміння дисимілятивного акання, відмінне від розуміння її попередників, в другій заперечує дифтонґізацію в південних діялектах, як переходовий ступінь до монофтонґічного *і*, і обясняє це *і*, як вислід звуження *о*, *е* в певних умовах; розправа цікава ще з багатьох тонких спостережень над часокількістю укр. голосівок, і характером наголосу в різних діялектах; в третій—в *а* на місці етимольоґ. *о* (звичайно, опріч слів запозичених з рос. люд. з аканням) бачить вплив білоруськ. говірок.

Опріч того, в «Сборнике статей в честь ак. А. Соболевського» з укр. фонетики маємо артикули А. Безкровного, А. Томсона і Є. Тимченка. А. Безкровний, автор арт.—К диалектологии слобожанских говоров (Язык и лит., т. II, в. 1), в арт.—К вопросу о природе дифтонгического рефлекса *о* в переходных сев.-украинских говорах Воронежской губ., немов би дає коректив до праці В. Ганцова: «Характеристика поліських дифтонґів». Автор закидає Ганцову льоґічно хибну і вузьку дефініцію дифтонґу (див. нашу рецензію на цю працю, «Україна» 1924, № 4); виходячи з неї, Г-в мусів, хоч і впадаючи в супереч із собою, в поліських рефлексах *о*, *е* бачити однорідність в цілому їх бренінні, а звідти наперекір фактам, заперечувати існування дифтонґів типу *уо́, уе́, уї, уі*, себто з наголошеним другим елементом, а тим часом дифтонґи такого типу не раз зазначалися в нашій діялектольоґії (Безкровний покликається між іншим на працю В. Камінського: ИОРЯС 1911, 1914) і до них належать дифтонґи тих воронізьких говірок, що досліджує автор; вони дали в дальшім розвою монофтонґ *е*, напр.: двер, пел, вел і т. под., звідти догад Б-го,

[1]) Рецензія Г. Коваленка-Коломацького: „Червоний Шлях", 1928. № 5—6.

[2]) Ця більша праця в збірнику знайшла не дуже прихильний осуд у В. Демянчука („Зап. У. А. Н.", 1928, кн. I) і також у Парасунька („Кузня Освіти", 1928, грудень).

що ті воронізькі Українці виселилися з Волині. Одже висновок Б-го той, що Ганцов на підставі дуже обмеженого круга власних спостережень зробив необережні узагальнення, відкидаючи факти, що не підійшли під згори уложену схему. — А. Томсон в артикулі «О дифтонгизации *е, о* в украинском языке» доводить, що дифтонґізація цих звуків зайшла не в замкнених складах, а в отвертих. Є. Тимченко в арт. «К вопросу о рефлексах прасл. *ѣ* в сев.-укр. говорах» тої думки, що ті північні говірки, де ми тепер маємо рефлекс *ę — ѣ, е*, не переживали попередньої стадії *ѣа*

З історичної морфольоґії, коли не уважати на замітку М. Левченка, Про співідношення між формами множини: тыѣ люди, тоѣ люди і тії люди («Зап. УАН.» XVIII), маємо тільки одну розправу В. Демянчука, Морфольоґія українських грамот XIV-го і першої половини XV віку (ibid. XVI).

Морфольоґічно-синтактичний характер має арт. Є. Тимченка: Рід в українській мові («Юв. Зб. Гр.», II).

З української акцентольоґії вийшла невеличка розправа Л. Булаховського, Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу («Зб. Центр. Держ. Курс. Українозн.», I) та З. Веселовської, Український наголос у лексиконі П. Беринди («Зап. УАН» XXI—XXII) та І. Огієнка: «Український наголос в XVI віці» («Сб. в ч. ак. А. Соболевського»); автор аналізує наголос Острозького Збірника 1588 р.

З царини складні вийшла моноґрафія Є. Тимченка, Акузатив в українській мові, і кілька праць з ухилом в бік синтактичної нормативности і з практичними завданнями: С. Смеречинського, Куди йде українська мова? («Зап. УАН». XIX), в ній автор розглядає укр. присудковий номінатив та інструменталь, і виступає проти інструменталю, як невластивого і непотрібного українській мові. Надто категоричні твердження без певних застережень ослаблюють доводову силу авторових міркувань.—Артикул О. Матвієнка, Інструменталь чинности (?) при пасивних дієприкметниках («Збірн. Центр. Держ. Курс. Українознавства», I) виступає в обороні інструменталю чинної особи при пасивних дієприкметниках, на жаль дуже поширеного у наших письменників. Арґументи автора головно й базуються на літературнім уживанні цього звороту, спускаючи з ока в історії нашого відродження той трагічний факт, що язик наших письменників в мінімальній мірі був орґанічний; навіть народившись в українськім мовнім середовищу, вони розвивалися в середовищу чужомовному і орґаном їх мислі не є українська мова; її вони засвоювали вже свідомо і студіювали пізніше і знають її в міру досконалости вивчення залежно від своїх язикових здібностей, одже й підпиратися виписками з письменників є найголовніша методольоґічна помилка авторова; потім того виходячи з російського мовного штандпункту, Матвієнко дає хибні переклади зворотів російського типу з інструменталем, на українську мову конче з прийменником *від* і дуже тішиться, що з його перекладу виходять комічні qui pro quo, що, як йому здається, також підпирають його думку на користь вживання інструменталю, а ліпша авторова на сюжет високих прикмет інструменталю не за що інше свідчить, як за його успособлення. З усім тим арт. О. Матвієнка, а над ним він попрацював чимало, цінний з того, що не в супереч, а власне на потвердження думки Є. Тимченка, О. Курило і ін., він дає великий і різностайний матеріял до ілюстрації впливу рос. літерат. язика в цім звороті на літературний сучасної доби укрїнський язик, і через те ми його вважаємо за корисний причинок до дослідів над нашим літ. язиком. Артикул М. Перегінця «Характер синтактичних звязків та синтактичні форми»—компіляція з російських підручників Пєшковського, Петерсона, Всеволодського-Гернгросса. — С. Доложевський в арт. «Дещо про

природу речень типу «козаченька вбито» української літературної мови» («Сб. ст. в ч. ак. А. Соболевського») привертається до висновків, що речення цього типу висловлюють ефект вчиненої дії, не виявляють причини дії і так само позбавлені елементів і значіння пасивности, і є номінальні вирази, а через те при них форми особих дієслів (було, буде) противні їх природі, як і орудний відмінок діэвої особи. М. Сулима в артикулі «Про «позаяк», «(п)оскільки» й «(п)остільки» висловлюється проти вживання цих фором, а в начерку «Українська фраза» дає практичні вказівки з царини складні. Того ж типу «Лексично-синтаксичні зауваження до мови вчителя» М. Осипова та «Наша газетна мова» М. Гладкого і його ж «Фразеольоґія газетної мови» («Червона Преса», 1928, № 1 і 2).

Досліди над мовою окремих письменників маємо в арт. М. Хращевського, Деякі фразеольоґічні особливості мови А. Свидницького («Зап. УАН», XXI—II, 119—148), Т. Сікиринського, Деякі особливості морфольоґії, складні й словника Шевченкового «Кобзаря» («Зап. Од. Н. при У. А. Н. Т-ва, Секц. І.-Ф.», № 1), М. Сулими, Дієприслівники в Шевченковому «Кобзарі» («Наук. Збірн. за р. 1928») та О. Синявського, З верховин нової літературної української мови, де подає свої уваги фонетичної і почасти морфольоґічної сторони язика І. Котляревського («Юіл. Зб. Гр.», II).

J. Janów в арт. Ze stosunków językowych małorusko-rumunskich («Сб. ст. в ч. ак. А. Соболевского»), відзначає впливи румунської мови на гуцульські говірки в царині фонетики, морфольоґії та лексики.

Лер-Сплавінський в тому ж Збірнику в арт. Kilka uwag o wspólności językowej praruskiej підкреслює свою незгоду з поглядами ак. С. Смаль-Стоцького і деяку розбіжність з кн. М. Трубецьким, а взагалі з ним солідаризується.

J. Czekanowski там таки в арт. Próba zastosowania metody iłościowei dla określenia stanowiska małorusczyzny wsród języków słóviańskich вказує на хибність в уживанні статистичної методи, що допускає ак. С. Смаль-Стоцький, окреслюючи стосунки українського язика до інших словянських.

В. Симович в арт. «Українське «що» розвязує походження різних форм цього займенника: «чо» уважає за форму анальоґічну до «чого, чому...», «що» виводить з «чьсо», а «що (шчо)» об'ясняє зі сполучення «з чого» в наслідок асиміляції *з* до *ч*. («Юв. Зб. Гр.», II).

Загальний характер має арт. С. Смаль-Стоцького, Найближчі завдання славістики і україністики. Автор висловлює свої desiderata в обсязі славістики, зокрема в царині україністики.

З приводу «Проєкту Українського правопису» в справі граматичної термінольоґії забрали слово М. Любинський в арт., Уваги до проєкту елементарної граматичної термінольоґії Державної Комісії до впорядкування україн. правопису («Вісник І. У. Н. М.», № 1) і Т. Сікиринський, До питання елементарної української граматичної термінольоґії, Одеса, 1928.

Справа українського правопису, як ми й передбачали в торішнім огляді, розвязалася компромісово: вийшло в світ урядове видання «Український правопис», і хоч головне завдання уводностайнити, а найбільше спростити правопис не здійснилося (напр. збережено написання *чия, жия, шия*, що діялектично подибується в деяких формах, супроти загальноукр. *ча, жа, ша* і т. ін.), а про те рівняючи до попередніх «правил» він є все-таки значний крок наперед. На жаль правило писати *ла, ло, лу* в чужих словах (§ 54) сформульовано аж надто невдало: «запозичення до середини XIX віку більше засвоєні з нем'яким *л*»... «у словах грецького походження, як здавна запозичуваних з нем'яким *л*, звичайно пишемо *ла, ло, лу, л*, а також і в старих запозиченнях із інших мов». Перш над усе

твердження, що запозичення до середини XIX віку більше засвоєні з твердим *л* не відповідає дійсности, коли мати на увазі людову мову, а як раз навпаки, а що до літературного язика, то і в старім літературнім язику так само, а в новім, себто у кількох письменників російської України до середини XIX віку, то ще питання, чи й були які нові запозичення, уважаючи на етнографізм і кількісну бідність самої літератури. Одже ця фраза нічого не дає, вона зайва. Друга фраза дуже не ясна: говориться про слова грецького походження давнього запозичення, а в прикладах наводиться слова здебільшого нового запозичення, та й то не з Греції, а з заходу, і до того з них багато таких, що утворені штучно тільки з грецьких або греколатинських пнів в XIX або XX віці, значить власне не грецьких з свого походу.

А річ була б зовсім проста і всім до тями—віддавати українською графікою чужі слова можливо ближче до їх західно-европейської (а коли слово східного походу, то до східної) вимови, але само від себе ясно, що згідно з фонетичною системою українського язика, себто *ля, льо, лю,* заховуючи вимову *ла, ло, лу* тільки в тих словах, що в людовій мові так вимовляються, а до таких слів у нас належать і ті грецькі слова, що здавна перейшли до нас в болгарській ґрафіці *ла, ло, лу,* що в собі відбивала взагалі не грецьку вимову, а грецьку ґрафіку, також і інших язиків ті слова, що в людовій мові вимовляються з твердим *л,* уся як решта, себто чужі слова, що в людовій мові з м'яким *ль* і виключно літературно-книжні чужомовні слова писати з *ль,* тоді б не було таких загадок, чому треба писати по *лл*—літеру *а,* а не *я* (напр. Льонґфелло, а не Льонґфельо), або чому писати *хлор,* коли це нове запозичення та ще в Галичині, і авжеж не з давньої Греції, і його в галицьких підручниках хемії друкують *хльор.* Віддання анґéльських слів з *л* твердим не відповідає анґéльській артикуляції і суперечить нашій фонетичній системі; в цих приписах ми найоригінальніші з усіх слов'янських народів, аж геть заломили Росіян.

Можемо тільки потішитися тим, що на цей, як і на всякий інший правопис, як сказав президент Правописної Конференції, не треба дивитися, як на довічний канон, мине кілька літ і доведеться його знову удосконалювати—це тимчасова норма.

Євген Тимченко.

Українське пластичне мистецтво.

Слідкуючи за дослідчою працею і українським мистецьким життям останніх років, помічаємо постійний зріст літератури з пластичного мистецтва, починаючи від більших монографічних праць з історії мистецтва—до масових статтей з найновішої творчости. Цей зріст остільки інтенсивний, що обсяг і розмір нашого бібліографічного огляду доводиться з року на рік зменшувати, щоб втиснути отой цілий довідковой матеріял в обмежені рямки часописної статті. Отже в цьому огляді літератури за 1928 рік ми примушені, через брак місця і технічні труднощі, зовсім виключити газетні статті, а з статтей друкованих в масових часописах вибирати лише більші розвідки та ті статті, що мають деякий науковий характер.

З окремих галузів мистецтва, так само як і в попередніх роках, найбільше розслідів припадає на стару архітектуру й ужиткове мистецтво. А з новішого мистецтва найбільше статтей присвячено малярству і графіці.

Коли будемо розглядати цю літературу по розміру і характеру поодиноких розвідок, то зобачимо, що приріст літератури йде головно коштом менших часописних статтей, тоді як окремих більших видань в останньому році з'явилося навіть менше, як в роках 1926—

1927. З часописних статтей, часом досить великого розміру, найбільший приріст припадає на ужиткове мистецтво і малярство.

Останні два роки дали чимало нових імен критиків мистецтва, що пишуть головно про сучасне мистецтво, тоді як в дослідах історії українського мистецтва нових авторів небагато. Це явище можемо пояснити головно відсутністю більшого і спеціяльного центру мистецько-дослідчої праці на Україні з потрібними матеріяльними засобами і постійним штатом співробітників.

Дослідча праця з історії мистецтва провадилася головно в окремих секціях ВУАН, в музеї українського мистецтва в Харкові, Лаврському Музеї у Києві, Національному Музеї у Львові та в ін. музеях і деяких вищих школах.

З окремих інституцій найбільше праць з історії мистецтва дала Історична Секція УАН та музеї (Київ, Харків, Львів, Полтава). З новішого мистецтва з'являлися статті лише по окремих часописах, тоді як спеціяльних видань вийшло дуже мало. Великі українські видавництва, як у попередніх роках, так і в році 1928, не видали майже нічого. Як нам відомо, в біжучому році деякі видавництва у своєму видавничому пляні намітили вже видання з пластичного мистецтва. Треба побажати, щоб ця програма була поширена, здійснювалася постійно і поступово та уникала паралелізму в плянах різних видавництв.

Наш бібліографічний огляд за 1928 р. робимо за такою самою системою і таким способом, як і в попередньому році (див. „Україна", 1928, ч. 6, сс. 128—134). Крім видань і статтей за 1928 рік занотуємо також ті розвідки за р. 1927, що через будь-які причини не попали до попереднього огляду. Таким способом бажаємо заповнити прогалини наших попередніх оглядів, хоч і знаємо, що до цілковитої повноти й досконалости ще далеко...

Бібліографія, часописи. Крім згаданого вище огляду літератури з укр. пластичного мистецтва за 1927 рік, можемо занотувати працю С. Рклицького, Бібліографія Київської Софії за роки Революції 1917—1927 (Київ, сс. 16).

Після мало не двохрічної відсутности будь-якого українського часопису пластичного мистецтва, вийшов у Києві журнал—збірник Художнього Інституту „Мистецько-технічний ВИШ". Перше число присвячено головно академічно-організаційним справам самого Інституту, але є також інші цінні статті, що торкаються загальних питань мистецького виховання та новішого західньо-европейського мистецтва.

Зі збірників можемо відмітити монументальне, добре викінчене видання „Український Музей", том І Лаврського Музею у Києві. З літографованих видань—„Вістник Українського Національного Музею"-Архіву в Празі". Деяке відношення до укр. мистецтва має празьке видання в російській мові—„Seminarium Kondakovianum" (Прага, сс, 341, вийшов уже і том II).

З українських періодичних видань, що більше місця уділяли пластичному мистецтву, відмітимо „Червоний Шлях", „Життя і Революція", „Критика", „Нова Генерація", „Молодняк", „Бібліологічні Вісти", „Україна". В меншій мірі зустрічаємо статті з мистецтва в „Літер.-Наук. Вістн." (Львів), „Краєзнавство", „Гарт". Принагідні статті і замітки з'являлися також в популярних, ілюстрованих часописах, як „Знання", „Світ" (Львів), „Життя і Знання" (Львів), „Всесвіт", „Глобус", „Ранок" (Париж), „Зоря" (Дніпропетровське) та ін.

Теорія мистецтва, мистецька освіта і виховання. Ця важлива галузь знання, проти попереднього року, приносить більшу кількість статтей: А. Розенберг, До шукань стилю („Критика",

ч. 4, сс. 118—128); К. Сліпко-Москальцов, Радянський художник і мистецька спадщина („Черв. Шлях", ч 2, с. 125); Є. Холостенко, Образотворче мистецтво й маси („Молодняк", ч. 5); В. Бойко, Методологія мистецтвознавства у Плеханова („Критика", ч. 4, сс. 35—56); С. Федчишин, Плеханов, як основоположник марксистської естетики („Критика", ч. 4, сс. 18—34); В. Бойко, Фриче як соціолог мистецтва (там само, ч. 6, сс. 50—72); Декларація АРМУ („Молодняк", ч. 9).

Методологічних питань мистецького навчання торкаються статті: В. Січинський, Міжнародня виставка мистецького виховання в Празі („Мист.-техн. ВИШ", ч. 1, сс. 63—66); Ів. Врона, Назрілі питання ізомистецької освіти (там само, сс. 33—42); Ф. Гофман, Місце філософсько-соціологічних дисциплін в художніх ВИШ-ах (там само, сс. 43—45). Інформаційного характеру є статті: Ів. Врона, Ювілей української мистецької школи („Жит. і Рев.", ч. II., сс. 170—173); його ж, Київський Художній Інститут („Мист.-Тех. ВИШ", ч. 1, сс. 7—18); Межигірський Мистецько-Керамічний Технікум, Київ; Є. Холостенко, Ювілей мистецько-виробн. школи (До 5-тиріччя Межигір. Технікуму), („Жит. і Рев.", ч. 1, сс. 155—159). Зі шкільних підручників можемо занотувати лише одиноку книжку: А. Тотліна, Графічна грамота. Підсобник малювання для вчителів масових шкіл, Харків. Велика прогалина в шкільних підручниках з теорії, історії і практики мистецтва в українській літературі ще і досі в належний спосіб не заповнена.

Загальні історичні огляди. Тут можемо занотувати не багато. В минулому році вийшло друге виправлене і доповнене видання підручника В. Січинського, Конспект історії всесвітнього мистецтва. Частина перша до ренесанса (Прага, сс. 352—374, рис. і 6 мапами та з альбомом „Стилі", що містить XX таб. з 283 рис.). Особливістю видання є те, що крім огляду мистецтва заходу, ближчого і далекого сходу, уділяється певне місце мистецтву слов'янських народів і зокрема українському. Відомий віденський історик мистецтва дав перший у літературі загальний огляд мистецтва слов'янських народів, де не раз згадується й українське мистецтво: Strzygowski, Altslavische Kunst (Augsburg, сс. 320. 49 з 3 кольор. таб. і 260 рис.). Дуже цінним вкладом у закордонній літературі про українське мистецтво є розвідка Simone Cerbiau, L'art Ukrainien („La Nervie", Bruxelles, 1928 р., IV—V, сс. 21—56, з 48 ілюстр.). Це цілий нарис історії українського мистецтва (в етнографічних межах українських земель) від грецької доби до найновіших часів. Деяке відношення до історії укр. мистецтва має праця: Brian-Chaninov N., L'église russe, Paris. Проф. С. Таранушенко випустив прекрасну монографію з численними ілюстраціями: Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII вв. (Харків, сс. 4 + 10 + XXVI таб. ілюстр., сс. 80).

Архітектура. Популярного характеру є стаття про Херсонес С. Пучкова, Місто минулого („Знання", ч. 13, сс. 20—21). Про зовнішній вигляд західнього фасаду київської Софії пише Н. Брунов в „Извест. Госуд. Акад. Ист. Мат. Культ." (т. V, Ленинград, 1927, сс. 135—138). Велику історично-мистецьку вагу мають досліди, опубліковані у Збірнику Історич. Секції УАН „Чернигів і Північне Лівобережжя": Я. Моргилевського про Черниг. Спасо-Преображ. Собор (сс. 169—183) і Успенську Церкву Єлецького манастиря (сс. 197—204) та М. Макаренко про розкопки довкола Черниг. Спаса (сс. 184—196). З порівнюючих студій є стаття В. Січинського, Брама в Мілеті і фасад катедри у Володимирі-Волинському („Україна", ч. 3, сс. 24—26 з 2 табл. ілюстр.). Науково-популярного характеру цікава розвідка С. Любарського, Пам'ятки княжного холма („Жит. і Знання", Львів,

ч. 10—11, сс. 301—304 з ілюстр.). Велика монографія про замкове будівництво на Поділлю належить проф. Єфиму Сіцинському, Оборонні замки західнього Поділля XIV—XVII ст. (УАН Київ, сс. 100 з 68 ілюстр.). Статті популярного характеру: М. Голубець, Архітектура старого Львова („Світ", Львів, ч. 7, сс. 7—9; ч. 8, сс, 7—9, з ілюстр.); Ал. Вітенко, Церква в м. Межирічі на Волині („Дух. Сіяч", ч. 18, сс. 230—232). Архітектури XVII—XVIII ст. торкаються—більша, монографічно оброблена розвідка Ф. Ернста, Мазепин будинок у Чернигові („Чернигів."...,—сс. 347—367, і розвідка М. Істоміна, Печерське та його старовина („Ювіл. Збірник на пошану ак. М. Грушевського", т. I, сс. 144—152). Далі популярні статті уміщені в часопису „Знання": С. Бразуля про Золоті ворота у Києві (ч. 6, сс. 21—22) і Батуринський палац (ч. 10, с. 22), М. Сімікіна, Архітектурні пам'ятки нашої старовини (ч. 22, сс. 6—7); М. Голубця про Перемишль („Нов. Час", Л., ч. 10—20) і A. Wojnicza про Луцьк („Kwar. Hist.", 1928, ч. 2, сс. 391—403). До архітектури XIX ст. мають відношення: розвідка О. Сімзен-Сичевського, Давні київські фотографи та їхні знімки старого Києва („Ювіл. Збірн. акад. М. Грушевського", сс. 359—403) і популярні статті: Л. Карської про Полтаву і С. Бразуля про Одесу („Знання", ч. 3 і 22); В. Сливи про Полтаву („Всесвіт", ч. 8, сс. 18—19), В. Іволгіна про Харків (там само, ч. 13—16). Про деревляне будівництво опубліковано Résumés реферату В. Січинського, виголошеного на I міжнародньому конгресі народнього мистецтва: La genèse et l'évolution des formes des tours et des clochers de bois en Ukraine, Congrès International des arts populaires. Résumés, Paris, сс. 49—50. Тому ж авторові належить більша монографія з серії „Українська архітектура" про будівництво міста Потилича (Львів, сс. 32 + XII з 24 ілюстр.), де збереглися, правдоподібно, найстарші на Україні деревяні будови і вежі з XVI ст., і невелика замітка з 5 ілюстр.: Holzkirchen in Bojkenlande in den Karpathen („Wasmuths Monatshefte für Baukunst", Berlin, ч. 10, сс. 444—445). В Пряшеві вийшов альбом офортів деревляних будов з Західнього Закарпаття: Jan Němeček, Drevené Kostoly v Sariši.

Як бачимо, в минулому році література зі старої укр. архітектури заступає майже кожне століття. Зокрема є розвідки навіть з доби ґотики і ренесансу (XV—XVI ст.), що в дотеперішній літературі є новиною. Не в приклад минулим рокам з'явилися нарешті статті про архітектуру на Україні. Найбільше таких статтей і замісток уміщає часопис „Нова Генерація". З цілої низки питань, що були обговорені в цьому часопису, одмітимо статтю Кондрашенка, Проблема центру великих міст („Н. Г.", ч. 11), що викликала полеміку вже в наступному році. Про новий будинок лісфаку Сільсько-Господарської Академії в Києві архітекта Дм. Дяченка з'явилася стаття М. Макаренка („Жит. і Рев.", кн. IV, сс. 155—160). Загального характеру є стаття Є. Холостенка, 11 років радянської архітектури („Ч. Ш.", кн. XI). Теоретичного характеру—В. Кричевського, Архітектура доби („Чер. Шл." № 3 , сс. 103—115). Нарешті інформаційні статті: Є. Холостенко, Виставка житла в Штутґарді („Молодняк", ч. 4); Аргин Солон-Хан. Український Голівуд (про будинок київ. кіно-фабрики), „Знання", ч. 21, сс. 7—9. В-во „Книгоспілка", видало два великі альбоми проєктів будівель у колгоспах з проєктами архіт. М. Даниловського, Д. Дяченка, І. Знова, Д. Торова і П. Шпара (К., сс. 66 + 48 т.).

Різьба. Рубрика цілком занедбана протягом вже кількох років. Про нових мистців-різбарів трапляються замітки в критичних статтях з приводу мистецьких виставок (див. нижче). З окремих статтей-нотаток можемо відмітити лише три про пам'ятник Т. Шевченкові

(„Нова Громада“, Харків, ч. 5, сс. 144—145; „Знання“, ч. 5, сс. 12—13; „Всесвіт“, ч. 3, сс. 12). Про відомого укр. різьбаря О. Архипенка пише М. Воронний в „Глобусі“, Київ, (№ 7, сс. 123—124).

Малярство. До доби старокнязівської належить більша, детальна розвідка М. Макаренка, Старогородська „божниця“ та її малювання („Чернигів“, 215—223 і окремо (Київ, сс. 21, з 6 ілюстрац. і 1 кольор. табл.). Певне відношення до українського малярства має праця покійного Кондакова: The Russian icon., з передмовою E. H. Minns-a (London, 1927, сс. 256,4°). Інша монографія Кондакова у французькій і російській мові почала друкуватися в Празі: (L'icone russe, Прага, 2 томи, сс. 650 + 2 альбоми з 100 фототип. репрод. і 65 кольорових табл.). Визначним явищем українського видавничо-мистецького руху було велике, розкішне видання Укр. Нац. Музею у Львові: І. Свєнціцький, Іконопись Галицької України XV—XVI віків (Львів, сс. XII—100 з 117 репрод., Holio). Далі, старого малярства торкаються розвідки: И. А. Карабинов, „Наместная икона“ древнего Киево-Печерского монастыря („Извес. Гос. Акад. Истор. Мат. Культ.“, т. V, Ленінград, 1927, сс. 102—113); П. Попов, До іконографії письменників XVII в. Мелетія Смотрицького та Йосипа Велемінa-Рутського („Ювіл Збірн. акад. М. Грушевського“, т. I, сс. 84—91); С. Таранушенко, До питання про ранні акварельні портрети роботи Тараса Шевченка (там само, сс. 98—102); Д. Ернст, Портретист Гольпайн („Укр. музей“, т. I, сс. 95—120); М. Голубець, Українські малярі серед російських „передвижників“ („Світ“, Львів, ч. 1, сс. 8—10; ч. 2, сс. 6—9, з ілюстр.); П. Борель, М. Башкірцева і Мопасан („Літ.-Наук. Вістн.“, Львів, ч. VII—VIII, сс, 305—309); Б-ль, К. О. Трутовський(„Всесвіт“, ч. 12, сс. 6—7); Н. Лагута, Забытый художник Роман Гаврилович Судковский („Запис. Миколаїв. ІНО“, кн. 1 і окремо Миколаїв, 1928); М. Бурачек, Аналіза творчости С. Васильківського („Ч. Ш.“, кн. 7, сс. 205—212); Ю. Михайлів, Григорій Дядченко („Ж. і Р.“, кн. I, сс. 89—98, з ілюстр.), Д. Антонович, Тимко Бойчук (з серії „Майстрі укр. мистецтва“, Прага, сс. 16, 16°, з ілюстр.); В. Зуммер, Рисунки М. В. Гоголя в Музеї Слоб. України („Бюлет. Муз. Слоб. Укр.“, 1927—1928, ч. 4—5).

В попередньому нашому огляді ми звернули увагу на те, що в дослідах старої архітектури значний інтерес пробуждує доба XIX століття. Тепер можемо констатувати таке саме явище щодо малярства XIX ст., як це свідчать роки 1928—1929.

Найбільше статтей з малярства все таки припадає найновішим часам. Французький мистецький критик Поль Жерве умістив інтересну статтю під заголовком: Українська молодь та французьке малярство („Ранок—Le matin“, Париж, ч. 2—3, сс. 18—19). Загального характеру є статті І. Врони, Сучасні течії в українському малярстві („Критика“, ч. I, сс. 116—123) і На шляхах революційного малярства („Літ.-Наук. Вістн.“, Львів, кн. II, сс. 309—317. Передрук з „Критики“). Про окремих сучасних укр. мистців уміщені дві розвідки про творчість Анатоля Петрицького—С. Марголіна („Чер. Шл.“, ч. 9—10. сс. 221—225) і В. Хмурого („Жит. і Рев.“, кн. VI, сс. 141—160). Невеликі замітки здибаємо також в часопису. „Медітеранс“ (Ніца) про В. Кричевського і С. Мако і стаття В. Пачовського про маляра-самоука Теодора Вацика („Світ“, Львів, ч. 19—20). Всеукраїнська мистецька виставка, що відбулася у Харкові, принесла, розуміється, чимало статтей, рецензій і заміток, з яких нотуємо лише деякі: „Чер. Шл.“, ч. 1, сс. 151—152, ч. 3, сс. 115—127; „Жит. і Рев.“, ч. 2; „Молодняк“, ч. 2; “Зоря“ ч. 7; „Пролет. Правда“, ч. 53; „Глобус“, ч. 5—6. Про виставку—„Мистецький Київ—Західній Україні“

в „Жит. і Рев.“, ч. II, сс. 169—170. Про українську мистецьку виставку у Львові школи О. Новаківського, яку розгромили польські студенти—стаття Г. С. у „Світі“ (Львів, ч. 23—24, сс. 7—8). Про ювілейну виставку в Москві—В. Касіяна і Є. Холостенка в „Молодняку“, ч. I. Нарешті статті Є. Кузьміна: Два ювілеї („Жит. і Рев.“, кн. VI, сс. 182—186) і Три виставки („Чер. Шл.“, кн. 3, сс. 128—131).

Помітним явищем останніх двох років є певне зацікавлення малярством чужим. Одначе такі статті з'являються без певного пляну і мають випадковий характер. І так в минулому році про окремих майстрів з'явилося 4 статті про двох малярів: Р. Гармизи і П. Г. про Франціска Гойя („Чер. Шл.“, кн. 8, сс. 163—166 і „Гарт“, ч. 12, сс. 80—88); В. Седляра і Є. Холостенка про Дієго де-Рівера („Критика“, ч. 7, сс. 116—118 і „Молодняк“, ч. 3). З інших—занотуємо: К. Сліпко-Москальців, Нове західнє мистецтво („Чер. Шл.“, кн. 4, сс. 189—201); В. Кочубей, Ідея праці в мистецтві („Знання“, ч. 9, сс. 22—23).

Графіка. Чимало матеріялу з найстаршої української графіки опублікував І. Огієнко у своїй монументальній праці: Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків (Варшава, т. II, з альбомом знимків з пам'яток кирилів. транскрипції X—XI віків, разом 155 ілюстрацій). Далі одмітимо більші розвідки: В. Щепкин, Миніатюра въ русскомъ искусствѣ дотатарского періода („Slavia“, Praha, Roč. VI, сс. 742—757); Яр. Гординський, Рукописний ірмологіон 1695 р. з ілюстраціями Григорія Залеського („Ювіл. Збірн. М. Грушевського“, т. I, сс. 72—73). Популярного характеру є стаття П. Жолтовського, Українська рукописна книга та її оздоблення (Музей укр. мистецтва. Серія науково-попул. провідників, ч. 2, Харків, сс. 8, 16°). Дуже цінним придбанням з історії старого українського граверства є видання Лаврського Музею; П. Попов, Ксилографічні дошки Лаврського Музею, вип. I (Київ, сс. 8+22+XXXII таб. Хоч альбом датовано 1927 роком, але фактично він вийшов у році 1928). Цінним причинком до історії літографії на Україні є видання: C. Chowaniec, Lwów przed laty osiemdziesięciu współczesnych litografjach zakładów Pillera, Lwów, сс. XII+1 (з 26 табл.). Певне відношення до укр. графіки XIX ст. має також праця П. Балицького, Етюди з історії української книги („Жит. і Рев.“, ч. II і далі).

Про сучасне українське граверство і книжну графіку одмітимо статті загального характеру: Є. Холостенко, Сучасні молоді гравери („Молодняк“, ч. 3); С. Кравців, За революцію в книжковій культурі („Чер. Шл.“, ч. 4). Не мало матеріялів про сучасних українських графіків можемо знайти в російських виданнях та у російських авторів. Тут українських майстрів називають звичайно „русскими“, а про українське мистецтво майже не згадується, хоч трактується сучасне мистецтво у всесоюзному маштабі, напр, у збірнику „Мастера современной гравюры и графики“, Москва, сс, 416. Увиданнях закордонних ті самі московські автори навіть не згадують про існування радянського мистецтва—лише пишуть про „русское искусство“, хоч і згадують про „деяких українських графіків“, присвячуючи їм буквально кілька рядків або слів. Клясичним прикладом такого трактування може служити стаття Д. Арановича: „Moderne russische Illustratoren („Gebrauchsgraphik“, березень, сс. 46—64).

Про окремих українських майстрів надруковані статті: В. Седляра про Василя Касіяна („Критика“, ч. 3, сс. 102—105) і С. Наленінську-Бойчук (там само, ч. 6, сс. 111—113); А. В. Бакушинського про ілюстрації А. Кравченка до оповідання Гоголя „Портрет“ (Н. В. Гоголь, Портрет, Повесть, Москва, сс. 15—23); М. Базикіна

про exlibris-и А. Кравченка („Gebrauchsgraphik", ч. 3, сс. 62—64). В Парижу у французькому видавництві „Cousin Pons" вийшов альбом автолітографії Глущенка в кількості 12 штук. Інше франц. видавництво випустило альбом декоративних мальовил мистця Сергія Гладкого (ближчі бібліограф. дані нам не відомі).

З численних газетних рецензій з приводу виставки „Гравюра й рисунок", що відбулася у Києві заходом АРМУ, занотуємо статті А. Артюхової і Ю. Михайлова в „Бібліол. Вістях (Київ, ч. 1). Ще в більшій мірі реагувала укр. преса на виставку „Преса і Друк", що відбулася в Кельні. Тут перерахуємо ті часописи, які умістили більші інформації, статті і оцінки, зокрема про відділ УСРР: „Бібліол. Вісти", ч. 1, сс. 103—106; „Черв. Шл.", ч, 4, с. 177"; „Критика", ч. 6, сс. 3—12; „Молодняк", ч. 10, сс. 76—86; „Літ.-Наук. Вістник", Львів, ч. III, сс. 59—68; „Поступ", Львів, ч. 7—8, сс. 254—260. Про японську гравюру на виставці мистецтва Далекого Сходу стаття Гудалової-Кульженко.

Ужиткове (виробниче) мистецтво. Відділ ужиткового мистецтва в нашому огляді особливо великий тому, що до нього ми зараховуємо і т. зв. народнє (сільське) мистецтво, яке на Україні завжди йшло поруч, а то і зливалося з промисловим мистецтвом.

Зі старого ювелерства маємо більші розвідки: М. Макаренко, Борзенські емалі й старі емалі України взагалі („Чернигів", сс. 80—100, з 15 рис.), В. Дроздов, Датоване культове срібло XVII ст. в Чернигівському Держ. Музеї (там само, сс. 325—346); М. Рудинський, З приводу годинника роботи Томірової в карт. галереї полтавського музею („Укр. Музей", т. I, сс. 121—125).

Нумізматики торкаються статті: В: Шугаєвський, Мідяний змієвик Чернигівського Музею повторення золотої „Чернигівської гривні („Чернигів", сс. 224—234) і того ж автора: До грошового обігу Чернигівщини XVII в. Клад західньо-европейських талярів, знайдений біля „Чорториївського рівчака" поблизу Чернигова 1923 р. (там само, сс. 319—324); W. Terlecki, Monety Bosforu Cymeryjskiego po Reskuporidach („Zapis. Numizm.", Львів, 1928).

З сфрагістики: М. Корнилович, Печатки 16 київ. цехів XIX в. й характер символіки на них („Ювіл. Збірн. М. Грушевського", Київ, сс. 307—311); М. Слабченко, Запорозькі печатки XVIII в. („Записки іст.-філ. відд. УАН.", Київ, кн. XIX, сс. 103—109).

Старому ганчарству присвячені розвідки: Є. Спаська, Ганчарські кахлі Чернигівщини XVIII—XIX ст. („Укр. Музей", I, сс. 71—94 і окремо, Київ, сс. 32 + V таб. ілюстр., 16°); Т. Смолічев, До історії порцелянового виробництва на Чернигівщині („Ювіл. Збірник" М. Грушевського, т. I, сс. 92—97); Н. Гепнер., Жерденівські ганчарі Лавренюки-Полив'яні (Київ, сс. 27 + III таб. ілюстр., 16°).

Досить багато розвідок з'явилося про розписи хат: Л. Левитська, Селянський стінний розпис на Поділлі (Київ, сс. 32 + VI табл. рис., 16°); М. Щепотьєва, Розписи хат на Кам'янеччині (Київ, сс. 32 + IV таб. ілюстр., 16°); Берченко, Про настінні розписи українських хат на Катеринославщині („Наук. Збірн. Х. Н. Д", Київ 1927, ч. 7); Б. Пилипенко, Нові печери („Ювіл. Збірн. М. Грушевського", т. I, сс. 105—130, з числен. фотогр. і кольор. рис.).

Не менше розвідок і статтей присвячено ткацтву, килимнарству і вишивкам. Добре опрацьована більша розвідка М. Новицької, Датовані єпітрахілі Лаврського Музею 1640—1743 рр. („Укр. Музей", I, сс. 51—70 і окремо, Київ, сс. 20 + VIII таб. репрод.). З інших розвідок одмітимо: S. Szuman, Les ansiens kilims en Pologne et en Ukraine (Congrès Int. d. ar. pop. Résucé, Paris, сс. 85—86); С. Колос,

Українська тканина (про сучасне виробництво) („Черв. Шл.“, ч. 5—6, сс. 222—230 з ілюстр.); О. Попов, До історії української мануфактурної торгівлі („Ювіл. Збірн. М. Грушевського“, т I, сс. 404—409); Я. Риженко, Килимнарство й килими Полтавщини (Вид. Полтав. Музею. з 6 ілюстр. Зі статтей заслуговує уваги: М. Щепотьєва, Українські килими (Музей укр. мист. Серія наук.-попул. провідн., ч. 1, Харків, сс. 8, 16°); І. Свєнціцький, Виставка українських килимів у Національному Музею („Нова хата“, Львів, ч 4, сс. 1—3); Є. Кузьмін, Куток українського мистецтва („Жит. і Рев.“, кн. IV, сс. 160—163). Розкішно видано альбом: F. J. Špála, Podkarpatské výšivky (Praha, 20 фототипіч. і 4 кольор. табл). Брак літератури з історії українського одягу заповнює розвідка В. Шугаєвського, Що таке „канак“? Етюд з галузі вивчення речей особистого вбрання старої України („Ювіл. Збірн. М. Грушевського“, т. I, сс. 61—71).

Про писанки принагідні статті зустрічаємо в час. „Нова хата“ (Львів, ч. 4) „Укр. Нива“ (Луцьк, ч. 34).

З видань загального характеру одмітимо: А. Заремб ский, Народное искусство Подольских Украинцев (Ленінград, Изд. Госуд. Русск. Музея, з 24 ілюстр.); S. Sovinov, Podkarpatská Rus a umění jejího lidu („Světozor“, Прага, сс. 23—24)—головно про вироби деревляні, різьбу й вишивку. Інформаційного характеру є стаття Є. Прибильської: Художньо-кустарна промисловість УСРР (підсумки моськовської виставки), „Чер. Шл.“, к. 7, сс. 232—237.

Доісторичне мистецтво. Тому, що під „доісторичним мистецтвом“ треба розуміти кожну умілість доісторичної людини, ми мусіли б подати цілу літературу з археології за минулий рік. Одначе, не маючи змоги подати повний огляд, обмежуємось лише головнішими працями, що мають особливе значіння для історії мистецтва. V. Ščerbakivśkyj, Die vorgeschichtlich-archeologischen Forschungen in der Ukraine nach dem Weltkriege („Mitteilungen d. Ukrain. Wissen. Jnst.“, Berlin, ч. 2, сс. 21—34); М. Ткаченко, Археологічне вивчення Київа та Київщини за останнє десятиліття („Студії з історії України“, т. II); Н. Захаров, Первые шаги систематического изучения Кубанских городищ и Керченская археолог. Конференция 1926 г. (Краснодар, 1927, сс. 27, з рис.); J. Pasternak, Ruské Karpaty (Praha, сс. 212); М. Грушевський, Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища („Чернигів“, сс. 17—35, 37 рис. і 6 таб. ілюстр.); В. Козловська, Неолітичні та трипільські знахідки Чернигівщини (там само, сс. 42—61), О. Menghin, Die ethnische Stellung der ostbandkeramischen Kulturen Tocharer und Hettiter („Ювіл. Збірн. М. Грушевського“, т. I, сс. 3—25); L. Niederle, Slovanské záušnice (там само, сс. 53—56); М. Макаренко, Ніжинська фібула (там само, сс. 31—43); П. Клименко, Золота фібула з Дебальцева (там само, сс. 26—30); В. Козловська, Срібний скарб часів великого переселення народів з с. Фатівиж на Чернигівщині (там само, сс. 44—52); J. Piotrowski, Rzekome posągi Swiatowida („Kur. Liter.-Nauk“. Kraków, ч. 24); С. Дложевський, Про археолог. розкопки в Ольбії у 1924—1926 рр. („Східній Світ“, ч. 3—4, сс. 289—295); О. Потапов, Деякі речі Салтівської Культ. з Кубанщини (там само, сс. 295—307); С. А. Локтюшов, Среднедонецкие курганные погребения бронз. эпохи... („Праці Наук. Тов. на Донеччині“, ч. II, сс. 5—15).

Музейництво, звіти, каталоги виставок. Некрологи. В минулому році маємо звіти й видання не тільки більших музеїв Києва, Харкова, Львова, Одеси, Полтави, а навіть провінціяльних музеїв: Маріуполя, Дніпропетровська, Житомира, Миколаєва й нарешті Прилук і Чернівців; в Чернівцях засновано український етнографічний музей в 1926 році. Подаємо спис цих звітів:

Матеріяли наради музейних робітників м. Києва до Всеукраїнської Музейної Наради (Київ); Р. Заклинський, З історії Всеукраїнського музею („Жит. і Рев.“, кн. III, с. 173); П. Курінний, Три роки праці реставрац. майстерні Лаврського Музею („Укр. музей“, I, сс. 159—168); Звіт Одеського Державного Істор.-Археол. Музею за 1927 р. (Одеса); Д. Лист, Музей Української Культури (в Одесі), „Всесвіт“, ч. I, с. 7; М. Павленко, Музей мистецтва УАН (у Києві), там само, ч. 5, с. 13; Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди („Бюлетень“, Х., 1926—1927, ч. 2—3); Звіт Управи Національного Музею за 1927 р., Львів; Полтавський Державний Музей ім. Короленка; Збірник II, присвячений 35-річ. музею (Полтава); М. Рудинський; Археологічні збірки Полтавського Держ. Музею (Полтава, сс. 36); Я. Риженко, Полтавський Держ. Музей („Знання“, ч. 3, сс. 23—24); П. Беляєв. Дніпропетрівський Музей („Знання“, ч. 13, сс. 18—19); С. Ялі, Про грецький відділ Маріупольського музею Краєзнавства („Краєзнавство“, ч. 2—3, сс. 53—55); Волинський Науково-дослідчий музей, Збірник I (Житомир); Коротке звідомлення про діяльність Миколаєвського історично-археол. музею за 1927 рік (Миколаїв, сс. 16); „Бюлетень Прилуцького окружного музею“ (Прилуки, ч. 1); Український Музей Народовідання в м. Чернівцях на Б. (Чернівці, сс, 48); В. Данилевич, Проф. В. Б. Антонович та Археологічний Музей ІНО („Записки Київськ. ІНО“, Київ, кн. III, сс. 7—20). Про видання „Український музей“ (Київ) і „Вістник Укр. Нац. Музею-Архіву“ в Празі ми говорили вище.

З виставочних каталогів нам відомі: Каталог Всеукр. Ювілейн. виставки 10 років жовтня (1917—1927). Малярство, графіка, скульптура, фотокіно, кераміка, текстиль (Харків—Одеса, сс. 52+48 іл.); Каталог виставки „Гравюра й рисунок“, організованої АРМУ (Київ, сс. 64, 16°, з 31 ілюстр., з передмовою і термінологічним словничком граверства); Третя відчитна художня виставка, Політехнікум образотворчого мистецтва (Одеса); Каталог виставки досягнень місцевої археології за 10 років (1917—1927) та виставки картин краєзнавчого змісту—краєвиди, типи, пам'ятки старовини (Одеський Іст.-Арх. Музей, Одеса). Про виставку Укр. Студії Пластич. Мистецтва в Празі—інформація в Каталогу Міжнар. виставки мист. виховання в Празі (Katalog 6. Mezinar. výstavy výtvarné výchovy, Praha, 1928, сс. 163—164 і 2 таб. ілюстр.).

З некрологів одмітимо дві статті про покійного Дан. Щербаківського в „Укр. музей“ (Київ, 1927, сс. V—VII) і статтю Ф. Ернста в „Бібліол. Вістях“ (Київ, ч. 1, сс. 127—136).

Володимир Січинський.

Критика, звідомлення, обговорення.

Ю. Полянський, *Нові археологічні знахідки з Галичини,* «Записки Науков. Товариства імени Шевченка», том CXLIX, Львів, 1928, сс. 9—30, (з 6 таб. ілюстрацій).

В якому стані знаходиться археологічна справа за останні роки в Галичині? Що там є нового в галузі археології?

На ці запитання знаходимо відповідь у зазначеній статті Ю. Полянського, де він знайомить нас із зібраними за останні 4 роки в Галичині новими археологічними знахідками, зробивши їх опис. Знахідки Ю. Полянський списує по місцевостях, в яких вони трапились. Весь опис знахідок, кількість яких доходить до 1000 річей[1]), охоплює 65 місцевостей, з котрих більшість була дотепер невідома в археологічному відношенню; зараз же виявляються дуже важні щодо цього місцевості, де одкрито нові стоянки й селища передісторичної людини. Знайдений в різних місцевостях археологічний матеріял застосовується до різних часів: кам'яного, неолітичного, бронзового, залізного віку, часів Гальштату, доби римської та переселення народів, нарешті слов'янської та княжої доби. За цими добами ми й розглянемо в загальних рисах поданий Ю. Полянським опис нового археологічного матеріялу, щоб ознайомитися з досягнутими результатами археологічної роботи за останні роки на території Західньої України.

Описані знахідки походять з власних збірок Ю. Полянського; в більшій частині вони становлять поодинокі принагідні знахідки, зібрані за допомогою населення на місцях. Палеолітичний матеріял, добутий при плянових розкопах Ю. Полянського на Галицькому Поділлю, в опис не увійшов: про нього автор має видати свою спеціяльну студію пізніше. З коротких же принагідних його заміток про палеоліт, поданих при опису знахідок, довідуємося що за останні роки одкрито біля 13 палеолітичних стоянок, з них 8, за визначенням Ю. Полянського, оріняцьких; одна оріняцька стоянка, що біля Лисичників Заліщицького пов. в лесі над Серетом, як одмічає автор, багата. З тих же заміток видно, що, крім того, зустрічаються численні сліди кремінних палеолітичних робітень та ще подибується декілька пунктів з окремими палеолітичними знахідками. Тільки одна стоянка, що біля Новосілки Костюкової Заліщицького пов. уже описана і Ю. Полянський посилається на «Збірник Мат.-Прир. Секції Наук. Тов. ім. Шевченка», т. XXV, значить за 1926 р., але там знаходимо тільки коротенький німецькою мовою Nachtrag zur Abhandlung: „Die erste Paläolithstation", де після зауважень загального характеру автор обіцяє опублікувати докладну обробку проведених в 1926 року археологічних дослідів im Frühjahr 1927 in den Publikationen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften im Lemberg. Проте до цього часу там праця та ще не надрукована. Тимчасом коротенькі відомості про нові палеолітичні знахідки Ю. Полянського, як і про результати його геологічних дослідів, зустрічаємо ще в Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlich-ärztlichen section, Heft VIII, Lemberg, 1928, сс. 4—5. Тут додається між іншим за вище згадану

[1]) Знахідки переховуються в Музеї Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

палеолітичну стоянку у Лисичників, що вона пізнє-оріняцька, що там в лесі знаходились кістки мамута, багато кремнів—біля 650, між ними є оброблені різні знаряддя, крім того траплялося ще сила костей, серед них є фраґменти кістяних знарядь; на стоянці у Петрикова біля Тарнополя були кістки носорога. Палеолітична стоянка в Касперівці Заліщицького повіту визначається там, як пізнє-мустерська або преоріняцька.

Дуже багатий неолітичний археологічний матеріял, він найчастіше знаходився за цей час, сліди неоліту зареєстровано в 44 місцях зі всіх 65. Траплялись сліди неолітичних стоянок, селищ, численні сліди яких бували часто на невеликім просторі, та кремінних робітень. Своїми знахідками виділяється Звенигород, пов. Бібрка, на його полях знайдено неолітичні стоянки й робітні в 9 пунктах. Тут зібрано 134 кремнів. За визначенням Ю. Полянського, кремінь імпортований, бо не походить з ріниш, цілих знарядь мало, розміру знаряддя невеликого. Тут є скрібачі, стрілки, сокири шліфовані, серпи та їх фраґменти. Весь цей матеріял непатинований. З кістяних виробів трапилось тут одне шило. З кераміки знайдено: фраґмент посудини з наліпленою листвою з пальцевим витиском, фраґмент глиняної посудини зі шнуровим орнаментом. Тут же багато знаходиться глиняних і лункових пряслиць, вони, на думку Ю. Полянського, імпортовані з Овруча.

Описуючи звенигородські знахідки, Ю. Полянський приходить до того висновку, «що в Звенигороді маємо найменше чотири неолітичні культури, а саме: неоліт — мікролітичний, неоліт типу полудневого, неоліт курганів полудн.-східний і надбужанський» (с. 20). На інших стоянках неоліту найбільш трапляється теж кремінних пам'яток, вони бувають й патиновані. Тут є: кремінні пилки, долота, свердлики, списи, кинджали, потім товчок з ядра, ґранітовий молот і велика кам'яна сокира. Ще знайдено 4 діябазових топірця фатіянівського типу. Попадались також кістки домашніх тварин, нарешті знайдено відламки черепа.

Надзвичайно цікавий матеріял енеолітичної доби. Трапляються численні сліди точків «площадок», сліди селищ, нерідко багатих, цієї доби. З інвентаря траплялись: глиняні грузила, зернотерки, кремінний товчок, кремінне начиння, кам'яні сокири. Знаходилось часто багато фраґментів, а іноді цілого, глиняного посуду доби мальованої кераміки: горшки глеки, миски, покришки; знахідки були в різних культурних шарах, різного часу й різного ступеню культурного розвитку.

Кераміка знаходилась в одинаковій кількості так немальована, як і мальована з складним геометричним орнаментом то мальованим, то драпаним і витисканим; при чому краски вживались різні, і є кераміка двокольорова й поліхромна. Спіраль — характеристична прикмета орнаменту, винятково уживано мотиву простолінійного. Цікаві жіночі мальовані фігурки, голова мужської фігурки і голова якоїсь тварини на ручці мисочки з 4 ніжками, двояки — біноклі як і на Україні; в Ланівці пов. Борщів трапились фраґменти двох біноклів з геометричним орнаментом чудесного виробу. Знаходилась печина і мабуть житлові ями. Попадались кістки домашніх тварин: свині, бика, вівці, диких: оленя. Ю. Полянський, крім «збірання всього вартісного, що валялося на поверхні галд», робив і пробне копання в Ланівці, відложивши плянові розкопи на пізніший час, як тут так і в Заліщиках.

Речі брондзового віку знайдено в двох місцях: в одному—кельт, а в другому—скарб брондзових речей; його здибано при копанню глини, зі скарбу урятовано лишень невелику бранзолетку з легким карбовим орнаментом при загнутих кінцях.

Знахідки Гальштадтської доби до опису теж не заведено через те, пояснює Ю. Полянський, що «матеріял зібраний мною ще недостаточний

для пізнання цеї доби; аналогічних знахідок на нашій землі так якби й не було» (с. 10). Матеріял цієї доби буде описано окремо: селище біля Новосілки Костокової Заліщицького пов. та з двох інших місць уламки чорного глянцованого посуду.

Доба римська і переселення народів репрезентована знахідками срібного денара Комода, Августа, Адріана та мідяної римської монети. Знайдено також численні фраґменти глиняного посуду т. зв. ґотського типу, декотрі орнаментовані.

Од цієї доби з околиць Звенигорода зберігається ще два дуже багато орнаментовані фраґменти посудин, т. зв. terra sigillata. Опис їх буде подано окремо.

Багата на старовину й слов'янська та княжа доба. В с. Вербові пов. Перемишляни виорано глечик із срібним скарбом княжої доби. Скарб складається із ладанки, ланцюга, 41 бляшок до нашивання на поясі та філіґранового гільця. Опис цього скарбу має бути предметом окремої монографії проф. Антоновича. В. с. Виспа, пов. Рогатин, є невеличке городище слов'янської доби, яке дуже гарно збереглося. На полях с. Голіград Заліщицького пов. знайдено череп'я грубої роботи орнаментованого хвилястою лінією доби ранньо-слов'янської. Уламки глиняного посуду трохи пізнішого часу належать до княжої доби. Цікаво, що Голіград, за народнім переказом, давніше звався «Ольгиград» або г. кн. Ольги. В околицях Ланівців у валах городища траплялися фраґменти глиняного посуду із княжої доби, глиняні пряслиця, хрестики і кераміка. Цієї доби є ще городище біля Лисичників. Дуже багато пам'яток старовини княжої доби в Звенигороді, але вони нищаться, коли копають ями на бараболю, нищаться гроби княжих часів з великої вартости археологічними речами. «На власні очи бачив я, каже Ю. Полянський, множество порозкиданих костий і свіжо потовчених глиняних і скляних посудин. Один з господарів викопав золоті філіґранові ковти і перетопив їх на обручки» (с. 20). На полях Звенигороду знаходиться дуже багато поливяних глиняних плиток, скляні бранзолети, брондзові енколпіони, камяні хрестики, мідні перстені, вискові срібні каблучки і ковти т. зв. київського типу. Окрему групу знахідок становлять речі з руїн давнього замку або т. звані «вали».

До цього археологічного матеріялу треба додати знахідку монетного скарбу, що викопано при земельних роботах 1926 р. на Волині в Межиріччі Корецькому. Скарб складався з 1117 монет, знаходився у великому глечику, зберігся погано, крім 4 золотих дукатів нідерляндських та срібних польських, яких найбільше. Найдавніша монета — мідний шеляг угорський, наймолодша—дукат 1650 р., найбільше монет 1620—27 р. Час закопання—половина XVII ст.—це припадає на часи Хмельниччини.

Цей скарб Ю. Полянський описав в «Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка», т. CXLIV—CXLV, Львів, 1926, сс. 216—223.

Розглянутий археологічний матеріял з Західньої України показує, що там зустрічаються аналогічні з Східньою Україною культури, є в обох країнах і трипільська й слов'янська культури. В археологічному відношенню, можна сказати, це дві споріднені країни, і археологічні досліди Галичини не можуть не звернути уваги дослідників України. Археологічне дослідження в Галичині провадиться в значній мірі весь час. Вона теж багата на пам'ятки старовини, як і Наддніпрянщина. Археологічним багацтвом відзначаються: Голіград, де пам'ятки культури зустрічаються майже зі всіх часів, Заліщики, Ланівці, а особливо Звенигород «наші мініятюрні Помпеї», за словами автора статті.

Але на превеликий жаль, часто спостерігається нищення культурних пам'яток і не тільки в вищенаведених випадках. В Ланівцях місцеві селяни ламають вапняк, і сила цінного археологічного матеріялу селища доби енеоліту знищено безповоротно!

В такому стані зараз археологічна справа в Галичині. Опис археологічних знахідок, що ми переглянули, має значіння попередніх археологічних розвідок, після яких виникає потреба в систематичних археологічних дослідах, і такі досліди, як і опрацьовання видатних знахідок, поставлено на чергу. Після здійснення цих завдань, а також після того, як вийде в світ уже тепер досліджений і опрацьований археологічний матеріял, питання, що цікавить нас, буде в більшій мірі з'ясовуватися, і ми з великим інтересом чекаємо найскорше побачити надрукованими нові праці з археології Галичини.

Ілля Самойловський.

Павел Харлампович, *Монэтныя скарбы, знайдзеныя у Беларусі, у зборах Беларускага Дзяржаунага Музэю* (сс. 305—343).

Його ж, *Праскія грашы у беларускіх монэтных скарбах* (сс. 295—302) (відбитки із «Гістарычна-Археолегічнага Збірника». № 1).

Ці обидві брошури, видані в Менську р. 1927 Інбелькультом, становлять нове свідоцтво його інтенсивної роботи, напередодні перетворення в Білоруську Академію Наук, на шляху вивчення рідного краю.

Нумізматичні колекції, хоч і дуже численні, мають мало наукової ваги, коли вони вступають до музею без паспорту, без вказівки на те, відкіля вони йдуть, де й в якому складі їх знайдено. Тоді лише, коли точно це відомо, можна скласти малу знахідок в кожній країні й міркувати про торгові шляхи, що йшли тут протягом цілих століть, про культурні впливи, що там перехрещувались, і про ступінь заможности власника скарбу. Потрібно, щоб таких знахідок було щонайбільше і щоб одразу було звернено увагу на всі обставини знаходження й на склад кожного скарбу. На таку саме путь ступив білоруський музей. На жаль, це не завсіди було зручно навіть щодо тих знахідок, які бували в останні роки. Не раз бувало, що знайдений клад, із якого діти носили гроші «шапками», доходив до музею в числі одної монети. Інші вже встигли продати чи розгубити (№ 74 в «Монэтных скарбах»).

Автор брошур, що був кілька років директором Державного Білоруського Музею, для визначення усіх монетних скарбів, зроблених на території Білорусі, використав усі літературні вказівки, а подруге— пояснення на словах від тих, що приносили до музею знайдені гроші чи для продажу, чи як подарунок, чи для з'ясування характеру або вартости монети. Усі таки монети, поруч з тими, що вже належали музею, числом близько 12.000, він описав[1]) і одночасно розбив по місцях, де їх знайдено—по округах, районах і сільрадах. В межах радянської Білорусі П. Харлампович зареєстрував таким чином 155 пунктів знаходження монетних скарбів чи окремих монет. Опріч цього він називає 10 місць «на білоруській території, поза межами БССР», де знайдено монети, які вступили до музею чи тимчасово лежали там, як германський пфенінг XI в.— власність автора. Серед цих десятьох пунктів є місця без сумніву належні до етнографічної Білорусі, є міста, що умовно можна визнати білоруськими (Вільна, Смоленське) і села, котрі хоч навіть входили в склад Литовсько-Білоруської держави, але належать до етнографічної України (Рогачі, Стави, Мілейчиці—Берестейського повіту).

Такий спосіб розташування монет в зв'язку з двома покажчиками при першій брошурі (альфабетний—пунктів знахідок монет і—держав, де їх бито) дає чимало матеріялу для судження про шляхи проходження монет, а з ними чужоземних культурних впливів на землі, що їх з давніх давен посідали Білоруси. Тут ми бачимо монети римську (II в.). Боспора Кимерійського (III в.), Візантії (X в.), проте тільки по одному примірнику, арабські і середньо-азійських міст, Волзьких Болгар (теж

[1]) Тільки східні монети описали співробітники Ермітажу (Р. Р. та інші, за його проханням).

одну), західньо-европейські, лічучи в тому числі й англо-саксонські, гішпанські, папської країни, венеціянські. Але звичайно найбільш монет германських, польських, литовських і руських.

Розуміється, і одна вже монета, сама по собі, незалежно від місця знаходження, становить історичний документ, що свідчить про окремий факт чи низку їх. Гроші московського царя Володислава Жигімонтовича рр. 1610—1612 нагадують про відомий епізод із історії польсько-російських взаємовідносин (№№ 21, 56). $^1/_3$ талера 1812 р. Варшавського герцогства (№ 107) теж говорить за певне історичне явище. Французька або німецька монета початку XIX в., що білоруський селянин знайшов на полі чи на городі, живо наведе на думку про Наполеона з його військами, що проходив Білорусь 1812 р. Але окрема монета, а іноді й цілий скарб не можуть дати вказівки на обставини, в яких заховано скарб. Менш усього вони нагадують про чужоземних купців.

В більшості монетні скарби знаходять в глиняному посуді, не часто в чому іншому. Із білоруських скарбів два знайдено в танчірці (№№ 99, 127), один в табакерці з берести (№ 137), один в шкуряній сумі (№ 151), один в скринці (№ 84), одна монета в зубах у небіжчика (№ 161,—в Мілейчицях), 2—3 монети в могилах, як жіноча окраса (№№ 67, 69). Природньо, що купці не возили з собою грошей в глиняному посуді й не мали нагоди ховати їх в землі в чужій стороні таким способом. Таким чином переховувало свої цінности підчас лихоліття осіле населення. Тому саме так часто трапляються монетні скарби на городах, біля хат, які тут звичайно здавна стояли. Але, з другого боку, склад схованих скарбів іноді такий різноманітний, що власником його треба визнавати хоч обивателя, але багатого: такий скарб нібито колекція якогонебудь аматора. Ось напр., скарб під числом 17. Тут бачимо монети Литви, Польщі, Риги, Ґданська, Ельбінґа, Швейдниці (в Шлезку), Прусії, кількох німецьких міст, Тевтонського ордена, і усе за різні роки, між 1492—1602 рр. Пор. теж №№ 46, 54, 56, 58, 62, 126, 127, 132, 143.

Правда, інші із монет користувалися правом обігу в суміжних державах, а бували й такі, що мали, так би сказати, міжнародню вагу, як те видно з другої брошури про праські гроші. Але далеко не усі монети й не довічно. Важко припустити, щоб належали купцю й мали обігову вагу усі гроші склада, в якому найраніші й найпізніші розділені періодом аж в 100—150 років. А це буває часто, хоч автор і стверджує, що середня доба—60 років («Праскія грашы», 301): в скарбі № 50 (169 монет східніх, 1 візантійська й 2 германські)—168 літ, в № 143 більш—200—250 л. Хіба ж мали змогу усі ці монети заховати валютну вартість до того моменту, коли їх закопано!

Само собою розуміється, що, коли монети мали більш-менш довгий обіг, нема потреби для визначення того моменту безпремінно називати найближчі роки до наймолодшої монети, як робить автор, визначаючи наприклад час затаювання витебського скарбу чеських монет («Праскія грашы», 302). Одного разу він сам помічає, що скарб можна б однести до початку XVII ст., бо молодші монети 1608—1612 р. (№ 56), і що однісіньку монету 1663 р. хіба припадково приєднано до того скарбу. А як не випадково? Така нагода сталася без сумніву в № 134: на одному городі, де колись стояла хата, знайшов селянин монети шведську 1624 й російські 1736, 1738 та 1840 рр.

Ще трудніше зробити визначення, коли з усього скарбу дійшла до музею одна монета. Такий випадок в № 64. Знайшли 130 монет, а в музей попав лиш один саманідський діргем самаркандського биття 913—914 р. нашої ери і горнятко (мал. останнього на с. 340 «Монэтных скарбув»). Невідомо, які були 129 монет і ще не доведено, відікль той глиняний посуд. Навряд його привезено з Самарканда чи іншого східнього міста. Похо-

дження його не визначено. Мусить бути місцеве. Ліпше за все стоїть справа, коли в скарбі одноманітні монети, усі чи в величезній більшості, як в №№ 48, 51: тоді сливе непомильно можна сказати відкіль він... Таке ж міркування можливе, коли знайдено хоч одну монету в могилі хочби як жіночу окрасу,—арабську (№ 67) чи германську (№ 69).

Даремно автор долучив до свого огляду єврейський жетон-амулет (№ 59) і опустив у другому покажчикові новгородські гривні, що про них див. № 138 («Монэтныя скарбы»).

Щодо «Праських грошей» зосібна, то ця брошура має такий зміст. Мова ведеться про широке розповсюдження в XIV — XV вв. чеських грошей по середній Европі, особливо в Польщі й Литві, і далі на схід. Знаходили їх навіть в Орловській та Рязанській губернях. В колишній Російській імперії зареєстровано до 100 знахідок з праськими грішми. В межах Білорусі автор нарахував таких скарбів 19, лічучи в те число знахідки в Віленській губерні, в білоруських повітах Чернігівщини й м. Берестя. Колись (1415 г.) кн. Вітовт в Вільні зробив подарунок Ягайлові— дав йому 20.000 праських грошей. Це показує, як звичайні були тоді в Литовській державі чеські гроші. Тому не дивно, що в скарбах трапляються сотні їх, навіть тисячі.

Далі автор докладно описує ті гроші—їх великість, вагу, форму, пробу, час биття. Зокрема відносно грошей з іменем Вацлава III він висловлюється, як і попередні дослідувачі, що вона биття Вацлава IV.

Вагу брошур підносять добре зроблені знимки з п'ятьох монет, крім глиняного посуду. До речі, наукову цінність першої праці добре доводить те, що її зміст подано в II томі «Сообщений Академии Истории Материальной Культуры» (1929).

Костянтин Харлампович.

Проф. Арнольд Кристер, *Приналежності та складові частини речей в історії російського та українського права,* «Записки соц.-економ. відділу ВУАН», 1927, т. V—VI, сс. 419—451.

Праця проф. Кристера ставить за своє завдання перевести дослід над питанням про приналежності та складові частини речей в історії російського та українського права; вона викликає зацікавлення не тільки з практичного боку, ба навіть з історично-юридичного, тому що становить спробу історичної аналізи учення про приналежності та складові частини речей за російським та українським правом. Цю аналізу автор доводить до розгляду норм «Свода Законов» дореволюційної доби.

Здавалось би, що своїм змістом ця тема повинна б бути сухою. Тимчасом автор, приклавши до досліду чимало терпіння та сумлінної праці, вніс стільки живости в своє освітлення й тлумачення, стільки свіжости, щоправда—властивої для викладів нашого автора взагалі, що ми не можемо не вітати цю працю, яка, як наслідок глибокого й серйозного досліду, становить досить помітне явище в нашій правничій літературі.

Як свідчить за це вступна частина праці, автор ставить за свою мету простежити розвиток і утворення двох основних понять цивільного права—приналежности та складової частини речей, а також, і це не менш важливо, з'ясувати значіння історії для сьогочасного вивчування цих інститутів права. І справді таки треба визнати, що автор влучно виконав своє завдання: він простежив усі моменти розвитку цих інститутів і з'ясував зв'язок їх з догмою, що її сприйняв «Свод Законов».

Приналежність, як це в теорії звичайно вважається за загально прийняту думку, становить річ саму по собі самостійну, але таку, яку поставлено у постійний зв'язок з іншою річчю для того, щоб полегшити або утворити можливість користатися з цієї останньої. В поняття приналежности з одного боку—на нашу думку—увіходить момент позитивний, через який воно збігається з поняттям складу речі: приналежність вкупі

з головною річчю повинна становити в буденному розумінні одну річ. З другого боку в цьому понятті є й негативний момент, через який приналежність відрізняється від складової частини речі: приналежність повинна бути зв'язана з іншою річчю остільки, щоб ні вона сама, ні ця інша річ не втрачали б властивих їм прикмет самостійної речі. Так футляр для каблучки або раму для картини не можна вважати за складову частину а ні каблучки, а ні картини, як ні садок, ні громозвід не становлять складових частин дому. І треба зазначити, що мають рацію ті теоретики, які визнають за можливе відрізняти приналежність від складових частин речі за такою прикметою: якщо одна річ не може виконувати свого економічного призначення без іншої, то остання буде за складову частину першої (приміром труба на пароплаві); у противному разі буде очевидячки приналежність (приміром човен на тому ж таки пароплаві). Виходячи з аналізи поняття складової частини речі у загально-прийнятому в теорії права розумінні, автор визнає за доцільне відділити з-поміж складових частин речей категорії істотних складових частин від неістотних частин речі. І на справедливу думку авторову, всі складові частини вся річ охоплює; складова частина втрачає свою самостійність, яку мала до сполучення, тоді як приналежність—це самостійний предмет; її стосунок до другої речі відзначають загальні господарчі завдання, а тому юридична доля одної речі (так званої головної) впливає на становище іншої—приналежности. Керуючись встановленим у теорії поняттям про приналежності та складові частини речей і приступаючи витлумачувати моменти розвитку в історії згаданих інститутів, автор на підставі різних стародавніх актів (з XI до XVIII ст. дарувальних, жалованих та мінувальних грамот) встановлює висновок, що все те, щодо одзначного майна «потягло из старины», належить останньому, становлячи його приналежність.

Отже виходить, що акти давнього українського права свідчать про те, що поняття приналежности не тільки не було відоме, але навпаки, звичай сам по собі визначив ті речі, які повинні були належати до основного та головного майна і допомагати йому в господарчих справах.

Тимчасом автор не обмежується досліджуванням змісту актів виключно давнього українського права. Розгортаючи зміст на порушену тему, автор спиняє свою увагу також на актах київського центрального архіву, причому приходить до висновку: всі вони яскраво показують залежність одних категорій майна від головного майна, а давнє українське звичаєве право виробило цілком тверді способи щодо визначування додаткових предметів, які утворюють господарчу спільність з головним майном. Автор наводить духівницю 1647 р., де спадкодавиця заповідує своєму зятеві свою спадкову частину маєтку (имения) «со всеми их принадлежностями и пожитками». Таким чином автор актами, що він їх зацитовує, намагається ствердити ту думку, що ще з давніх часів між одною так званою головною—основною річчю та іншою додатковою, яка обслуговувала першу, встановлюється зв'язок, або точніше кажучи, залежність приналежности від головної речі. Оцей ось зв'язок уґрунтовується на господарчих міркуваннях—служити для загального господарчого призначення. В одне слово, чи є річ приналежністю, чи ні, питання це розв'язується за джерелами права в залежності від господарчої функції, яку вона виконує. Ось таку саме прикмету встановлює певне право давніх часів. Звертаючись далі до дослідження пам'ятки права, що була раніш від «Свода Законов», а саме «Уложения» 1649 р., автор зазначає, що ця пам'ятка права відкриває нову добу в історії розвитку приналежности головного майна. Так згадана пам'ятка, рівно ж як і пізніші законодавчі пам'ятки дотримуються системи перераховування у самому тексті тих видів маєтків, які вважаються за законні приналежності.

«Указ» 1820 р. запроваджує вже й термін «приналежності» для визначення такого майна. Доба Петра I, на думку авторову, становить у згаданій царині різкий контраст. Реформи за цієї доби викликали цілу низку обмежень приватної земельної власности і мали за свій предмет—складові частини нерухомого майна (ліси, надри, заводи, фабрики, млини).

Нарешті яскравий момент в історії ставлення законодавства до тієї категорії маєтків (имений), що їх визначав термін приналежність, становить доба царювання Катерини II. Вона перевела в життя реформу звільнення приватної власности від тих обмежень, що вони її супроводили. Держава, переконавшись, що всілякі обмеження недоцільні, вирішила притягти до участи і приватну власність і таким чином вона поширила права на приналежності. І те саме, що за Петра I було виключено із царини приватнього володіння та заборонено, закріплюється за приватними власниками. Ці ж останні, яких іменують власниками, набувають права на такі приналежності—складові частини нерухомостей.

Ось такий принцип розширювання права власности на всі приналежності—надри, води, мінерали, метали сприйняв і «Свод Законов». Його кодифікатори, керуючись західньо-европейськими зразками творчости, опрацювали історичний матеріял і склали відповідні артикули, що становлять зміст т. X, ч. 1.

Таким чином, як зазначає автор, за підвалину для всіх артикулів т X, ч. 1, які стосуються питання про приналежності, правили попередні «указы». Здавалось би з нашого погляду в цьому повинна була б бути заслуга законодавства у тому, що, як зазначали деякі наукові авторитети, законодавство, для якого за основу править історія, відрізняється твердістю та ґрунтовістю. Якщо підвалиною для «Свода Законов» (т. X, ч. 1) є усе попереднє законодавство, то навряд чи й можливо припустити непослідовність законодавства в розглядуваному питанні. І таки справді—висловлює обґрунтовано свій висновок автор—як попереднє законодавство, так і «Свод Законов» не встановили різниці поміж приналежностями та складовими частинами речей.

Цілком справедливо автор зазначає, що наше законодавство дореволюційної доби не перевело розподілу приналежности та складових частин речей, а тільки намітило засади для такого розподілу. Значно оригінальнішим у цьому питанні є наше звичаєве право, де досить виявлена потреба в приналежностях і значіння тієї ролі, яку були повинні відограваті приналежності, висловлюючи широкий на приналежності погляд, звичаєве право тим самим встановлює і певний критерій для того, щоб відрізнити приналежності від складових частин речей.

До таких висновків дійшовши, проф. Кристер докладно спиняється на аналізі артикулів т. X, ч. 1 «Св. Зак.» та їх історичному походженні і притягає разом з тим до свого розгляду й судову практику того часу.

Проф. Кристер подає критичну оцінку як самого законодавчого матеріялу, так і рішень судової практики. Разом з тим він не обмежується дослідом виключно артикулів тома X, ч. 1 у згаданій царині: він не залишає без уваги і законодавчий матеріял, що вміщено його в інших томах «Свода Законов», зокрема Уст. цивільн. судочинства (т. XIV, ч. 1), Уст. Державного Шляхетського Банка, Уст. про управління казенними маєтками і нарешті Уст. сільського господарства (т. XII, ч. 2). Хоча за основний висновок проф. Кристера править думка, буцімто нашому законодавству невідомі поняття приналежности, як самостійної речі і відрізнення приналежности від складової частини речі, тим часом проф. Кристер схиляється до можливости визнати, що останні спеціяльні закони виявляють широкий погляд на приналежності. Незалежно від цього автор, свій дослід переводячи над змістом артикулів т. X, ч. 1, розглядає й юридичну літературу так російську, як і чужоземну, і через те його нарис

яскраво позначається повнотою змісту. І тут він критично ставиться до тих поглядів, що їх висловили теоретики. Так зокрема наводить проф. Кристер погляд проф. Шершеневича на значіння перерахування видів приналежности, якого сприйняли арт. 386—392, т. X, ч. 1, і як на підвалину визнавання речі за приналежність—на економічний зв'язок одної речі з іншою, справедливо зауважує, що один економічний зв'язок, економічне значіння того чи іншого явища ще не становить ґрунту, щоб надавати речі юридичної властивости приналежности без особливого визнання цього з боку закону або ж без ствердження цього через звичаї.

Не можна обминути також і тієї частини роботи, яку присвячує автор дослідові судової практики, не відзначивши так глибокої критичної аналізи, як і детального огляду матеріялу, що його вміщено в судових рішеннях. І цілком справедливо зазначає проф. Кристер, що вихідна точка в погляді судової практики на приналежності в тому, що «законодавство не відріжняє приналежностей від складових частин речей». Тимчасом не встановлюючи точного критерія для того, щоб відрізняти приналежності від складових частин речей і розгортаючи у цьому напрямку засади, що їх підготовила ще уся попередня історія, судова практика, на думку автора, зараховує до приналежности речі, яких призначено для довготривалого користування вкупі з головною річчю. Річ стає приналежністю тільки тоді, як її поставлено в таке господарче становище, яке цілком відповідає її призначенню. Зокрема за речі, що становлять приналежність земельної нерухомости, треба вважати рухомості.

Все подане показує, що ця праця проф. Кристера має суто-історичний характер: він в ній спиняється або на давній добі українського як і російського права, або догматично досліджує законодавство і судову практику дореволюційного часу; тимчасом опріч того праця проф. Кристера набуває ще й іншого значіння.

Коли за минулих часів у нашому законодавстві не звертали уваги на різницю поміж приналежностями та складовими частинами речі, то на інше цілком становище звертає свою увагу сьогочасна правнича думка. На думку автора сьогочасна правнича думка скористалась із висунутої, завдяки історичному розвиткові основної властивости поняття приналежностей, а саме господарчого значіння; виходячи з цієї засади, вона доходить до висновку, що в понятті певного підприємства треба шукати певної бази для того, щоб мати ґрунт, на якому ставши, можна відрізняти приналежності від складової частини речеї. Мало того, історичний нарис проф. Кристера може дати вказівки на найближчий зв'язок приналежностей з іншими інститутами цивільного права.

Нарешті, знання історичного минулого інститутів права та їх розвитку значно допомагає з'ясувати їх сьогочасну структуру.

Для теперішнього права правило, що його виробило стародавнє звичаєве право—приналежносне відношення базується на об'єктивно-господарчому зв'язку, набуває надто важливого значіння.

Заслуга проф. Кристера, як автора розглянутого нарису, в тім полягає, що він обрав вірний шлях, щоб викрити сьогочасну структуру дослідженого інституту права. І коли автор обіцяє нам дати не в довгому часі аналізу чинного нашого права про питання приналежности та складові частини речей—питання, яке в нашій правничій літературі не досліджувалося, то треба тільки побажати, щоб він мав спромогу як найшвидше здійснити свою обіцянку. Адже ж безперечно, що таке дослідження викличе зацікавлення як теоретичного, так і практичного характеру. З огляду на те, що відповідного матеріялу зібрано вже задосить як в законодавстві, так і в судовій практиці, така розвідка буде надто бажаною й потрібною.

Микола Товстоліс.

Проф. Олександер Оглоблін, *До історії Руїни,* «Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук», кн. XVI, у Київі, 1928, сс. 200—215.

Його ж, *Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року,* «Юбілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія», у Київі, 1927, сс. 720—744.

Його ж, *До історії повстання Петра Іваненка (Петрика),* «Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук», кн. XIX, у Київі, 1928, сс. 226—230.

Всі ці студії проф. Оглобліна стосуються історичних подій другої половини XVII в.

В студії «До історії Руїни» автор розглядає життя й діяльність видатного політичного діяча М. Вуяхевича. Автор, притягуючи численний джерельний (в тому числі й архівний) матеріял, а також і численну літературу, малює життя й діяльність М. Вуяхевича на фоні тодішнього життя України, на фоні клясової й партійної боротьби.

В студії про «Договір Петрика» проф. Оглоблін розглядає спочатку ті клясові й партійні відносини на Україні, що привели до повстання Петрика, а потім аналізує договір 1692 р., складений між Петриком і Кримом. В додатку до студії проф. Оглоблін дає текст цього трактату, що його знайшов автор студії в збірці М. Судінка, в рукописному відділі бібліотеки б. київського університету. Шляхом докладної аналізи проф. Оглоблін переконуюче доводить, що Петрик в своїому виступі був зв'язаний з певною суспільною верствою, з певними політичними колами, які керували його акцією, а саме з групою опозиційної старшини, на чолі з В. Кочубеєм, що була незадоволена зовнішньою й внутрішньою політикою Мазепи й Москви на Україні. В дальшому ж, коли надії на Січ і Крим в акціях Петрика не виправдали себе, а на Україні розпочались репресії з боку Мазепи проти опозиційної старшини й остання не могла вже дати активної допомоги повстанню, Петрик починає орієнтуватися на нижчі кола тодішнього українського суспільства—запорозьку голоту й посполство; це, звичайно, остаточно одриває від Петрика опозиційну старшину; з другого ж боку половинчатість та запізненість соціяльної програми Петрика відхиляла від нього й нижчі верстви—все це й спричинило невдачу руху Петрика. Розглядаючи договір 1692 р., автор доводить зв'язок його з попередньою українською політикою, докладно аналізує політичні й економічні пункти договору.

В студії «До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» проф. Оглоблін розбирає питання про час і обставини смерти Петрика; як відомо, в нашій історіографії панувала леґенда «Історії Русов» про забиття Петрика 1696 р. гадяцьким полк. осавулом Вечіркою. Проф. Оглоблін розбирає цю леґенду й притягши архівні й друковані джерела доводить, що офіційні дані не дають нам звісток про смерть Петрика 1696 р., а що 1700 р. Петрик був ще живий; в цьому останньому твердженні, що Петрик був живий ще 1700 р., проф. Оглоблін ґрунтується на звідомленні Д. Джеринського й С. Фролова, виданому Д. Яворницьким 1903 р. («Источники для исторіи запорож. козаковъ», I, 863), якого чомусь проф. Оглоблін не використав у своїй студії про договір Петрика, хоч і користувався в ній цими «Источниками».

Такий зміст студій проф. Оглобліна.

Як видко з цього змісту, ці студії шановного дослідника становлять цінний вклад в українську історіографію. В цих студіях автор використав досить друкованого й архівного матеріялу, досить історичної літератури. Поставлені й розроблені автором питання належать до малодосліджених моментів нашої історіографії, що, звичайно, ще більше додає цінности дослідам проф. Оглобліна.

На жаль, розглядаючи в студії про договір Петрика відносини України з Кримом, проф. Оглоблін зовсім не поставив і не розглянув такого важливого питання, як існування в кінці XVII в. в Криму козацьких гетьманів від хана (споминів про таких гетьманів знаємо досить, напр., А. Востоков, Судъ и казнь Григорія Самойловича, «Кіев. Стар.», 1889, I, сс. 51—52, Списокъ съ статейнаго списка подъячего Василія Айтемирева..., «Записки одесскаго общ. истор. и древн.», т. XVIII, отд. 2, с. 80; Источники Эварницкаго, I, с. 668; Костомаров, Мазепа и Мазепинцы, Собр. Соч., кн. VI, изд. 1905 г., с. 428). В цій студії про договір Петрика проф. Оглоблін не використав і вищеназваного справозданння Айтемирова, де є досить про Петрика; між іншим там є й звістка від 1692 р., що Петрик «пишеца новымъ прозваніемъ, то есть Сулимом» (т. XVIII, 2, с. 49, пор. с. 51), що можна б використати в поставленому й невирішеному проф. Оглобліним питанню про фамільні сосунки Петрика («Договор»... сс. 725—726).

В студії «До історії Руїни» проф. Оглоблін теж не використав всіх належних необхідних джерел; так, описуючи арешт 1663 р. прихильників Сомка, в тому числі й Вуяхевича, автор каже, що «Вуяхевича було заслано до Москви, а далі, здається, до Сибіру» (сс. 203, 210, поклик на Самовидця, Костомарова, Соловйова), але ж про перебування Вуяхевича в Сибіру ми маємо безперечні дані. 1667 р. на чолобитній Т. Цицюри з Томська цареві «вмѣсто Тимошки Цыцюри по ево велѣнью Мишка Буяхѣевъ руку приложилъ» («Кіев. Стар.», 1889, № 9, с. 772). Небажання Вуяхевича, після обрання його архімандритом Київо-Печерської Лаври, їхати святитись до Москви, треба, на мій погляд, розглядати, як опозицію старого українського автономіста й верхів манастирського духовенства підлеглості української церкви Москві; проф. Оглоблін чомусь майже не спиняється на цьому питанні про причини небажання Вуяхевича їхати до Москви. Крім того, присвячуючи опису біографії й діяльності такого видатного діяча України XVII в., як М. Вуяхевич, окрему студію, проф. Оглоблін зовсім не згадує про те, що постать Вуяхевича ми зустрічаємо і в історичному красному письменстві (напр., у Куліша в «Чорній Раді» й у Костомарова в «Чернитівці»), хоч там вона й освітлена не зовсім вірно, щодо історичної дійсности (пор. М. Максимовичъ, Сочиненія, I, сс. 519—520).

Крім того наведу до студії проф. О. Оглобліна деякі доповнення, на підставі архівних даних, невикористання яких, звичайно, не можливо ставити в вину шанов. досліднику.

До біографії Петрика треба додати, що 1689 р. він був з гетьманом Мазепою в Москві. В списку осіб, які прибули з Мазепою до Москви (спис подав у приказ «Малыя Росіи» 13 серпня 1689 р. сам гетьман) є в складі канцеляристів «Петръ Ивановъ—при немъ казакъ да челядникъ» (Древнехранилище Центрархива Р. С. Ф. С. Р., Москва, архив министерства юстиции, книги Малороссийского Приказа, № 57, л. 19).

До біографічних відомостей про М. Вуяхевича теж наведу деякі дані. В початку 1668 р. царю Олексію подав челобитну «иноземецъ польской шляхтичь Мишка Вуяхѣевъ». У цій чолобітній він пише, що його відпущено з Томську до Москви, а з Москви йому наказано рушати на Польщу через Смоленське; Вуяхевич прохав, аби його було пущено до Києва, де у нього «матушка старица живет в девичом манастырѣ Печерскомъ Киевскомъ». Вуяхевич прохав дозволу побути в Києві, щоб «мѣсцу святому поклониться і матушку мою посѣтити». З наведених у посельському приказі й приказі «полоняничных дѣл» справок теж виявилося, що дійсно Вуяхевича наказано відпустити в Польщу, а до приказу «полоняничных дѣл» його прислано з сибірського приказу. 11 лютого 1668 р. було дано від царя проїздну грамоту, в якій маємо, що «шляхтич Михайло Вояхѣевъ» їде з Москви до Києва; його не повинні ніде затримувати, а з Києва

воєвода П. Шереметьев повинен відпустити Вуяхевича «в сторону королевского величества» (Древнехран. Центрархива Р.С.Ф.С.Р, архив министер. иностр. дел, дела малороссийские, 1668 г., № 26; короткий зміст цієї справи—арх. мин. юстиц., кн. Малор. Прик., № 2, лл. 341—342).

З цих даних видно, що Вуяхевич був шляхтич; відпущено його з ув'язнення на початку 1668 р. в зв'язку з Андрусівською угодою. Як видко ж він з Києва й рушив до Дорошенка, де й розпочав знов активну політичну діяльність.

Микола Петровський.

Мирон Кордуба, *Михайло Максимович і перші досліди над українськими географічними назвами.* («Записки наукового Т-ва ім. Шевченка». т. CXLIX, Львів, 1928).

Іван Филипчак, *З історії села Лішні Сяніцького повіту,* там-само.

Вивчення історичної географії України в останній час починає значно розвиватися. Безпосереднє завдання в цьому відношенню має історично-географічна комісія при Українській Академії Наук; в двох її збірниках кількість статтей історико-географічного характеру починає збільшуватися серед статтей з питань економічної історії України. Зустрічаємо ми також розвідки з поля історичної географії в районних збірниках «Київ та його околиця», «Чернигів та північне Лівобережжя», в інших виданнях (напр., «Наукових Збірниках Історичної Секції», «Записках істор.-філ. відділу ВУАН», збірниках на пошану акад. Грушевському акад. Багалієві).

Питанням з історичної географії присвячують увагу і в виданнях Західньої України. В 138—140 т.т. «Записок Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові» умістив М. Кордуба розвідку «Західнє пограниччя Галицької держави між Карпатами та дол. Сяном». Зараз ми маємо серед інших робіт нові дві розвідки в 149 т. тих же «Записок»—Мирона Кордуби та Івана Филипчака.

На цих останніх двох розвідках ми спинимося докладніше. Статтю про досліди М. Максимовича над українськими географічними назвами М. Кордуба починає з відзначення зацікавлення географічними назвами, як важливим джерелом для історичних, суспільних та філологічних наук в Західній Европі в Чехії, Німеччині. На Україні 1837 р. М. Максимович відчував потребу збирати географічні назви й то не тільки осель і річок, але також урочищ. «У нас на Україні ще досі не вийшли поза перші незорганізовані доривочні спроби його здійснення», тоді як в Західній та Середній Европі це почали переводити пляново та систематично (с. 2). Чималий матеріял дала полеміка між М. Максимовичем та Бодянським щодо деяких назв українських, що Максимович знайшов на етнографічній слов'янській карті Шафаржіка. Ці обидва вчені погодилися на тому, що «підставовим джерелом пізнання автентичних форм географічних назв» є місцева народня вимова. «Сей принцип тепер признаний всіма спеціялістами дослідниками географічних назв, але на ділі ще нині мало де переведений послідовно» (с. 4). Подавши відомості про діяльність М. Максимовича, автор розвідки спиняється на пізніших роботах, щодо збирання географічних відомостей. Він відзначає працю в цьому напрямкові О. М. Лазаревського на Лівобережжю, розвиток роботи в Галичині (Д. Зубрицького, В. Площанського та пізніші праці Ів. Вагилевича, Ом. Партицького). Закінчує свою розвідку автор вказівками на роботу Л. Похилевича на Київщині та розвідки М. Сумцова, що виникли під впливом праць Миклошича. М. Сумцов вказує на необхідність «пильного визбирування місцевих переказів, звязаних з назвами» (с. 8). Очевидячки, освітлити дальшу роботу, напр., проф. В. Б. Антоновича та інших наукових дослідників автор не ставить за своє завдання.

Друга розвідка з поля історичної географії має конкретне завдання—

спинитись на вивченні українського села Західньої України. Це розвідка Івана Филипчака «З історії села Лішні, Сяницького повіту». Вона поділяється на 4 розділи. В першому автор характеризує положення та природу місцевости, в якій знаходиться село, спиняється на походженню назви села, на питанню початків кольонізації сяницької землі, яку відносить автор до XII ст. В другому розділі характеризує власників с. Лішні XV—XIX ст., подає відомості про них на підставі друкованих джерел архівних матеріялів та своїх особистих споминів. Автор вказує, що перші історичні відомості про с. Лішню відносяться до 1429 р., але вже з цих відомостей видно, що село існувало раніш. Далі перераховує власників та коротко спиняється на їх діяльності. В третьому розділі мова іде про становище селян. Відомості ці—неповні, бо авторові не пощастило для XVI—XVII ст. здобути відомостей; на підставі номенклятурних залишків (назва Шолтисівка) висовується в розвідці гадка, що Лішня була колись на німецькому праві. Далі—цікаві відомості в розвідці XVIII ст. (1789 р.) на підставі архівних матеріялів львівського воєводства. Ці відомості виявляють обов'язки селян, їх забезпечення та взагалі стан в кінці XVIII ст. Це все в розвідці показано на таблицях (с. 98—9). В четвертому розділі ми маємо звістки з кінця XIX ст. про побут, школу та взагалі про суспільні відносини у селі. Автор це подав на підставі особистих споминів та інших матеріялів, що йому пощастило здобути. Тут звертає на себе увагу розвиток польонізації села і взагалі території, в якій с. Лішня знаходилося. Це відбивається на стані школи та церкви, що стають знаряддям поміщиків-Поляків для польонізації краю. Боротьба з українськими звичаями провадилася перед війною 1914 р. так само як в деяких селах за тих же часів у нас, відбиваючи на собі умови царської Росії. Яскраво польонізація відбилася також на зміні прізвищ.—«Замітне, як змінилася вимова деяких прізвищ: Риняк се давній Гриняк, Рицик се Грицик, Янтошкевич—Антошкевич» (с. 104). Автор подає коротко відомості про побут та звичаї мешканців Лішні, повніше збирається ще подати в іншому місці.

В кінці XIX ст. нові течії сильно себе дають знати на території, з якою зв'язане було село Лішня. Збудування мосту через Сян сприяло розвитку комунікації. Ґрунти тут починають сильно скуповувати Поляки та Євреї. В с. Биківцях «дідичка Тарнавецька подарувала громаді стару лісничівку на школу під умовою, що буде тут польська мова навчання. Бідні селяни, заманені пасовиськами та пруттям в панських лісах, пристали на те і полонізація закріпилася». Цим закінчує автор свою розвідку. Кінець зачеплює питання економічного життя села. На цьому автор дуже мало спинявся. В дальнішій розвідці висвітлення економічних умов авторові потрібно доповнити. Не завжди в розвідці є ув'язка з загальними подіями з історії Галичини, які мусили відбитися і на минулому села Лішні. Як бачимо, обидві студії з поля історичної географії—М. Кордуби та І. Филипчака спинилися на цікавих питаннях. Перша відновила відомості про потребу збирання географічних назв, на яку звертали вже давно увагу в історіографії. В другій ми зустрінули відомості з історії села в Галичині (с. Лішні), в якій польонізація відограваля значну ролю, відбиваючи економічні та соціяльні умови життя Галичини.

Побажаємо в дальшому продовження студій з історичної географії Галичини.

Микола Ткаченко.

і примітки.

І. Айзенштока, Державне Видавництво України 1928 р.

«Українські Пропілеї», т. І. Котляревщина, редакція, вступні статті

У цьому першому томі «Українських Пропілеїв» ми знаходимо такі статті І. Айзенштока: Передмова (5 — 6), І) Вступні нотатки (9 — 34), ІІ) І. Котляревський й українська література (35 — 45), ІІІ) Читачі Котляревського (46 — 59), ІV) Традиція «Оди до кн. Куракіна» (60 — 78),

V) Наслідувачі «Енеїди» Котляревського (79 — 102), VI) Художнє використання «Енеїди» Котляревського (103 — 112), VII) Деякі підсумки (119 — 121). Далі йдуть тексти таких творів: I. Українські оди наполеонівських часів (123 — 143), II. Варшава. Поема (143 — 167), III. «Вояж по Малой России г. генерала от инфантерии Беклешова» (167 — 181), IV. Павло Білецький-Носенко, Горпинида чи вхоплена Прозерпина (181 — 231), V. Порфир Кореницький, Вечерниці (231 — 265), VI. Степан Олександрів, Вовкулака (265 — 359), VII. Яків Мішковський, Харько, Запорозький Кошовий (359 — 456).

У передмові І. Айзенштока коротенько каже про потребу видання маловідомих (а то й анонімних) письменників першої половини XIX в., від Котляревського починаючи. Потреба такого видання всім ясна, бо інакше не можна зрозуміти ні справжнього обсягу, ні значіння того літературного процесу, який за ці часи по Котляревському відбувався. У вступних нотатках І. Айзенштока, посилаючись на різних дослідників, знов каже про значіння для зрозуміння справжнього літературного процесу певного часу вивчення масової літератури і торкається тих різних схем періодизації української літератури XIX ст., що їх установлювали різні дослідники. Найбільше йому подобається та схема, що її встановив М. Зеров у своїому нарисі «Нове українське письменство», хоч вона й викликала деякі заперечення, про що каже й сам І. Айзенштока, заявляючи кінець-кінцем, що «для загальних схем ніби ще не прийшов час» (28).

Далі в цій статті І. Айзенштока дуже вже наполягає на *якнайтіснішій залеглості української літератури* першої половини XIX в. від російської (28). Правда, він заперечує той погляд, що українська література цих часів була тільки переспівом російської, але все-таки настоює на *дуже тісних* руско-українських літературних взаєминах (ibid). Тут треба було б висловитись якось ясніше і точніше. Проти взаємин ніхто не заперечує, але коли ми маємо такі факти (про які говорить почасти той же І. Айзенштока у своїй статті про Гулака-Артемовського), як досить широке зацікавлення польською літературою в Харкові в 1818 р., як відома обізнаність Шевченка з польською романтичною літературою, як переклад-переспів Петраркової пісні з італійської мови Марти Писаревської (див. «Наше минуле», 1918 р., ч. I, 129 — 134), як відомі твердження М. Дашкевича (на якого не раз посилається в своїх статтях І. Айзенштока), що «въ Украинѣ знакомились нерѣдко съ западною литературою въ оригиналѣ» (Отчет..., 51), що «нѣкоторые украинскіе литераторы были знакомы съ западно-европейскими литературами и отчасти подъ вліяніемъ этихъ послѣднихъ, а отчасти въ силу оригинальныхъ наклонностей, хотя и не вполнѣ сознательно (?) упреждали въ нѣкоторыхъ видахъ творчества общерусское литературное теченіе» (52) і т. і., то, здається, про «якнайтісніші зв'язки з російською літературою» треба говорити трохи ясніше. У статті «І. Котляревський й українська література» І. Айзенштока робить спробу намалювати читацький образ нашого поета, причому, посилаючись на свідчення С. Стебліна-Каменського про останні роки життя Котляревського, малює його, як звичайного читача-обивателя. Тут знов І. Айзенштока повторює свою методологічну помилку, яку він зробив і в статті про Котляревського, доданій до видання «Книгоспілки», роблячи, на його думку, «припустимий, проте досить імовірний висновок про склад читаних Котляревським книг замолоду, тоді коли він замислив писати «Перелицьовану Енеїду» (див. мою рецензію на «Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН», т. XIX), хоч і уник тієї плутанини, яка там є, коли він малює К-го то «як читача міщанина» (XVII), то «як уважного читача, який стежив за змінами літературних смаків» (XXXVII). І знов таки залишається неясним читацьке обличчя Котляревського за молодих років, а значить і первісні джерела котляревщини.

У статті «Читачі Котляревського» І. Айзеншток каже про розповсюдженість «Енеїди» Котляревського серед читачів його часу, але не подає майже нічого нового.

У статті Традиція «Оди до князя Куракіна» І. Айзеншток установлює, що в цій оді Котляревський зробив спробу «поєднати традиційну українську різдвяну або новорічну віршу з російською одою часів розквіту класицизму» (63), з чим можна погодитися, хоч тут І. Айзеншток кидає якусь непродуману, плутану думку, що «ця ода відбиває безладну, проте дуже сталу й строго встановлену композиційну схему російської оди» (63). Розглядаючи далі російські патріотичні оди того часу, І. Айзеншток правдиво зазначає вплив їх на українську оду того часу, хоч водночас показує вплив на неї й української традиції, традиції «Песни» Котляревського, як називається ця ода в багатьох списках.

У статті «Наслідувачі «Енеїди» Котляревського» І. Айзеншток каже про наслідувачів Котляревського, при чому нічого нового тут не подає.

Те ж саме треба сказати й про VI його статтю, «Художнє використання «Енеїди» Котляревського», де І. Айзеншток зазначає впливи «Енеїди» Котляревського на Кореницького і Олександрова. Цікаво між іншим, що І. Айзеншток, щоб довести свою думку про цей вплив, користається тут з порівняльної методи, кажучи, що «ледве чи не єдиний аргумент за це (за вплив Котляревського на зазначених авторів, *М. М.*),—то деякі збіги слів і натяки, що лишилися в цих творах» (с. 108). А в своїй статті про Котляревського, доданій до видання «Книгоспілки», той же І. Айзеншток, накидаючися на мене за мою методу, каже: «прихильники цієї методи (історично-порівнальної, *М. М.*) трактують літературні твори шляхом цілком зовнішніх порівнювань, відзначаючи випадкові збіжності або дрібні ремінісценції» (XXXIV). Як бачимо, тут у цій своїй останній праці І. Айзеншток ужив такої самої методи. Треба ж мати вченому дослідникові якусь певну думку про методи, щоб не носитися по бурхливому морю науки без керма і вітрил.

В останній статті «Підсумки» І. Айзеншток найбільше намагається, так би мовити, рекомендувати свою працю публіці, кажучи, що «факти його роботи примусили його деякі питання історії української літератури початку XIX в. поставити й освітлити трохи не по звичайному» (121). Ми бачимо, що в цих статтях нема майже нічого нового, хоч вони й можуть бути корисні широкому загалові публіки. На жаль до виданих творів не зроблено ніяких приміток, що утруднює сприймання їх читачем. Тут же автор висловлює думку, якої не можна не вітати, що «широкі соціологічні узагальнення й висновки в літературній науці мусять іти після ретельної та докладної іманентної аналізи відповідних явищ літературних» (120), і тому він «свідомо обминув питання про соціяльне тло, на якому виникла й розквітла котляревщина» (119). Соціологічне тло для зрозуміння літературного твору конче потрібне, але коли його маловати так, як це зробив І. Айзеншток у своїй статті про Котляревського, доданій до тексту «Енеїди» у виданні «Книгоспілки», вихопивши одні уривки із підручника Слабченка, то краще, коли ми ще не маємо певних даних про це тло, перевести ретельну й докладну аналізу літературного твору, що може подати й деякі дані для зрозуміння цього тла.

Михайло Марковський.

П. Рулін, *Марія Заньковецька, життя й творчість* (Український театр № 2), Київ, «Рух», (1928), сс. 112, з 10-ма фотогр.

Книжечка П. П. Руліна містить дві частини: сценічний шлях (сс. 9—72) і акторський образ (сс. 73—110) М. К. Заньковецької. Це є скорочений і виправлений передрук двох статтей автора, що їх надруковано раніш

у «Черв. Шл.» (1926, № 3, № 11—12, 1927, № 4). За браком місця (див. Передмову, с. 6), автор не мав змоги включити в книжечку третю свою статтю «Образи М. К. Заньковецької» («Ч. Ш.», 1927, № 3).

Розпочинаючи виклад сценічної біографії М. К. Заньковецької («Сценічний шлях»), П. Рулін з повною підставою скаржиться на брак документальних даних і мемуарів, що «примушує бути занадто обережним, окреслюючи основні етапи життя Марії Костянтинівни» (с. 9). Після коротких довідок про дитячі й дівочі роки, родинне оточення, вчення (між іншим у Свеаборзі в консерваторії), перші аматорські виступи — П. І. Рулін крок за кроком стежить за виступами славетньої акторки по різних містах, починаючи від перших дебютів. Він заразом окреслює як поширювався (не дуже швидко) репертуар Заньковецької та наводить важливіші оцінки театральної критики, яка здебільшого вихваляла її талановиту гру. Спробував автор з'ясувати причини величезного успіху М. Заньковецької у Петербурзі 1886-го р. у трупі Кропивницького й для того цілком слушно спинився на характеристиці тодішньої петербурзької публіки та її смаків, на тодішньому петербурзькому репертуарі. Супроти цього репертуару українські п'єси з їхніми героями — селянами й селянками, пересякнуті були соціяльним змістом, «чимсь новим здоровим і свіжим, безпосередністю, що до себе приваблювала перевтомлених занадто складними проблемами столичних глядачів» (с. 35). Взято на увагу й художній бік українських вистав та зокрема гри М. К. Заньковецької. Нагадаємо тут, що питання про причини успіху українського театру вже не раз обговорювалося в науковій літературі, а зокрема акад. М. С. Слабченко особливу увагу звернув на заклики української сцени до «активного жалення мужика», протест її проти безправ'я мас, ворожнечу до капіталістичного міста, тощо, на зв'язок нашого театру з народовольчим рухом, що якраз тоді був у осередку уваги суспільства. На Україні наш побутовий театр відогравав політичну ролю, аналогічне значіння могли мати гастролі його і в Росії. Взагалі треба сказати, що і досі питання це не можна вважати за цілком розв'язане, бо ми й досі ще не маємо сущільної й докладної характеристики театрального стилю нашого побутового театру в історичній перспективі та в зв'язку з усіма умовами тодішнього оточення. П. Рулін, докладніше спинившись на цьому оточенні в умовах російської дійсности, замовчує це важливе питання, коли він трактує про виступи М. К. Заньковецької по інших містах, переважно українських. Цього проте не можна закидати авторові, бо передусім потрібні ще дальші докладніші розшукування — завдання студій наступних дослідників історії українського театру. Зокрема ж щодо М. К. Заньковецької корисно буде з'ясувати не тільки те, в яких п'єсах і ролях вона виступала, але й те, які крім українських п'єс вона бачила, якими театрами цікавилася сама, в кого крім українських режисерів училася акторського мистецтва протягом життя та як зростала її загальна освіта під впливом лектури. Все це і мабуть ще багато іншого повстане перед наступними дослідниками, яким зрештою доведеться руба поставити питання про оточення й школу на ґрунті якої зросла славетня артистка та витворила свою, властиву їй, сценічну техніку.

Питання про технічні прийоми гри М. К. Заньковецької автор торкається у другій, особливо цікавій для історика театру, частині своєї книжечки («Акторський образ»). На амплуа драматичної артистки, зауважує П. Рулін, звичайно «найгірше відбивалися завжди традиції, утворюючи тут певні штампи, що од одного покоління акторів до другого переходили» (сс. 75 — 76). Далі читаємо: «На щастя самої Заньковецької а разом із цим і всього українського театру не сприяло її життя витворенню таких традицій: обмежувався її власний акторський досвід до вступу на сцену якимсь десятком виступів — і до того ж по аматорських лише гуртках.

Мало доводилося їй і далі, живучи по маленьких осередках, театральні вистави одвідувати» (с. 76). Гадаємо що твердження цієї цитати занадто риґористичні. Навіть як дійсно правдиво те, що М. З-ка взагалі бачила мало вистав, то це ще не значить, що ці вистави справили на неї таке незначне враження, що вона була більш-менш вільна від традицій. Адже якраз на людей молодого віку театральні вистави справляють особливо сильне враження. Початкуючий провінціональний актор, який ніколи не бачив високих зразків театрального мистецтва, сприймає провінціональні вистави з таким самим захопленням, як учень столичної театральної студії великого майстра. Отже, на нашу думку, не можна цілком відкидати значіння театральної традиції в розвитку М. К. Заньковецької на перших кроках її діяльности. Навряд чи вільні від цієї традиції Щепкин і Пров Садовський (порівн. с. 74), а рівно ж і М. К. Заньковецька. Посилання на «надхнену інтуїцію» й талант ще замало для зрозуміння акторського образу будь-якого актора, зокрема і М. К-ни. Зв'язки її з традицією, може, не легко ще з'ясувати, але їх треба шукати. Врешті П. Рулін не відкидає їх цілком, бо ж і він говорить про те, яке значіння мало в розвитку М. К. Заньковецької перебування її в трупі Кропивницького (с. 76). До речі, чи в обвинуваченні М. К. Заньковецької в екзальтованості гри та досить суворій оцінці реалізму її виконання, що інколи викликав в глядачах фізичне почуття болю (С. Васильєв-Фролов, с. 32) — чи не можна в цьому вбачати натяку на сліди в техніці Заньковецької впливу традицій нашої провінціональної сцени яка пройшла етап мелодраматизму й натуралізму, епоху «потворного», сказати б, стилю з притиском на різні, надто реалістичні ефекти, «свирепые» убивства, тощо [1]). Заньковецька виступила на театральному кону вже значно пізніше, — в її часи панував інший репертуар, але відгуки натуралістичної гри цього типу й мелодраматизму ще довго почувалися на провінції й їх можна в неї шукати, хоч набрали вони форм уже інших, так би мовити «облагороженних», культурніших.

З інтересом читаються короткі фактичні дані про прийоми гри, інтонацію, міміку М. К. Заньковецької. Ці дані безперечно правитимуть за основу до дальших дослідів над стилем театрального виконання артистки. П. Рулін дуже обережний у своїх висновках, і утримується від узагальнень, але гадаємо що на підставі наведених у його брошурі фактів уже можна сказати, що напочатку в Заньковецької переважало те, що звичайно називають нутром і лише потім артистка опанувала собою й віддала прийоми своєї гри більшій контролі розуму над почуттям.

Небагато, на нашу думку, можуть дати далекі порівняння Заньковецької з Дузе, Комісаржевською, Стрепетовою (сс. 103—105 і інші). Далеко корисніші порівняння із Щепкиним (93—95), що, як і Заньковецька, зріс на українському ґрунті. Це порівняння — тема для дальших дослідників, які мусять ширше розгорнути накреслені в книжечці аналогії й різниці. Конкретніше можна буде зрозуміти театральний стиль М. К. Заньковецької тоді, коли дослідникам вдасться перевести клясифікацію типів діячів сцени, що виступали в дану добу в певному репертуарі, клясифікацію їх за прийомами гри. При цьому ми застерегали б від надто широких, не обмежених часом порівнянь (Коклен, тощо) і вважали б за потрібне найперше визначити типи акторів, що виступали на нашому ґрунті, роблячи екскурси в історію, щоб викрити ґенезу певних фактів та їхнє соціяльне тло.

Не маємо змоги спинятися тут на всіх проблемах, що їх торкнувся автор у своїй багатій змістом книжечці. Він навів приклади, як саме проводила М. Заньковецька поодинокі ролі, сконцентрував свідчення про

[1]) Див. нашу ст. „З історії театру на Чернігівщині", „Чернигів і Півн. Лівобережжя", 1928, с. 411.

техніку її виконання, окреслив діяпозон її, конкретні наслідки і можливості її роботи у інших ніж ті, в яких довелося працювати, обставинах. Своїй праці надав він науково-популярної форми й стараючись зробити її приступною масовому читачеві, запровадив у книжечку тільки найголовніші факти.

Інколи автор впадає в полемічний критичний тон, сперечається з тим або іншим невдоволеним театральним критиком, обороняє Заньковецьку від нападок, хоч не в цьому, а в соціологічному й історичному вивченні полятає завдання історика театру (інше завдання критика).

П. Рулін є перший історик театру, що так докладно й цікаво змалював сценічний шлях і акторський образ М. К. Заньковецької. Проробив він величезну роботу, зібравши по змозі всі розпорошені переважно по газетах рецензії й замітки. Разом зі згаданими науковими статтями у «Черв. Шл.» популярно-наукова книжечка П. І. Руліна покладає солідну основу для дальшого вивчення життя й творчости М. К. Заньковецької.

Має вона значіння не тільки для фахівця-історика театру, але й для кожного актора й театрального діяча-практика та й взагалі для широких кол громадянства, яке добре пам'ятає й високо цінує творчість М. К. Заньковецької.

Кость Копержинський.

А. Лейтес і М. Ятек, *Десять років української літератури (1917—1927)*, т. І., Біо-біографічний Інститут Т. Шевченка, ДВУ, 1928, сс. 673.

Цей том праць Інституту ім. Шевченка виходить за загальною редакцією С. Пилипенка. Упорядчики в передмові зазначають, що вони поставили собі завдання «підібрати документи й матеріял, які дали б більш-менш закінчене уявлення про літературне десятиріччя». Вони мають на оці не одну якусь категорію споживачів, а зважають на учня, на вчителя, критика, рецензента, літературознавця та й просто рядового читача. Категорії зазначених споживачів не однакові й задовольнити всіх їх однаковим матеріялом не можна. Чого потребує одна, те зовсім буде зайве для іншої.

Плян упорядчиків розгорнено на три томи. Рецензований тут є першим і становить, як сказано, «пролегомени до вивченя творчих шляхів української літератури». Це є коротка бібліографійна енциклопедія української литературы перша є після жовтневого десятиріччя. Цією своєю стороною енциклопедичности зазначена праця має позитивне значіння як би не підходити до її оцінки.

Дальші два томи, як показують упорядчики, матимуть інший характер: другий том має містити «Організаційні шляхи укр. літ.», а в третьому томі займуть місце «аналізи досягнень української радянської літератури».

Як бачимо, дальші два томи мають вже в собі до деякої міри такий матеріял, що мусить вміщати в собі суб'єктивні міркування. В першому томі навпаки робота упорядчиків виглядає, як об'єктивне збирання літературних фактів. Упорядчики так і кажуть про свою працю. Вони свідомі того, що перед ними багато доріг і з них треба вибрати якийсь один шлях. Пішли вони бібліографічним шляхом—«подібно безсторонньому літописцеві занотувати по можливості більше літературних фактів».

Йдучи таким шляхом, автори зібрали бібліографію всіх письменників—великих і малих, виправдуючись перед естетами тим, що складний соціяльний процес потребує зберегти великі й малі факти, бо всі вони, великі й малі, створюють один процес і в своїй сутності дають повноту соціяльного життя. Через те включено письменників незалежно від їх ідеологічного напрямку та належности до того чи іншого літературного угрупування, незалежно від того, яку художню цінність мають їх твори. Збираючи так до гурту всіх письменників без різниці напряму, й ідео-

логії, упорядчики перебувають в тому переконанні, що «для історії варто залишити документи, в яких зафіксувалося «почуття революції». Маючи на оці це останнє, упорядчики вмістили в книжку тільки тих, що друкувалися на Великій Радянській Україні. Що появилося за межами Радянської України, те не попало до цього першого тому.

В окреслених рямцях упорядчики дають не однакову інформацію за кожного письменника, а розбивають письменників на три групи. До першої належать ті, про яких дано лише бібліографію творів. До другої групи—ті, що про них подано бібліографію їх творів, критичні статті та рецензії. До третьої ті, що за них дано не тільки бібліографію творів, але й витяги з критичних статтей чи рецензій.

Такий спосіб характеризувати письменників уже трохи виходить з рямок отої об'єктивности, на якій автори силкуються триматися й про це засвідчують в передмові. До того ж самий характер витягів рецензій та статтей ні під яку об'єктивність не підпорядковується. Все це дуже легко збочує на суб'єктивні оцінки, що ніяк не шталтить такій праці, яку розраховано на літописну об'єктивність і яка мала б правити за довготривалий науковий довідник. Але про це поговирмо пізніше, а поки що підемо за авторами й приглянемося, як виконано все в межах їх же пляну. Побіч реєстрації письменників упорядчики вставили в цей том і деяких критиків. Цю несподіванку вони виправдують тим, що вставили тільки таких критиків, що за перше десятиліття мали «окремі праці літературно-критичного, а не історико-літературного характеру». Хоч це й досить нетривке виправдання, але з ним прийшлося б погодитися, коли б самі упорядчики витримали тут якусь сталу лінію. Того ми не бачимо.

Обминаючи критиків історико-літературного характеру, упорядчики не минають їх в іншому напрямі. Розуміємо тут характеристики творчости письменників готовими виборками з розправ літературознавців. Отже вставляти в том літературознавців «історико-літературного характеру» автори чомусь не наважилися, давши таке проблематичне виправдання, а користати з них характеристиками творчости упорядчики не погребували. Знов-таки, нічого не можна було б сказати проти такого засобу, коли б він не порушував самого ж пляну упорядчиків, чи прийнятого принципу повної об'єктивности. Ми вже чули, як упорядчики твердо заявили, що вони вибирають шлях безстороннього літописця, щоб занотувати факти. Випадковими характеристиками тих фактів упорядчики стають цілком на суб'єктивний ґрунт. В свою працю упорядчики не вставили таких літературних критиків, як О. Білецький, О. Дорошкевич, А. Шамрай. Але з цих критиків дуже часто беруть упорядчики уривки для характеристики творчости письменників. В більшині це позитивні оцінки, бо взагалі виразно неґативні оцінки упорядчики обминають, подаючи на них тільки бібліографію. Одначе треба сказати, що прихильні й неприхильні оцінки не повинні були б займати місце в такій чисто бібліографічній праці, та ще й після заяви упорядчиків, що вони подають тільки факти, додержуючись повної безсторонности. Характеризуємо це прикладом.

Дуже часто упорядчики використовують Ол. Дорошкевича. Візьмемо одну таку оцінку поезії О. Олеся. Ось що про цього поета каже критик: «Олесь не був бійцем, не був людиною реальної революційної справи; ось чому його революційний романтизм так легко перетворювався на реакційний містицизм». Взагалі цей критик поезію О. Олеся оцінює досить позитивно й тому, видимо, упорядчики поласували на неї, пропустивши й таку сумнівну й у всякім разі несподівану фразу. Вона могла мати місце в підручнику для якоїсь мети, але в «об'єктивному» виданні вона стає зайвою. Ставши на такий шлях літературних харак-

теристик чужими словами творчости письменників, упорядчики внесли в свою книгу багато зайвини й зайвини цілком суб'єктивної. Ця суб'єктивність не виправдується й позитивними чи прихильними прикметами виписок, бо не всяка прихильна оцінка буває правильна.

Якщо упорядчики вважали за потрібне якось характеризувати творчість того чи іншого письменника, то для того потрібно було вибрати якийсь інший спосіб, однаковий для всіх письменників і цілком об'єктивний. Це вимагалося особливо тими заявами, які знаходимо в передмові. Прочитавши плянування й принципи упорядчиків, читач прийматиме найсуб'єктивніші міркування критиків за речі зовсім об'єктивні. Науковому робітникові це нічим не загрожує, але упорядчики мають на оці не тільки їх, а й звичайного широкого читача. В колах таких читачів ця кучерявість випадкових характеристик утворюватиме у всякім разі неясність.

Неясності виникатимуть і в інших ділянках. На деяких дозволимо собі спинитися. Щодо критиків, то неясність таки залишається, не зважаючи на пояснення упорядчиків. Тим більше неясність ця набирає шкідливого характеру для читача, що не вміщено тих критиків, з яких брано так щедро характеристики. Взагалі треба сказати, що критикам тут не місце, коли мова йде про художню образну творчість, але коли вже упорядчики зламали цей принцип, то хоч варто було надолужити тим, щоб дати докладні характеристики тих критиків, яких використано в самій праці. Тим хоч було б дано до рук читача будь-яку можливість розібратися й зрозуміти підґрунтя таких характеристик, побачивши фізіономію самого критика. Не зробивши цього, упорядчики зробили подвійну методологічну помилку, а звідци вже й неясність.

Визначаючи свої завдання, автори заявили, що подають за десять років тільки радянську дійсність. Обмежуючи так свої завдання, автори вставляють в свою працю тільки тих з закордонних авторів, які друкувалися на Радянській Україні. Таке штучне обмеження себе принесло авторам, видимо, багато клопоту й не зовсім нарешті ізоловало їх від того, «закордонного» елементу. Нема чого критися, що не вся Україна вкупі. Від Великої Радянської України відірвано аж дві значних частини, що перебувають під тягарем двох держав. Там є письменники, що оспівують цю неволю. Коли їх не занотувати бібліографічно, то тим самим зробимо свою працю щербатою.

Крім того, є цілий гурт письменників, що творчість їх в минулому й навіть в момент революції перейнята тільки інтересом до приниженого, експлуатованого, взагалі, до пролетаріяту, але в процесі революції самі живі особи опинилися «по той бік барикад». Одначе творчість їх не сходить зі сторінок навіть нашої хрестоматійної літератури. Ці твори пульсують в свідомості радянського читача. Візьмімо для прикладу такі твори: «Забув», «Злочинниця», «Щастя Пейсаха Лейдермана» Левицького; або «Необережність», «Чорний блиск», «Шахтар» Черкасенка. Скільки-то ці твори перетерпіли від ножиць складачів читанок? Така робота свідчить за певну популярність творів, а автори не здобудуться навіть на будь-яку бібліографію. Ось на стор. 57 находимо автора: Виборний-Макогоненко. З його творів подано: «В суді» та інші оповідання. Більше нічого про цього письменника не сказано. Хто це? Чи це псевдонім, чи то дійсне прізвище?

В питанні псевдонімів і дійсних прізвищ упорядчики мають певну методу. Вони скрізь намагаються звести до купи псевдоніми й дійсні прізвища, показати читачеві, хто створив для української літератури даний твір. Це спосіб цілком правильний. Нема чого заставляти читача блукати в здогадах. Отже повернемося до Макогоненка. На стор. 286 займає скромне місце М. Левицький. Йому приписано тільки один жарт:

«Безпартійний». А до цього твору дано тільки одну рецензію з «Книгаря»—і тільки. Чи це часом не автор «Щастя Пейсаха Лейдермана»? Якщо це він, то це його псевдонім: «Виборний-Макогоненко». Якщо так, то цьому письменникові належить більше творів, що займають почесне місце в шкільних читанках. Чому ж не дати про це хоч бібліографії, коли з якихсь причин не можна було ширше говорити про цього письменника? Ці запитання насуваються самі собою, бо ж за Черкасенка подано повну бібліографію (сс. 551—554). Щодо самої суті творів, то тут також не мусило бути заперечень, коли навіть ніщо не завадило упорядчикам подати «Златосині прапори» В. Лащенка (с. 281) з 1918 р.

Все це лягає на карб невидимих проріхів, що виявляються тільки після пильного шукання, а для звичайного ока вони зовсім невидні. Про інші проріхи вже нагадувала критика. Наприклад, що до видання не внесено тих письменників, які тільки з революції почали «жити» в читачевій свідомості, хоча фізично відійшли від нас ще до революції, як от Коцюбинський та інші.

Неясності зустрічаємо й в іншому напрямі. Вони не так вже й помітні й не так і шкідливі, але для української дійсности вони характерні. Варто було б їх бачити вирівняними хоч до якої міри. Ходить тут про ту українську особливість, що письменники пробували свої сили спочатку іншою не українською мовою, а лише згодом переходили на рідну мову. Відбувалося це під впливом різних причин. Явище це досить старе. Ще з XV в. можемо спостерігати такі явища, що вихованці київської культури спричинялися до творення польської літератури з латинських джерел. Пізніше те саме бачимо на московському ґрунті й переходить та «традиція» в часи імперські. Багато осіб, почавши з російської мови, так і залишаються на тому ґрунті, а деякі згодом повертаються до рідної стихії й української мови.

Такий процес переходу упорядчики іноді відзначають, але не завжди це в них виходить виразно, як це повинно бути в такій роботі, де дата й голий факт, названий своїм іменем, повинен займати почесне місце. Так, наприклад, про Чупринку це окреслено більш-менш виразно. Сказано, що «писати почав руською мовою, а від року 1908 виступив як поет український». Знаючи рік народження поета, вже можна зорієнтуватися в його формуванні й виробленні поетичного стилю хоч приблизно. В іншому місці навіть така приблизна інформація затушкована так, що навіть не можна вгадати, якою ж мовою писав поет, вміщаючи свої твори не в українських виданнях. Так, наприклад, про Филиповича сказано тільки, що його псевдонім в руських журналах був—Зорев. Але якою мовою він в тих руських журналах писав і коли саме перейшов на українську мову, того вже автори не подають. Читач мусить здогадуватися самотужки. Таким чином вичерпливим довідником книжка не може бути.

Неповноту й різні недоліки відчували й упорядчики, виконуючи свою роботу. Це цілком зрозуміло. Новина справи, непрооране поле, брак будь-якої підготовки в цій ділянці мусили спричинитися до зазначених хиб та неясностів. Та чи й можна вважати це хибою? Просто брак підготовки не дав спроможности вперше все зразу охопити. Одначе зроблене упорядчиками має величезну цінність для української літературної дійсности.

Степан Гаєвський.

Хроніка.

ІСТОРИЧНІ УСТАНОВИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК в р.1928/9.

Комісія Старої Історії України заснована в р. 1926 [1]), дістала першого співробітника тільки на початку 1928 р. Комісія мусить розвивати велику організаційну і дослідчу роботу, з огляду на глибокий занепад студій над всею історією аж до Хмельниччини, що позначився протягом останніх 20—30 років, наслідком перенесення дослідчої уваги на останні століття. Тим часом зміст соціяльних і політичних процесів нового часу, значіння культурного і національного відродження не може бути ні відповідно зрозуміле, ні оцінене без ґрунтовного вивчення економічного і соціяльного процесу, культурних течій і політичних подій попередніх століть, починаючи від українського розселення. Необхідно, поперше, порахуватися з тим матеріялом, що прибув за останні 10—12 років по лінії археології, археографії і джерелознавства—місцевого і заграничного: зробити нові підсумки сього матеріялу, уложити словники, мапи, покажчики нового матеріялу, і т. д. З другого—треба внести до давніше зробленого відповідні корективи, подиктовані новими методами досліду, новими вимогами і аспектами історичного досвіду. В звідомленню за р. 1927 (с. 28) були вичислені ударні теми поставлені роботі Комісії: проблеми джерелознавства старої історії України; суперечні питання кольонізації України; вияснення культурного рівня українського розселення і культурної обстанови, формування Київської Держави, організації суспільних верств і влади; Схід і Захід в Київській і Галицькій Русі; Подніпров'я і Чорне Море і т. д. Теперішньому штатньому співробітнику дано спеціяльне завдання простудіювати нову літературу боротьби за Західню Україну в XII-XIII-XIV вв., польську і угорську окупацію Галичини і т. д. Ся література дуже оживилася в останньому десятиліттю в зв'язку з відновленням польської державности, і він цілком навантажений сею роботою. На різних інших ділянках робота також ведеться силами членів і нештатних співробітників Комісії, так О. М. Андріяшев занявся перевіркою даних про кольонізацію, Ю. С. Гаєвський—історією київського літописання, В. О. Пархоменко—взаємовідносинами оселої кольонізації з степовиками, В. І. Новицький—державним правом київської і галицької доби, і т. д. Надруковано загальні погляди акад. Грушевського на минувшину Київського вузла («Київ») і сіверських осередків («Чернигів»). Перегляди історії кольонізації зроблені О. М. Андріяшевим—для Київщини («Київ»), Чернігівщини («Праці» IV), Переяславщини (друкується тамже, V), Волинь (в роботі). Студія В. І. Новицького про державне життя України старої доби («Україна», кн. 5). Його ж студія про «Лукомор'є» (гіпотеза про Тмуторакань),—в «Працях», т. V. Завваження на сю тему В. О. Пархоменка—в Збірнику «Полудневої України». Студія Загоровського про генуезьку кольонізацію Чорномор'я (там же).

Збірник «Полудневої України» взагалі дасть чимало для історії старої доби, а проектований щорічний Київський Збірник має щороку докидати дещо до неї. Комісія ж Старої України має служити постійним стимулом дослідів на сім полі. Протягом останніх півтора роки вона виявила себе в сім напрямі досить яскраво. При ній поволі формується також затверджена Іст.-Філ. Відділом Академії, але позбавлена штатних співробітників Комісія Історії Освіти (вивчення школи популярної і наукової літератури в зв'язку з соц.-економічним і культурним життям).

Комісія історії Київа і Правобережної України з підкомісією «Старого Київа» багато уділила уваги в сім році організаційним справам. Перед усім була такою справа «Музею міста Київа». Восени і зимою 1928/9 р. вона особливо займала членів Комісії, з огляду, що керівні круги виявляли до неї чималий інтерес, і можна було сподіватися реалізації сеї дійсно актуальної справи:

---

[1]) Про її заснування і плян діяльности див. „Україна“, 1928 р., кн. 1.

«Київ культурний і історичний центр світового значіння, більше ніж який інший на цілій Українській Землі. Відповідно представити його довгу, різнородну, незвичайно цікаву і колоритну історію се обовязок Української Рад. Республіки не тільки перед робітничо-селянськими масами, не тільки перед наростаючими пролетарськими і селянськими поколіннями—але й перед цілим культурним світом. Великий скарб довірений теперішнім ходом подій українському робітництву і селянству мусить бути ними виявлений. А виявлений він може бути не тільки дослідом і описом, але ще повніше, яскравіше, зрозуміліше для широких мас, для шкільної молоді, для екскурсантів робітників і селян—добре дібраною колекцією останків і реставрації пам'яток київського життя—«Музеєм м. Києва та його периферії».

«Досі сього нема, і не буде поки пам'ятники сеї території, предмети мистецтва, ремества і побуту не будуть зібрані в спеціяльнім «Музею міста Київа». Ті пам'ятки, що ілюструють се життя, тепер розкидані по різних колекціях і музеях м. Києва, України, Союзу і заграничних центрів; в кращім разі вони ілюструють там певні сторони історії України, чи Східньої Европи, в гіршім разі виступають просто як старовинні курйозні рідкості. А монументальна й побутова історія Києва як великого культурного огнища, що стільки разів кидало проміння людського розуму, творчого генія, організаційної ініціятиви на великі простори Східньої Европи,—організувало, творило, підіймало людські маси,—вона розпорошується, никне, перетворюється в порожні слова, не підперта ілюстрацією реальних пам'яток—свідків сього життя і творчости.

«Обов'язок дати сю ілюстрацію лежить на київськім самоврядуванні—з одної сторони, на Управлінню Науковими Установами України—з другої. Нинішній момент—пореволюційного відродження Києва дуже відповідний для сього. Пам'ятки минулого треба зв'язати з ілюстраціями його сучасного будівництва, з перспективами дальшого розвитку в ув'язці з соціялістичним будівництвом України і Союзу. Момент не тільки незвичайно відповідний, але навіть і особливо відповідний, котрого ніяк не можна упустити. Ще можна багато зібрати і охоронити від знищення, і не можна гаятися. Того чого не можна зібрати в оригіналах, можна буде згодом доповнити копіями, репродукціями, реставраціями, але дорогоцінний оригінальний матеріял не може лишитися в небезпеці знищення чи змарнування»,—

писав в своїй пояснюючій записці голова комісії акад. М. С. Грушевський. На пропозицію УпрНауки підкомісія «Старого Києва» виробила плян Музею, тимчасовий кошторис, намітила місце для будови музеального будинку, обговорювала пляни будови і питання про тимчасове приміщення, займалася одбором речей з наявних колекцій і под. Все се забрало багато часу й енергії, але покищо справа посувається слабо—з огляду на фінансову сторону діла; в попереднім звідомленню було пояснено ті труднощі, які виникають в усіх таких справах, коли вони доходять до питання, в якій мірі може фінансувати їх місцевий київський бюджет. Досі всі зусилля підняти економіку Києва і його округи не вінчалися успіхом, і його бюджет не може прийняти на себе фінансування нових культурних починів. Чергові надії, дуже невеликі що правда—подає перспектива ювілею Всеукр. Академії, властиво всесоюзна дотація на нього призначена їй з метою скріпити економічну базу установ зв'язку з Академією. Музей як установа призначена освітити культурну минувшину всеукраїнського академічного центра мав би право рахувати на увагу при розподілі сеї дотації.

Друга справа, ще тісніше зв'язана з академічним ювілеєм—се справа старої Київської Академії, як попередниці нинішньої Академії Наук. Ще в р. 1924 Комісія зробила заходи в напрямі захования і збереження старого академічного будинку, його бібліотеки, рукописів та різних пам'яток його життя від знищення. На прохання голови Комісії ОкрВиконКом в 1925 р. передав старий академічний будинок в розпорядження ВУАН, і таким чином поставлений був край ліквідації академічних пам'яток; на пропозицію того ж голови Комісії Рада Академії постановила полишити на місці стару академічну бібліотеку, щоб заховати традиції ко-

лишнього всенародного значіння старої київської школи. Тепер з нагоди ювілею ВУАН піднято питання про утворення заповідника з цілої садиби старої Академії і передачу в розпорядження ВУАН також нового академічного корпусу (1820-х років). При сприятливім відношенню виявленім до сього пляну збереження пам'яток старої Академії з боку президії ВУАН і УпрНауки можна сподіватися певного успіху сього проєкту, що обіцює старому Подолові—дуже занедбаному з культурного погляду—утворення цінного культурного і навіть гігієнічного життя (уряджения академічного саду, музеїв, наукової читальні і под.). З свого боку Комісія заходиться коло вивчення зверхньої і внутрішньої історії старої Академії; воно заглохло з смертю двох головних дослідників минувшини старої Академії: проф. Голубева і акад. Петрова і чекає свого відновлення.

Але з-за історії старої Академії висуваються постаті ще старішого київського культурного осередка, зв'язаного з старою київською катедрою: недалеке девятсотліття київської Софії нагадує про Ярославову бібліотеку «на хорах св. Софії», про утворену при ній учену колегію і весь складний і незвичайно інтересний з становища історії української культури комплекс питань про початок книжности, освіти і літописання в Києві. Тим часом як Софійська Комісія при Катедрі Історії Мистецтва займається монументальною консервацією сеї пам'ятки, Комісія Київа і Правобережжя, чи її київська підкомісія—повинні зайнятися історією сього культурного руху.

Комісія постановила приступити до видання свого щорічника під заголовком: «Київські Збірники археології й історії, побуту й мистецтва»; вони вставлені до видавничого пляну ВУАН 1929/30 рр. і будуть служити продовженням першого збірника, випущеного комісією в 1926 році («Київ та його околиця в історії та пам'ятках»). Комісія довго сподівалася, що Держ. Видавництво України схоче продовжити сей збірник згодом як постійне видавництво, робила заходи і перед Окр. Викон. Комітетом Києва про дотацію на се видання, діставала й обіцянки, але кінець-кінцем не бачучи їх реалізації постановила забезпечити його в пляні академічних видань. Для першого річника вона розпоряджає вже достатнім матеріялом. Досі сей матеріял розпорошувався по різних виданнях; такі статті В. І. Щербини, керівника Комісії, про київські перевози, про Київ і Київщину на поч. XIX в., про Преображенський скит в Китаєві («Україна», 1928 р.), М. П. Істоміна про Печерське, М. І. Корниловича про київські цехові печатки, К. О. Лазаревської про київську реєстрову корогву, О. М. Сімзен-Сичевського про київські фотографії (в ювіл. збірнику М. С. Грушевського) і т. ін.

Комісія Лівобічної України під весну 1928 р. випустила нарешті свій збірник присвячений Північному Лівобережжю: «Чернигів та Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріяли», 1928, сс. XII + 531. Сей великий і гарно виданий, розкішно як на наші обставини ілюстрований збірник, можна без перебільшення сказати—становить епоху в освітленню минувшини Північного Лівобережжя, в зацікавленню нею і спеціялістів і широких кругів громадянства. Вперше виведено перед ними те специфічне значіння старої Сіверщини, як великої скарбниці, чи музею, де найкраще сконсервувалися пройдені стадії української культури і соціяльного побуту, від дорогоцінних виробів палеолітичної доби (Мізенського становища) до козацько-старшинського побуту XVIII в. і відродження XIX в.—тодішнього мистецтва і народньої і інтеліґентської творчости. В особливім сяйві виступила «українська Равенна»—Чернігів, але поруч нього й деякі інші центри північної Сіверщини дістали свою долю уваги. Розуміється, в однім томі не можна було вичерпати весь сюди належний матеріял, тим більше—що се ж не компендіум, а збірник спеціяльних розвідок на різні теми, придатних головно на те, щоб служити імпульсами нових дослідів. Видавши його, Комісія зробила велику прислугу українській науці, варту тим більшого признання, що видання се стрілося з дуже великими і тяжкими перешкодами, що коштували багато праці, енергії й витривалости людям, які займались його реалізацією. Матеріялу зібралося за сей час далеко більше, ніж можна було вмістити в сім томі, і значна частина зібраних статтей друкувалася паралельно в інших виданнях — така, напр., студія

Андріяшева про кольонізацію Сіверщини, Макаренка про розкопки коло Чернігівського Спаса, Шугаєвського про топографію старого Чернігова, Федоренка про монастирське хазяйство Чернігівщини, Копержинського—про музику на Чернігівщині XVIII і поч. XIX в., Нарочницького—Статистика врожайности Новгород-Сіверського намісництва, Пилипенка—нові чернігівські печери і под. З инших робіт, що підготовляються членами Комісії треба згадати: Харламповича — Ніженські Греки, Федоренка—Грабіж в побуті й праві Гетьманщини, Нечипоренка—Низове Посем'є в XVIII і поч. XIX в., Глушка—Селянські рухи на Чернігівщині на поч. XIX в., й ін .Треба при тім пам'ятти, що Комісія має тільки одного шт. наук. співробітника, з спеціяльними науковими завданнями, а перед нею стоїть відповідний постулят—збірника Полудневого Лівобережжя, до котрого треба завчасу підготовлятись.

Комісія районного дослідження Полудневої України інтенсивно працювала над спеціяльним збірником, присвяченим історії Степової України і Азовсько-чорноморського побережжя (на взір попередніх збірників, присвячених Києву і Чернігову з їх територіями). Завдання дуже важне і відповідальне. Історія сеї великої території, котру українська людність протягом тисячоліть кількома поворотами старалась засвоїти, витрачаючи величезні засоби людські і матеріяльні і властиво по сей час не закінчила сього процесу, досі не ув'язана органічно з загальною історією Українського народу. Завдання сього збірника і Комісії взагалі—полягають з одної сторони — в виясненню тих кольонізаційних, економічних, культурних і політичних процесів, що розвивалися на сій території—міри їх органічности або залежности від сторонніх причин. З другого боку—незвичайно важно вияснити їх зв'язок з історією українського життя; вивчити прояви українського кольонізаційного походу на полудень, впливи сеї економічної і політичної експансії й на розвій місцевого життя і навзаєм—значіння наслідків сеї експансії для відносин українського запілля. Протягом 1928 р. Комісія зібрала великий матеріял на сі теми, але в деяких питаннях співробітники запізнилися, і се змусило продовжити останній термін віддання книги до друку, з другої сторони—зайшли технічні перешкоди—в недостачі паперу і цинку для ілюстрацій. Ще й тепер, літом 1929 р. друкарня не приступила до набору збірника. Зазначимо дещо з його першої половини, виданої до друку. Відкриває його геологічний начерк акад. Тутковського; статті Дложевського і Макаренка освітлюють різні питання з археології Степу і Чорномор'я; статті Варнеке, Пархоменка і Загоровського присвячені змінам кольонізаційних і культурних впливів на побережжі (кольонізація грецька, римська, генуезька); статті Пархоменка і Петруня — змінам степової людности; розвідка Крипякевича—козацькій добі в Полудневій Україні; Гериновича—торговельному значінню Чорного моря в новіших часах, та ін. В другій половині тому відповідне місце займе історія нового заселення Полудневої України, розвій комунікації, культури, освіти. Особливу увагу звернено на ДніпрЕльСтан, ДонБас і Азовське помор'є. Все се певно дасть сильний імпульс дослідженню зв'язків місцевого життя із загально українським. Але можна передбачати, що й тут значну частину матеріялу прийдеться перенести до інших видань Секції, бо розміри тому обмежені.

З нагоди шефства прийнятого Академією над ДонБасом голова Комісії вмістив в сталінській газеті «Диктатура Труда» в номері 21 червня—спеціяльно присвяченім праці Академії, коротку інформацію про роботу історичних установ, і покликав до зв'язку з Комісією Полудневої України всіх хто займається минувшиною ДонБасу. Будемо надіятися, що сей поклик не зістанеться без наслідків, а з другого боку—що Комісія Полуд. України, яка тепер має всього тільки одну штатну посаду і більше ніж скромний бюджет (на р. 1928/29 їй призначено всього 850 крб., з того на устаткування 240 карб., на науково-операційні 480, на відрядження 130 крб.) в будуччині розпоряджатиме більшими засобами на провадження своєї праці.

Комісія районного дослідження Західньої України випустила літом 1928 р. перший том своїх «Матеріялів для культурної й громадської історії Західньої

України» з великою і незвичайно цінною збіркою листування Франка і Драгоманова між собою в рр. 1877—1895, спорядженою акад. М. С. Возняком (347 листів, 500 сторін друку); для історії українського життя сеї доби і для характеристики сих корифеїв—джерело незрівняної ваги. В зв'язку з сею публікацією, продовжуючи працю над рукописною спадщиною Франка, акад. Возняк виготовив ряд цінних студій про нього і Драгоманова та видань матеріялів—що почасти з'явилися в виданнях Секції, почасти друкуються тепер, а саме: До публіцистичної діяльности Франка в рр. 1879—1883; невидані твори Франка «На вершку», і «Гутак»; листування Франка з Доманицьким; студія про місію Драгоманова («За Сто Літ» кн. 2, 4, 5; «Україна», 1929, І), Драгоманов і редакція «Правди» й ін. Акад. К. С. Студинський виготовив до друку том матеріялів до історії зносин Українців з Галичанами в 1860—1870 рр., попереджуючи їх студією про сі взаємовідносини. Ф. Я. Савченко публікує листування Галичан з Бодянським—Вагилевича і Головацького, також різні галицькі записи з портфелів Ламанського. А. О. Степович подав записки Галичан про Київо-Галицькі зносини 1870-х рр. Комісія таким чином розгортає дуже жваву діяльність на сім полі освітлення взаємовідносин Великої України з Галичиною в різних моментах століття.

Черговим завданням Комісії тепер являється підготовка районного збірника, на взір Київського і Чернігівського, присвяченого Західній Україні (Галичині, Буковині й Закарпаттю). ДВУ дало принципіяльну згоду вставити сей збірник в плян 1930/31 року. Професор Крипякевич, приїхавши до Києва в квітні 1929 р., взяв на себе зносини з авторами і підготовку рукописів—се при утруднених зносинах між Галичиною і Україною передумова дуже важна і навіть необхідна для здійснення сього пляну. Ряд галицьких дослідників уже дали згоду на участь; трудніше се буде з буковинськими і закарпатськими, але Комісія приложить всі зусилля для того, щоб запевнити собі їх участь.

Інша важна справа се бібліографія літератури про Галичину—її економічне, соціяльне, культурне й політичне життя, її доручено співробітникові Комісії В. В. Дорошенку; в першу чергу оброблюється передвоєнна література рр. 1901—1915. Заходом акад. Студинського ся література комплектується в бібліотеці Історичних Установ.

З екскурсійних занять Кабінету Примітивної Культури. Минулого 1928—1929 академічного року силами членів Кабінету організовано було низку екскурсій в різні місцевості України, що продовжували розпочату раніш роботу над комплексним дослідженням окремих районів. В листопаді 1928 р. під керівництвом аспірантки Є. Смолинської п'ятеро учасників провадили досліди в селі Глібівці на Київщині, де робота почалася ще з весни 1927 р. Нові записи мали доповнити попередні дані і подати матеріяли для повного етнографічного опису села з становища пережитків соціяльної і духової культури. Екскурсанти користалися тими планами, які подавала у семінарі методології збирацтва К. М. Грушевська після ознайомлення з відповідною роботою Паризького Етнологічного Інституту. У нових записах відбились пережитки обрядовости, фольклор і різні моменти матеріяльного й економічного життя, що мають найближче відношення до організації громади—як от розташування села, двору, організація господарства, розклад щоденної і річної праці, тощо.

Другим таким районом дослідження було с. Баштанка на Миколаївщині з околишніми селами, де етнографічну роботу почав ще 1918 р. нинішній співробітник Кабінету Т. Гавриленко, а з 1926 р. провадить її вкупі з Ю. Сербулом. В сім році Сербул вивчав побут села Баштанки за новими методами комплексного дослідження. В збирацькому семінарі він зачитав дуже змістовну доповідь про результати своїх кількалітніх етнографічних спостережень і записів.

Ці два райони—один з Полісся, а другий з Степової України були немов крайніми географічними пунктами—станціями нашої роботи, де прийоми стаціонарного вивчення переплітались з екскурсійним вивченням відмінних з побутового погляду осередків.

М. Коросташ продовжував свою роботу над збиранням мелодій народніх пісень в Київській і Шевченківській окрузі (село Маслова на Шевченківщині, Ястребенька і Глібівка на Київщині), знайшов до 30 мелодій. Крім того він же зібрав цікаві матеріяли про великодні звичаї. О. Зубченкова надіслала етнографічні записи з Шевченківщини. Окремі учасники допущені до занять Кабінету робили записи матеріялів потрібних для наукових праць Кабінету — так збирали далі відомости про чабанський побут в зв'язку з питанням про т. з. Чабанську Думу, при чому пощастило зібрати цінні відомості з Степової України, між іншим ще один варіянт самої думи (пошкоджений) та дані про чабанську музику і пісенність.

Матеріяли, зібрані заходами учасників занять Кабінету з погляду наукового вжитку дуже добрі; це пояснюється відповідним підготуванням екскурсантів і виробленими планами та програмами, які має Кабінет у своєму розпорядженні. Цього року вперше, крім анкет спеціяльних, призначених для висвітлення одного певного питання, вжито ще ширшої програми, що охоплює всі головніші моменти пережитків з соціяльної й духової культури—нею користались для монографічного досліду окремих сіл чи районів.

Учасники екскурсійної роботи мали змогу попрацювати в семінарах призначених для аспірантів, причому найбільшу практичну користь мав для них збирацький семінар під керівництвом К. М. Грушевської. Знайомство з відповідною українською і світовою етнографічною літературою давало їм цінне підґрунтя для збирацької роботи, що являються неодмінною умовою цінности матеріялів і придатности їх для наукового вжитку. Деякі з них приступили і до виготовлення наукових доповідей: Сербул приготував реферат на тему «Парубоцькі й дівоцькі громади на Україні», зробивши в ньому огляд дотичних українських матеріялів і літератури української і неукраїнської. Сікало видрукував у «Первісному Громадянстві» рецензію на нові видання Етнографічного Т-ва.

Т. Г.

Другий з'їзд архівних робітників Р. С. Ф. С. Р. у Москві. З 25-го травня до 1-го червня 1929 р. у Москві відбувся другий з'їзд архівних робітників Р.С.Ф.С.Р (перший—4 роки тому), на якому з правом дорадчого голосу брали участь також і представники союзних республік (від УСРР було 17). Після вступної промови акад. М. Н. Покровського з докладною характеристикою досягнень Центр-Архіву, п'ятилітній план для його діяльности і ділову програму робот з'їзду подав заступник зав. Центрархіву тов. Максаков. Важливим моментом в його доповіді на відкриттю з'їзду було освітлення пункту про участь та ініціятиву Центр-Арху в підготовці законодавчих актів, що стосуються архівної роботи в Союзі.

І. Загальна робоча программа з'їзду на пленарних засіданнях складалася з таких доповідів: 1) Праця центральної контрольної комісії ЦентрАрху Р. С. Ф. С. Р. і комісій для розподілу матеріялів на місцях — В. В. Адоратський. 2) Архівне будівництво на місцях у зв'язку з районуванням—Д. І. Істнюк. 3) Кабінет Архівознавства ЦентрАрху Р. С. Ф. С. Р. — М. С. Вишневський. Наукове й практичне використовування архівних матеріялів Ленінградських О. Ц. Управління Архівів—А. К. Дрезен. 4) Доповіді про діяльність центральних архівних управлінь союзних республік. 5) Доповіді Інститутів—Леніна, Маркса й Енгельса, Т-ва Істориків-Марксистів, Ін-та Радянського Будівництва, ІстПрофа ВЦРПС, Музею Революції СРСР, Центр. Бюра Краєзнавства.

ІІ. В організаційній секції: 1) Статут контрольної комісії для розподілу матеріялів—В. А. Домбровський. 2) Проекти типових статутів: а) Про окружні архівні бюра, б) районові архіви, в) повітові, г) волосні, д) органи архівного управління в малозаселених областях і округах—В. І. Анфілов. 3) Архівна освіта—Д. Г. Істнюк. 4) Про історичні архіви автономних республік—Я. Н. Жданович.

ІІІ. В архівно-технічній секції: 1) Про умови охорони архівних матеріялів (типовий будинок для архівосховищ і його організація, спорудження бу-

динку для Центрального Архіву Жовтневої Революції—А. Р. Р.—В. В. Артишевский і Н. В. Поплаухін. 2) Форми опису архівних матеріялів—А. М. Рахлін. 3) Центральна картотека архівних фондів—Б. Г. Кубалов. 4) Провідники по архівах—А. М. Рахлін. 5) Про завдання архівних бібліотек—А. І. Кудрявцева. 6) Архівна хеміко-технічна лабораторія—Н. Н. Зав'ялов. 7) Архівні довідки—Князев.

IV. В секції для опублікування архівних матеріялів. 1) Опублікування документів з історії зовнішньої політики Н. Л. Рубінштейн і А. Л. Попов. 2) Архіви як джерела для вивчення пролетаріяту—А. М. Панкратова.

Зазначивши, що особливу увагу й інтерес на З'їзді викликали доповіді В. В. Максакова, В. В. Адоратського й Н. Л. Рубінштейна, обмежимося лише важливішими інформаціями, що їх подав у своїй доповіді голова Українського ЦентрАрху—тов. Рубач.

За його відомостями в У. С. Р. Р. розібрано і описано 52% архівних матеріялів. Загальний бюджет ЦентрАрхіву—216,000 крб. на рік та ще невеличкий спеціяльний фонд (приблизно тисяч коло 30) (Бюджет ЦентрАрхіву Р. С. Ф. Р. Р. 1.700.000). Склад службовців з вищою освітою—22%, середньою—28%, іншою 50%. Партійних—35%, комсомолу—7%, безп.—58%. Завідувачі архівами одержують—125, 150 і 180 крб.; середня зарплатня—62 крб.

Своїм найближчим завданням УкрЦентрАрхів ставить перед собою: 1) опубліковувати список фондів, що тепер переховуються в Укрархівах; 2) Покажчики для кождого архіву; 3) Видання систематичних збірок документів: а) Запорозької Січі, б) том, присвячений Шевченкові, в) кілька томів з історії аграрної революції 1917 р., г) з історії робітничого й національного руху.

Археографічна Комісія УкрЦентрАрхіву має поділитися на кілька секцій—історії робітничого руху, селянських рухів, економіки, виставочну, політичну і т. і. «Я цілком погоджуюся з акад. М. М. Покровським,—зазначив голова УкрЦентрАрхіву,—що період української історії, кінчаючи 17—18 ст., за виключкою окремих проблем з історії селянських рухів, з'являється тереном для вивчення Української Академії Наук і Всесоюзної Академії Наук. Що стосується до освітлення політичного руху не лише у вузькому розумінні, але і в розумінні історії України 19—20 століть,—то це є основне завдання архівних органів»...

З доповідями від УкрЦентрАрху виступали ще т. Шпунт—про утилізацію паперу і т. Веретенников—в справі систематичного знищення непотрібних архівних документів, зазначивши, що на Україні не передається із архівів жадних матеріялів походженням до 1870 р.

Один із ленінградських архівістів у своїй доповіді зробив зауваження про деякий паралелізм в роботах окремих установ та співробітників ВУАН, спеціяльно щодо матеріялів літературного характеру, й потребу надсилати пляни робот заздалегідь, щоб ЦентрАрхів міг підготовити до приїзду заінтересованих осіб потрібні їм матеріяли.

Підчас з'їзду було організовано цікаву виставку архівних документів і друкованих видань ЦентрАрхівів. Як з трибуни так і в приватніх розмовах зазначалось, що ЦентрАрх Р. С. Ф. С. Р. порівнюючи відстає від України в галузі видавництва.

Резолюції з'їзду було сформульовано в 43 §, що вийшли у світ в окремому випуску робот з'їзду.

Ф. С.

Проєкти університетів на Чернігівщині у XVIII ст. 11 червня р. 1929 на пленумі Науково-Дослідчої Катедри Історії України Л. Миловидов зачитав частину своєї праці з історії освіти на Україні, присвячену проєктам української вищої школи у XVIII в. Був зачитаний розділ «Освіта українського шляхетства XVIII в.» та частина розділу «Проєкти вищої школи». В першому розділі автор проводить думку про те, що економічний зріст та клясове відокремлення українського шля-

хетства XVIII в. викликали в ньому відповідні освітні інтереси. Першу половину XVIII в. українське шляхетство ще не становило осібної суспільної верстви, що не відокремилось остаточно від рядового козацтва та інших станів, тому й освіту своїм дітям в першій половині XVIII в. українська старшина давала переважно в Київській Академії, в колегіях та взагалі в українських школах, що були загальні для всіх шарів людности. Але економічний зріст української старшини та інші умови впливали на клясове відокремлення шляхетської верстви. Тенденція виділитися в окрему соціяльну верству, ускладнення військової справи та бажання засвоїти світське поводження направили українське шляхетство з другої половини XVIII в. до вищих та привілейованих російських шкіл та за кордон. Відомості, вибрані автором з різних джерел про освіту 347 чол. представників українського шляхетства XVIII в., показують, як з другої половини століття зменшилось число дітей шляхетських по українських школах та як одночасно зросло число учнів з українського шляхетства по російських школах (Сухопутний Шляхетний Корпус, Морской Корпус, Московский Университет та інші) та за кордоном. Але вчити дітей по російських та закордонних школах мало змогу далеко не все українське шляхетство, бо така наука вимагала великих витрат. Тому бідніше шляхетство й далі вчило дітей по українських школах, але хотіло пристосувати ці школи до нових потреб, бажало поширити програми українських шкіл. Таке поширення програмів місцевих шкіл мало певні межі й не могло задовольнити вимоги часу, тому для українського шляхетства залишився єдиний шлях домагатися заведення на Україні вищої школи.

В другому розділі автор розглянув три перші проєкти вищої школи. Перший такий проєкт — плян Батуринського Університету, складений Тепловим р. 1760. Цей плян виходив переважно з місцевих українських інтересів, хоч і не мав ще станової виключности. Доповідач показав, що, складаючи цього пляна, Теплов користався, крім статутів німецьких університетів, ще статутом Університету Московського. В клопотаннях р. 1764 шляхетство українське просить відкрити вже два університети — в Києві та в Батурині. Рум'янцев р. 1765 підносить клопотання про університети в Києві та Чернигові; це подиктоване інтересами українського шляхетства й написане під впливом шляхетської петиції р. 1764. Цей же клясовий мотив виступає й у пізніших проєктах вищої школи на Україні.

В обговоренні доповіді брали участь проф. О. С. Грушевський, проф. О. Ю. Гермайзе та інші; резюме зробив акад. М. С. Грушевський. У виступах був виявлений інтерес до теми доповіді, що може мати значення для нашої школи. В обговоренні звернуто було увагу на поширення економічної характеристики українського шляхетства, побажано додати відомості про службу шляхетства та додержуватись у викладі хронологічного порядку. Було висловлено бажання детальніше розглянути освіту XVIII в. на Україні, звернути увагу на реформи Київської Академії та на видатніші постаті українських культурних діячів XVIII в. В прикінцевому слові з більшістю зауважень і побажань автор погодився та зробив деякі додатки й пояснення, зауваживши між іншим те, що нездійснення проєктів вищої школи на Україні прискорило русифікацію українського шляхетства

Ювілей акад. П. А. Тутковського. 19 травня 1929 року в Києві у колонній залі Палацу Праці відбувся урочистий ювілей на честь 70-ліття з дня народження академіка ВУАН Павла Аполоновича Тутковського. Протягом півстоліття своєї наукової й громадської діяльности багато праці й енергії поклав він для розвитку української науки і культури. В його особі маємо не тільки видатного вченого з різноманітних галузів геологічної та географічної науки як от: мінералогії, петрографії, палеонтології, фізичної геології та географії, гідрогеології, української геологічної та географічної термінології тощо, але й видатного педагога, талановитого організатора музейної справи на Україні і блискучого популяризатора природи України. З численних його наукових студій переважну більшість присвячено території України. Лише найґрунтовніших із праць акад. П. А. Тутковського нараховується до 178, не беручи до уваги великої кількости дрібніших розвідок чи заміток його.

Не дивлячись на свій поважний вік, ще й нині акад. П. А. Тутковський є активний член і робітник Академії Наук та різних зв'язаних з нею установ як от Національного Геологічного Музею при ВУАН, організованого ним же, Н.-Д. Геологічного Інституту тощо.

Ювілейне засідання відкрив голова ювілейного комітету акад. М. С. Грушевський, який в своїй промові сказав:

— «Шановна Громадо! Ми тут присутні представники всіх верств і всіх частин Української Землі, — Радянської України і Закордонної, зібрались у сім величнім Палаці Праці, на велике і рідне свято — свято української науки, правдивий «пир духовний», як говорили старі наші книжки — що зміцнює серце, підіймає настрій, дає сили и асміливі діла. Зійшлися звеличати наукову українську працю в особі одного з найбільших представників її, яким вона може покрасуватися перед своїми і чужими, перед усею Українською Землею, перед великим Союзом Соціялістичних Радянських Республік і перед усім культурним світом...

Велике і рідне свято, кажу. Високоповажний сьогоднішній ювілянт дає рідкий приклад дослідника, який серед трудних обставин старого царського режиму, серед нагінок на вільну думку і ще більше на всяку працю перейняту національним українським почуттям — зміг послідовно на протязі десятиліть, здійснити плянову працю над вивченням минувшини України і зайняти таке визначене, почесне місце серед цілого наукового світу. Звідомлення і привітання, котрі нам доведеться почути, засвідчують се — показують який інтерес, повагу і признання заслужили сі праці, як пильно стежать і з яким зацікавленням прислухаються до голосу українського вченого наукові круги, науково-дослідчі установи і союзні і західнє - слов'янські і західнє - европейські. Наука минувшини землі, минувшини нашої спільної матері рівно займає дослідників Півночі і Полудня, далекого Сходу і далекого Заходу. Дослідник землі рівно близький їм, якою б ділянкою її не займався — бо ж на своїй ділянці він вивчає єдиний творчий процес, що діяв всюди, будуючи ті вищі форми життя, в котрих живе і розвиває своє соціяльне і духове життя людство, в своїх незломних змаганнях до всесвітньої спілки праці і знання, що має об'єднати все людство.

Але в своїй праці ювілянт виявляв не тільки ясне й глибоко проникливе розуміння законів природи, а як я натякнув — вносив сюди елементи чуття. Він був не тільки тверезим і суворим раціоналістом дослідником — він був і поетом. Поезії, що правда — він писав рідко і мало, але своєрідною, щирою і глибокою поезією, почуттям краси і емоцією глибокого зв'язку людини з природою перейнята вся його наукова творчість, особливо ж яскраво виступає ся прикмета в усім мабуть присутнім звісній книжці «Краєвиди України», де розглядається всебічно сеї зв'язок природи України з життям української людности, не тільки в сфері господарства і техніки, але і в найбільш інтимних сторонах людського життя — в рефлексах, в світогляді, в творчости.

От чому на нинішнім святі на пошану ювілянта зібралися не тільки його товариші природознавці, а й дослідники українського життя, української творчости. Вас не повинно дивувати і се, що я, історик українського життя, не завагався ні на хвилю, коли мені запропоновано взяти участь в ювілейнім комітеті. Не тільки тому, що щира особиста приязнь зв'язує мене з шановним ювілянтом, що в своїй історії землі він так тісно підходить до історії людства, що стає й його істориком, і в нашій історичній роботі ми зчаста мусимо звертатися до його помочі, і він дійсно ніколи її нам не відмовляв. Але й тому також, що з тою глибокою любов'ю, яку він виявляє до нашої рідної Української Землі, він входить як сеніор, старшина, провідник в круг дослідників всіх фахів, всіх дисциплін, об'єднаних отсею спільною метою дослідити і змалювати минувшину, сучасні умови і перспективи життя нашої батьківщини і її народу. Всі хто працює з любовю і відданістю своєму народові і його батьківщині на різних ділянках наукової чи художньої чи практичної творчости, подають собі руки і творять один великий союз служителів і чтителів, дослідчих і будівничих своєї землі. В творчості ювілянта незвичайно сильно б'є сей живий, всеоб'єднуючий пульс,

поєднання місцевого і вселюдського, дослідчого і творчого, практичного і художнього, що проходить через усе людське життя і творить його зміст. І той хто задається практичними завданнями матеріяльного збогачення нашого життя, скріплення його економічної бази, і ті хто стараються збогатити й поглибити його здоровий ідеологічний зміст, звертаються до творів, до досвіду, до поради нашого ювілянта. Не тільки тому, що можуть знайти у нього цінну інформацію для того чи іншого питання, але й тому, що відчувають у нього цінний синтез, цінну ув'язку сих практичних і ідеологічних течій, зведених до потреб здорового всебічного розвитку нашої землі і нашого народу в обстанові нинішнього радянського будівництва з широкими перспективами вселюдського досвіду і поступу.

В глибокій вдячности за зроблене і дане ми зібралися сьогодня, щоб зробити оцінку і підсумок піввікової, незвичайно різносторонньої і богатої змістом праці ювілянта і висловити побажання ще довгої творчої роботи на сій ділянці — йому особисто і вихованій ним школі дослідників, узброєній доскональними методами його праці і перейнятій його розвідними думками. Не забираю більше вашого часу, щоб ви могли віддати повну увагу доповідям і привітанням зібраних тут представників наукових, культурних і громадських установ. Передаю їм слово, а від себе персонально складаю ювілянтові привітання по силам своїм — в вигляді останнього тому «Історії України-Руси», що вийшов саме на сей ювілею».

Далі з великою академічною промовою від ювілейного комітету виступив проф. В. Різниченко, висвітливши ролю і значіння ювілянта в українській і всесвітній науці. Акад. К. Симінський зупинився на педагогічній, а проф. Мельников на політично-громадській діяльності акад. П. А. Тутковського.

Після цього було зачитано велику кількість привітань і адрес від різних державних, наукових та громадських установ і організацій У. С. Р. Р. та інших радянських республік. Так між іншим від Нар. Ком. Освіти привітав ювілянта голова Укр. Науки Ю. Озерський, від Всеукраїнської Академії Наук—акад. К. Воблий, від Фізично-Математичного Відділу ВУАН — акад. О. Фомін, від геологічних установ—проф. Полонський, від Н. Д. Геологічного Інституту—Крокос, від Історичних Установ ВУАН—В. І. Щербіна, від Білоруської Академії Наук—акад. Блідоуха, від Всеукр. Географічного Інституту—проф. Рудницький, від Харківського Наукового Т-ва та Інституту Прикладної Ботаніки—проф. Яната, від Всеукр. Комітету Спілки Роб. Освіти та від Централын. Бюра Секції Наукових Робітників—проф. Соколовський тощо. Багато привітань надійшло від різних наукових закладів, організацій і окремих осіб на адресу ювілянта і з-за кордону.

В кінці з подякою виступив перед зібранням і сам ювілянт акад. П. А. Тутковський.

Ввечері другого дня в Домі Вчених культ. відділ київської ради профспілок організував вечір-концерт на пошану ювілянта.

Крім того ювілейний комітет постановив видати збірника наукових праць на пошану ювілянта—акад. П. А. Тутковського.

С. Г.

S O M M A I R E.

V. Novytsky, Le passé d'Etat ukrainien comme l'objet de la science. 9
M. Wozniak, Membre de l'Académie, L'expédition des Zaporogues vers Perekop en 1608 18
C. Lazarevska, La cour d'un homme riche au département de Starodoube dans la première moitié du XVIII-e s. 22
A. Kovalivsky, Les nouvaux donnés sur le sosie de G. Skovoroda Daniel Maingard et sa famille à Lausanne 38
A. Riabinine-Skliarevsky, La fin de la Sitch du Danube 40

Matériaux pour servir à l'histoire sociale et littéraire ukrainienne au XIX-e et au début de XX-e s. Kouliche et Grabovski, par *E. Iourovska* (p. 72). Les lettres des Galiciens à Bodianski, par *Th. Savtchenko* (p. 85). Sur la censure de la chanson de A. Svidnitsky „Horlytsia", par *B. Cheveliv* (p. 93). La troupe de M. L. Kropivnitsky à Tchernyhiv en 1883, par *P. Fedorenko* (p. 95).

Revue bibliographique: *K. Koperjynsky,* La littérature ukrainienne et l'histoire du théâtre (p. 98). *Th. Savtchenko,* l'Ethnographie et folklore (p. 120). *E. Tymtchenko,* La linguistique (p. 130). *V. Sitchynski,* l'Art plastique ukrainien (p. 135).

Bibliographie critique (pp. 144—164).

Chronique (p. 165—77). La section historique de l'Académie des Sciences d'Ukraine en 1928 — 29. Commission de l'histoire ancienne de l'Ukraine. Commission de l'histore de Kiev et de l'Ukraine de la rive droite. Commission de l'Ukraine de la rive gauche. Commission de l'Ukraine du Sud. Commission de l'Ukraine occidentale. Le second congrès des archivistes R.S.F.S.R. à Moscou, par *Th. S.* Les excursions des collaborateurs du Cabinet de la Société primitive par *Th. G.* Les projets des Universités au département de Tchernyhiv au XVII-e s. Le iubilé de Paul Toutkovsky, membre de l'Académie de l'Ukraine, *par, S. G.*

З М І С Т

РОЗВІДКИ И ЗАМІТКИ:

Віктор Новицький, Державне минуле України як предмет науки 3
Акад. Михайло Возняк, Виправа Запорожців на Перекоп у 1608 р. 18
Катерина Лазаревська, Заможній двір на Стародубщині у першій половині XVIII віку (до історії будівництва на Україні) 22
Андрій Ковалівський, Нові дані про двійника Г. Сковороди в Лозанні Даниїла Майнґарда та його сім'ю 38
Олександр Рябінін-Скляревський, Кінець Задунайської Січі 40

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО і ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX і ПОЧАТКУ XX СТ.

Куліш і Ґрабовський, *подала Олена Юровська* 72
Листи Галичан до Бодянського, *подав Федір Савченко* 85
До цензурної історії пісні Анатолія Свидницького „Горлиця", *подав Борис Шевелів* 93
Трупа М. Л. Кропивницького у Чернігові в 1883 р., *подав Павло Федоренко* . 95

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД:

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1928 році:
Кость Копержинський, Українське літературознавство, історія театру й критика 98
Федір Савченко, Етнографія і фольклор 120
Евген Тимченко, Мовознавство 130
Володимир Січинський, Українське пластичне мистецтво 135

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

І. Самойловський: Ю. Полянський, Нові археологічні знахідки з Галичини, 1928 144
К. Харлампович; П. Харлампович, Монэтныя скарбы, знайдзеныя у Беларусі, у зборах Беларускага Дзяржаунага Музэю, 1927 147
Його-ж: Праскія грашы у беларускіх монэтных скарбах 147
М. Товстоліс: проф. А. Крістер, Приналежності та складові частини речей в історії російського та українського права, 1927 149
М. Петровський: Проф. О, Оглоблін, До історії Руїни, 1928 153
Його-ж: Проф. О. Оглоблін, Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року, 1927 153
Його-ж: Проф. О. Оглоблін, До історії повстання Петра Іваненка (Петрика), 1928 153
М. Ткаченко: М. Кордуба, Михайло Максимович і перші досліди над українськими географічними назвами, 1928 155
Його-ж: І. Филипчак, З історії села Лішні Сяницького повіту, 1928 135
М. Марковський: „Українські пропілеї", т. І, Котляревщина, 1928 156
К. Копержинський: П. Рулін, Марія Заньковецька, життя й творчість, 1925 . . 158
С. Гаєвський: А. Лейтес і М. Яшек. Десять років української літератури (1918—1927), т. І, 1928 161

ХРОНІКА:

Історичні установи Всеукраїнської Академії Наук в р. 1928/9:
Комісія Старої Історії України 168
Комісія історії Києва і Правобережної України 165
Комісія Лівобічної України 167
Комісія районного дослідження Полудневої України 168
Комісія районного дослідження Західньої України 168
З екскурсійних занять Кабінету Примітивної Культури *подав Т. Г.* . . . 169
Другий з'їзд архівних робітників Р. С. Ф. С. Р, у Москві, *подав Ф. С.* . . . 170
Проекти університетів на Чернігівщині у XVII ст. 171
Ювілей акад. А. Тутковського, *подав С. Г.* 172

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ДРУКУЄТЬСЯ ТОМУ IX, ДРУГА ПОЛОВИНА,

ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ

(Хмельниччина рр. 1654—1657).

акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

ВИЙШОВ З ДРУКУ ТОМ II

СТУДІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

(Орган Науково-Дослідчої Катедри Історії України)

присвячений акад. **М. С. ГРУШЕВСЬКОМУ** з нагоди 40-ліття його наукової діяльности та 60-ліття з дня народження.

Ціна 2 крб.

ВИЙШОВ З ДРУКУ

ЗБІРНИК ЗАХОДОЗНАВСТВА

на пошану академика МИХАЙЛА СЕРГІЄВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО

за редакцією проф. Є. Тимченка і Ф. Савченка.

Ціна 1 карб. 30 коп.

ВИЙШОВ З ДРУКУ

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

за рік 1929

Видання Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук.

ДРУКУЄТЬСЯ ЗБІРНИК

ПОЛУДНЕВА УКРАЇНА

ДРУКУЄТЬСЯ І НЕЗАБАРОМ ВИЙДЕ В СВІТ

ЗА СТО ЛІТ

кн. V

В книзі містяться між інш. такі статті: *Ф. Савченка*—Українська мова перед Рос. Академ. Наук; *П. Клепацького*—Дворянське земське ополчення на Полтавщині 1812 р.; *І. Айзенштока*—Г. Ф. Квітка і П. О. Плетньов; *О. Назаревського*—До історії Київської Громади 1870-х р.р.; *С. Буди*—До біографії С. А. Подолинського, тощо.

ДРУКУЄТЬСЯ ЗБІРНИК

ЕТНОГРАФІЧНІ ПИСАННЯ КОСТОМАРОВА

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО

ТА ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ,

річника 1928 вип. 2 і 3.

Вийде цими днями: річника 1929 вип. 1.

Ціна 2 крб. 25 к. (Р)

